

FELNŐTTKÉPZÉSI RENDSZE- REK HATÁRON TÚL

KULCSÁR MÁRIA–TÓTH KÁROLY

Felnőttképzés Szlovákiában^{*}

1. BEVEZETŐ

A szlovákiai magyar felnőttképzés és népművelési képzés elválaszthatatlan a volt csehszlovákiai, illetve 1993 óta a szlovákiai felnőttképzési és népművelési képzési intézményrendszerből: annak szerves részének tekinthető, mindazokkal a változásokkal együtt, amelyek a különböző időszakokban bekövetkeztek.

Szlovákiában az 1920-as évektől (az első köztársaság, de a Szlovák Állam idején is, és ez folytatódott az 50-es évektől a rendszerváltásig) folyamatosan működött egy intézményesített állami felnőttoktatási (népművelési) rendszer, melynek létezett egy különálló magyar nyelvű képzési részlege is.

A magyar nyelvű képzés keretében az 1950-es évektől a Népművelési Intézet Magyar Osztálya a Csemadokkal együttműködve rendszeresen szervezett tanfolyamokat magyar népművelők számára, és jelentetett meg módszertani és szakmai kiadványokat, illetve a *Népművelés* c. folyóiratot.

1990 után megszűnt a Magyar Osztály, és az újjáalakult Nemzeti Népművelési Központ (NOC) keretében napjainkig nincs államilag támogatott magyar képzés (igaz, a gyér költségvetés miatt a szlovák képzés is rendszertelen). A járási népművelési központok épületei egy részét – főleg a magyarlakta területeken – a *Matica slovenská* „privatizálta”. A 90-es években a magyar civil szervezetek próbálták pótolni ezeket a képzéseket – több-kevesebb sikerrel (Csemadok, Márai Sándor Alapítvány, SZMPSZ, Fórum Információs Központ stb.).

A közművelődés fogalmának kérdése nagyon összetett ma Szlovákiában. Közművelődésen/népművelésen 1989 előtt általában az amatőr és félprofi művészeti mozgalmak, csoportok vezetőinek szakmai továbbképzését

^{*} A tanulmány az Apáczai Közalapítvány támogatásával, a Fórum Kisebbségkutató Intézet által végzett kutatás zárótanulmányának része.

értették, amely a maga eszköztárával és lehetőségeivel a felnőtt lakosság kulturális igényeinek kiszolgálását tartotta szem előtt. 1989 után ez a fogalom differenciálódott. A hagyományos közművelődés fogalma több olyan részterület pontosabb megfogalmazását tette szükségessé, amelyek más-más megközelítést és eszköztárt igényeltek. Ilyen volt a felnőttoktatás, tréningek, civil, szakmai és módszertani képzések, kommunikációs tréningek stb. Ez nem pusztán terminológiai problémaként jelentkezett, hanem egyedi, speciális képzési formákat, sőt intézményi feltételeket követelt meg.

1989 után az intézményi háttér is gyökeresen átalakult. Míg korábban a felnőttképzést és közművelődési képzéseket állami szervek és intézmények végezték (egyetemek, főiskolák, Népművelési Intézet stb.), addig a 90-es években ezek mellett – olykor a korábbi intézmények szerepét is átvállalva – nonprofit intézmények (polgári társulások, egyesületek, szakmai szervezetek, alapítványok stb.) végezték ezt a munkát. A képzési piacon fokozatosan megjelentek a profitorientált szervezetek, intézmények is, és ezek száma ma már messze meghaladja az állami és nonprofit részvételt. A rendszer ugyanakkor nagyon koordinálatlan is, hiszen a rendszeres, átgondolt és hosszútávra tervezett képzések a piaci viszonyoknak, illetve az egyes intézmények anyagi lehetőségének a függvénye.

A tanulmányban részletesen elemezzük majd a törvényi szabályozást, a képző intézmények típusait és a képzések tartalmát. Célunk továbbá az, hogy áttekintést nyújtsunk a szlovákiai akkreditált (minisztériumi hitelesítéssel rendelkező) képzések pillanatnyi helyzetéről. Ez a képzési forma – mint azt látni fogjuk – igen széles skálán mozoghat, rugalmasan reagálhat a megjelenő igényekre, és jelentős mértékben hozzájárulhat az élethosszig tartó tanulás rendszerének kialakításához, valamint részben orvosolhatja a magas munkanélküliség problémáját is. Az elemzés során a következő kérdésekre keresünk választ:

- A képzést szabályozó törvényi háttér mennyire teszi lehetővé az ilyen típusú képzések létrejöttét és fejlődését?
- Ugyanez mennyiben garantálja azok színvonalát és szakmaiságát?
- Milyen a képző intézmények struktúrája?
- Milyen típusú képzések működnek jelenleg az országban?
- Hogyan járulhatnak hozzá ezek a képzések az élethosszig tartó tanuláshoz, a humánerőforrás fejlesztéshez, szakemberképzéshez stb.?

2. A NÉPMŰVELÉSSSEL ÉS FELNŐTTKÉPZÉSSSEL KAPCSOLATOS SZLOVÁKIAI JOGI NORMÁK

2.1. *A népműveléssel összefüggő jogszabályok*

A népművelést, illetve a hozzá kapcsolódó népművelési tevékenységeket csak egy tömör, 11 §-t tartalmazó jogi norma taglalja – a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának 61/2000-es számú, népművelésről szóló törvénye (*Zákon o osvetovej činnosti*). E jogi előírást 2000. februárjában fogadták el, és az addig hatályban lévő 52/1959-es számú, azonos megnevezésű törvényt váltotta fel. Az 1959-től alkalmazott szabályozás az akkori társadalmi rendszer „tökéletes” alkotása volt, és teljes mértékben a szocialista rendszer sajátosságait tükrözte. A törvény bevezető része leszögezte, hogy a népművelési tevékenység legfontosabb céljai a szocialista kulturális forradalomból erednek. A népművelés, mint fogalom, magába foglalta részint Csehszlovákia Kommunista Pártjának politikai irányvonalait, ideológiai rendszerét, pontosabban azok előtérbe helyezését, sőt, szó szerint kinyilvánította, hogy ez a tevékenység a kommunista párt vezetése alatt fejtendő ki. Végeredményben megállapítható, hogy ennek a törvénynek inkább volt agymosást előidéző és politikai jellege, mintsem valós népművelési küldetése. Az eltelt időszak alatt a törvényt többször is módosították, de egészen az 1989-es rendszerváltásig megtartotta a fentebb már vázolt politikai jellegét. A törvény ideológiai részeit 1991-ben szüntették meg véglegesen.

A Szlovák Köztársaság Alkotmánya, mint az állam alaptörvénye, nem ismeri a népművelés fogalmát. Ennek ellenére az alkotóknak sikerült beszerezni olyan rokon fogalmakat, melyek a népművelést közvetett módon integrálták az alkotmányba. A Preambulum deklarálja a polgárok szellemi és gazdasági fejlődésére való törekvését, továbbá az egyes alapvető jogok keretein belül megtalálhatók a népművelés, mint aktivitás, alapfeltételei.

A 61/2000-es számú törvény azon jogi viszonyokat taglalja, melyek a népművelés általános formáit illetik. Ezzel egyidejűleg a törvény szabályozza a népművelési intézmények jogállását Szlovákiában, továbbá azon alanyok jogait és kötelességeit, akik ilyen intézményeket alapítanak, vagy tartanak fenn. Nem utolsó sorban a törvény megemlíti a közigazgatási szervek hatáskörét a népművelés terén.

A jogszabály a népművelési tevékenységet úgy határozza meg, mint olyan aktivitások összessége, amelyek az önkéntesség, a személyes érdeklődés és az emberi alkotási kedv révén elősegítik az egyének személyiségfejlődését, kulturális beállítódásait (2. §). Látható, nagyon széles és tág megfogalma-

zásról van szó. Bizonyos pontosítást ugyanazon paragrafus második bekezdése nyújt, mely felsorolja azon módszereket, amelyek elősegítik az emberek kulturális és műveltségi szintjének fejlesztését. Ezek különféle jellegűek lehetnek, kezdve az információk és ismeretek közvetítésétől, a nemzeti önazonosság és a nemzetiségi-etnikai kisebbségek identitástudatának megerősítésén át, valamint a környezetvédelmi, képzőművészeti nevelés különböző formáin és a tradíciók ápolásán keresztül, egészen a társadalomra veszélyes jelenségek megelőzéséig és más kulturális tevékenységekig. Ennek tükrében a népművelés fő jellemzői a következők: 1) önkéntességen, érdeklődésen és kreativitáson alapszik; 2) hozzájárul az emberek általános fejlődéséhez; 3) jellege törvény által meghatározott, és nem utolsó sorban, 4) az egész tevékenységet egy népművelési intézmény biztosítja. Szakmai szempontból népművelési célokra alapított intézmény általános jellegű és speciális jellegű lehet (a törvény ezen felül külön is megemlíti a csillagvizsgálót és planetáriumot).

A jogszabály értelmében népművelési intézményt az ezen a téren bizonyos hatáskörökkel bíró központi államigazgatási szervek, kerületek, a községek, illetve más jogi és fizikai személyek alapíthatnak. Ezzel kapcsolatosan fontos tudnunk azt a törvénymódosítást, melyet a 416/2001-es törvény hozott, és amelynek értelmében az államigazgatási feladatok jelentős részét átruházták a kerületi és körzeti hivatalokról az újonnan megalakult kerületi önkormányzatokra és a községekre.

A községekre átruházott közigazgatási feladatok kapcsán érdemes megemlíteni, a SZNT 369/1990-es számú, a községek jogállásáról szóló törvényének 4. § 3. bekezdésének h) pontjában foglaltakat, melynek értelmében a község köteles megfelelő feltételeket biztosítani a művelődésre, kultúrára, a népművelésre, a műkedvelő művészeti munkára, a testnevelésre és a sporttevékenységekre. A felsőbb szintű önkormányzati egységek szintén meghatározott feladatokkal bírnak, bár a 302/2001-es számú, a kerületek jogállásáról szóló törvény a „népművelés”, vagy „népművelési tevékenység” kifejezéseket nem tünteti fel.

Térjünk vissza azonban a népművelődési tevékenységről szóló törvényhez. Ez a törvény határozza meg ugyanis közelebbről a Kulturális Minisztérium, valamint a kerületek népművelési munkában való részvételének feladatait. A népművelési tevékenységben továbbra is központi szerep jut a minisztériumnak. Feladatai közé tartozik, többek közt, a megfelelő jogi és intézményi háttér kialakítása a népművelési tevékenység fejlődéséhez, működtetéséhez. Ezen kívül, a minisztérium támogatja az e tevékenységekből származó értékek bemutatását, népszerűsítését itthon és külföldön, és nem utolsósorban, országos jellegű népművelési intézmények létrehozásában vállal szerepet.

Az állami népművelési intézmények jogi személyiséggel bírnak, járulékos szervezetek formájában. A 6. § 2. bekezdése két országos jellegű intézményt említ, név szerint a pozsonyi Nemzeti Népművelési Központot és az ógyallai Központi Csillagvizsgálót.

Kerületi szinten a népművelődés megszervezése magának a kerületnek a feladata. Az általa alapított intézmények feladata, egyszersmind kötelessége a közművelődési tevékenység biztosítása és koordinálása, valamint azon népművelődéssel foglalkozó intézmény kijelölése, mely segíti a többiek munkáját, egybefogja a különböző szervezeteket. Az egyes intézmények hatásköreit országos, regionális és helyi szinten egyaránt, azok alapító okiratai határozzák meg. Bár a közművelődést szabályozó törvény közvetlenül nem tartalmazza, a természetes személyek és jogi személyek számára a fentebb említett tevékenység végzésére a klasszikus harmadikszektoros intézmények állnak rendelkezésre. A kifejtett tevékenységek körét a társulás, szervezet határozza meg saját célkitűzései alapján. A törvény végül kimondja, minden olyan népművelési intézmény, amely 2000. márciusa, a törvény hatályba lépése előtt alakult, továbbra is közművelődési intézménynek minősül.

2.2. A felnőttképzésre vonatkozó jogszabályok

A felnőttképzésre vonatkozó 1997. december 4-én megjelent törvény száma: 386/1997 Z.z., és 1998. január 1-én lépett érvényben, amelyet utólag az 567/2001 (érvénybelépés 2002. január 1.), illetve a 365/2004 (érvénybelépés 2004. július 1.) számú jogszabályok módosítottak.

A törvény alapján ez a képzési forma, az iskolarendszeren belül folyó képzések mellett, része az állam oktatási rendszerének, közfeladatnak minősül. A képzések hivatalos nyelve az államnyelv, illetve amennyiben a résztvevők azt igénylik, és a képző intézmény ennek eleget tud tenni, más nyelv (ebben a pontban az eredeti törvényt módosítani kellett, mivel ütközött a 1995-ös nyelvtörvénnyel: a kisebbségek joga a művelődésre és információszerezésre anyanyelven.).

A törvény mindenki számára egyenlő jogokat biztosít az ilyen típusú képzésekhez. Ez a képzési forma az élethosszig tanulás elveit követve, nem kötött életkorhoz. A törvény megengedi a képzés összes formáját (szeminárium, kurzus, iskolázás stb.), bármilyen időtartamban, hagyományos és új módszerekkel (távoktatás, e-learning, videokonferencia, levelező forma stb.).

Képző intézmények a törvény értelmében lehetnek iskolai intézmények (elemi, közép- és felsőfokú), illetve magánszemélyek és jogi személyek intézményei. Tehát gyakorlatilag bárki, aki az akkreditációs eljárás során bizonyítja, hogy képes a képzés feltételeit biztosítani.

A képzések lehetnek akkreditáltak vagy nem. Az Oktatási Minisztérium bármilyen jellegű képzést megenged, de a nem akkreditált képzéseknél nem adható hivatalos tanúsítvány a képzés elvégzéséről, így az nem jelent közvetlen előnyt a résztvevőknek. Amennyiben a képző intézmény hivatalos irattal kívánja ellátni saját képzésének résztvevőit, a képzési programot akkreditáltatnia kell a minisztériumnál. Az akkreditációs eljárást ez a törvény szabályozza.

2.2.1. Az akkreditációs eljárás

Az akkreditáció a képző intézménynek az adott képzés(ek) megvalósítására való szakmai felkészültségének állami hitelesítése. Az akkreditáció kibocsátásáról az Oktatási Minisztérium dönt az Akkreditációs Bizottság ajánlása alapján. Az akkreditáció a következő feltételek teljesítéséhez kötött:

- az intézmény tevékenységében szerepel a képzés mint tevékenység,
- az intézmény kidolgozza a képzés pedagógiai dokumentációját és projektjét (tervét),
- az intézmény biztosítja a szükséges oktatókat (lektorokat) – akiknek nem kell az intézmény alkalmazottjainak lenni vagy más szerződéses viszonyban állniuk,
- biztosítja a képzéshez szükséges műszaki és anyagi feltételeket – ezt a törvény nem részletezi.

Megjegyzendő, hogy 2000-ben még nem (és a törvény sem írja elő), de a 2004-es évben már kértek a felsorolt oktatóktól együttműködési nyilatkozatot – saját kezű aláírással. Ebből lehet olyan visszaélésekre is következtetni, amikor intézmények akár az oktatók tudta nélkül manipuláltak személyükkel, szakmai felkészültségükkel. Erről konkrét adataink nincsenek.

Az akkreditációs igazolás 5 évre szól – a meghosszabbítás módjáról, feltételeiről a törvény nem rendelkezik. Az igazolás nem átruházható vagy „örökölhető” más képző intézményre.

A képző intézmény kötelezettségei az akkreditáció elnyerése után:

- a képzéseket a jóváhagyott dokumentáció alapján kell megvalósítani, ill. az esetleges változásokról tájékoztatnia kell a bizottságot;
- a képzések adatairól nyilvántartást kell vezetnie – helyszín, résztvevők, felhasznált tananyagok, kibocsátott bizonyítványok, tankönyvek, egyéb segédesszközök stb.;
- amennyiben az kéri, tájékoztatni köteles az akkreditációs bizottságot a tervezett képzések helyéről, időpontjáról, hogy azt a bizottság közvetlenül is tudja ellenőrizni;

- tájékoztatnia kell a bizottságot a név és címváltozásokról, illetve az intézmény megszűnéséről.

Az iskolaügyi minisztérium további feladatai:

- szakmai konzultáció és információk nyújtása a képző intézmények felé;
- ellenőrzi a képzések színvonalát;
- vezeti a képzések és az akkreditációs bizottság munkájának nyilván-tartását.

2.2.2. Akkreditációs bizottság

A bizottság a Minisztérium tanácsadó szerve, tagjait az oktatási miniszter nevezi ki. A képzésben jártas szakemberek személyére vonatkozó javaslatokat a központi állami hivatalok, helyi állami hivatalok szervei (nincs pontosan meghatározva, melyek), területi önkormányzatok, a munkaügyi hivatalok és szakmai szervezetek tehetnek. Nem lehet viszont tagja valamely képző intézmény képviselője – ezzel előzik meg a jogtalan előnyhöz való jutást, az esetleges érdekütközéseket.

A bizottság működését a Minisztérium által kibocsátott alapszabály irányítja – a törvény például nem szabja meg a bizottság tagjainak számát, működési idejüket, a bizottság belső szerveit.

Összegezve leszögezhetjük, hogy a szlovákiai felnőttképzésről szóló törvény meglehetősen laza, jelentősebb felügyeletet vagy ellenőrzést nem garantál. Az akkreditációs bizottság az ellenőrző feladatot a képzések jelenlegi száma miatt képtelen elvégezni (jelenleg 3 171 képzést tartanak nyilván), a képző intézmények pedig nem kötelesek éves jelentésekkel vagy más formában dokumentálni tevékenységüket. Éppen ezért, elemzésünkben csak a kibocsátott engedélyek száma és témája szerint tudtuk elemezni a felnőttképzési struktúrát. Hogy mely képzések „élők”, mely intézmények működnek valójában, arról nem tudtunk pontos adatokat beszerezni.

Ez a „toleráns” törvény előnytelen a magukat valóban képezni kívánó személyeknek, mivel nincs szakmai garancia a képzések színvonalára és használhatóságára. Előnytelen a komoly képző intézmények számára is, mert nagy teret enged a konkurenciának, olyan intézményeknek is, melyek csupán a pillanatnyi nyereség kedvéért valódi felkészültség és szakmai színvonal nélkül vágnak bele a képzésekbe.

A nonprofit szektoron belül már többször megfogalmazódott egy szakmai kamara felállításának gondolata, amely a valóban felkészült és szakmai gyakorlattal rendelkező felnőttoktatókat tömörítené. Sajnos, ez jelenleg még csak a tervezés fázisában van.

3. A SZLOVÁKIÁBAN ÉRVÉNYES AKKREDITÁCIÓVAL RENDELKEZŐ KÉPZÉSEK ELEMZÉSE

Az érvényes akkreditációval rendelkező képzések listáját az Oktatási Minisztérium negyedévente köteles frissíteni és közzétenni az Interneten. A képzési lista összesen 3171 képzési programot tartalmaz, melyeket a képző intézmény, valamint a képzés típusa és tartalma szerint csoportosítottunk.²

1. táblázat. Képző intézmények struktúrája típus szerint

Intézménytípus	Intézmények száma	Intézmények aránya %-ban
Alapiskolák	3	0,37
Szakközépiskolák	60	7,47
Gimnáziumok	13	1,62
Szakmunkásképzők	67	8,34
Főiskolák	22	2,74
Profit cégek	495	61,64
Nonprofit intézmények	86	10,71
Egyéb intézmények	57	7,10
Összesen	803	100,00

2. táblázat. Képző intézmények részvétele – a képzések száma alapján

Intézménytípus	Képzések száma	Képzések aránya %-ban
Alapiskolák	4	0,13
Szakközépiskolák	210	6,62
Gimnáziumok	38	1,20
Szakmunkásképzők	185	5,83
Főiskolák	153	4,82
Profit cégek	2002	63,13
Nonprofit intézmények	317	10,00
Egyéb intézmények	262	8,26
Összesen	3171	100,00

² A képző intézmények, valamint a képzések típusainak leírását lásd a Mellékletben.

A képzésekbe a vártnál alacsonyabb mértékben kapcsolódnak be az iskolarendszeren belüli intézmények – összesen alig több mint 20%-át teszik ki az összes képző intézménynek. Különösen alacsony a főiskolák részvétele a képzésben, holott a felnőttképzésben éppen nekik van a legnagyobb tapasztalatuk, és legjobb szakembergárdájuk.

A szakképzést nyújtó középfokú intézmények (szakközépiskolák és szakmunkásképzők) magasabb részvétele főként azzal magyarázható, hogy ezek olyan műszaki felszerelésekkel rendelkeznek, melyek alapvetően szükségesek az átképzésekhez (főként szakmunkás-felkészítés), és elsősorban ezeken a területeken mozognak, mint azt a következő részben látni fogjuk.

A képző intézmények zömét a profit-orientált cégek és magánvállalkozások teszik ki – ebből arra lehet következtetni, hogy a felnőttképzés Szlovákiában is „jó üzlet”. A nonprofit intézmények részvétele a képzésekben főként hiánypótló jellegű – láthatjuk majd, hogy bizonyos típusú képzéseket főként ők nyújtanak.

Az egyéb intézmények részvétele meglehetősen alacsony – ezt a kategóriát két nagy csoportra oszthatjuk. Első az állami intézmények mellett létrehozott képzési intézmények, amelyek a saját emberek és alkalmazottak továbbképzésére alakultak és szakosodtak. Saját profiljukon belül rendelkeznek szakemberekkel a képzések megvalósítására. Ezek a költségvetésben előre tervezett képzési pénzekből finanszírozzák képzéseiket.

A másik jelentős csoport az önkormányzatok mellett működő képző- és művelődési központok. Ezek az 1989 előtti népművelői központok utódai (maradványai), amelyeknek sikerült átvészelnük a rendszerváltást. Általában nem rendelkeznek saját profillal – bármilyen típusú képzést végeznek, amelyre esetleges igény van. A legutóbbi időig ezek az intézmények költségvetési hozzájárulásból működtek, de a közigazgatási decentralizáció folyamán az elmúlt két évben fokozatosan átkerültek a helyi és területi önkormányzatok felügyelete alá. Mivel az önkormányzati finanszírozás Szlovákiában elég nehézkesen működik az átmeneti időszak miatt, valamint a gazdaságilag lemaradt régiókban állandó költségvetési hiánnyal küzd, ezért ezek az intézmények komoly veszélybe kerültek. Számukra az egyik lehetséges túlélési esély éppen az ilyen jellegű képzések működtetése, melyeknek bevételeiből kiegészíthetik apadó költségvetésüket. Viszont éppen ezek azok az intézmények, akik saját szakembergárdával nem rendelkeznek, hiszen az alkalmazottakat általában csak a művelődés-szervezésben képezték ki.

3. táblázat. A képzések bontása témájuk szerint

A képzések témája	A képzések száma	Képzések aránya %-ban
Informatikai – számítógép-felhasználói, operátori	512	16,15
Személyiségfejlesztő programok	334	10,53
Menedzser, vezetőképzés, marketing és reklámszakember	330	10,41
Könyvelési, gazdasági szakemberek, bérszámfejtés	309	9,74
Egyéb (szolgáltatások és más)	286	9,02
Kisvállalkozói felkészítés	256	8,07
Idegen nyelvek	240	7,57
Állami és közigazgatási alkalmazottak továbbképzése	219	6,91
Gépipari, gépészeti, fémmegmunkálási	114	3,60
Vendéglátóipari (szakács, pincér, cukrász stb.)	114	3,60
Szociális munkák	100	3,15
Építőipari, építészeti technológiák	77	2,43
Könnyűipari szakmunkások	69	2,18
Élelmiszeripari és mezőgazdasági szakemberek - vegyipar	61	1,92
Idegenforgalom	59	1,86
Kézműipari	28	0,88
Faipar, fafeldolgozás, asztaloság	27	0,85
Lektorképzés	23	0,73
Nyomdászati, nyomdaipari, tördelés stb.	13	0,41
Összesen	3171	100,00

A táblázat alapján legszembetűnőbb a három vezető kategória magas aránya: az informatikai képzések aránya 16% felett, a menedzsment-marketing 10% felett, és az ún. személyiségfejlesztő képzések 10% felett.

Az informatikai képzéseknél ezt a magas arányt lehet pozitívan és negatívan is értékelni. Egyrészt örömdetes, hogy ilyen sok lehetőség van az ilyen jellegű képzésekre, de a képzések tartalma szempontjából zömmel teljesen alapfokú felhasználói oktatásról van szó. Szinte kizárólagosan az alapvető szövegszerkesztő, táblázatkészítő párosítás jelenik meg. Ezek a képzések sokat segíthetnek azoknak az idősebb generációknak (30 és 50 év között), akik az is-

kolában még nem találkoztak számítógéppel, és így alapvető ismereteik hiányoznak. A képzések időtartama viszont nagyon rövid (átlag 20–40 óra között mozog), ami viszont kevés egy olyan személynek, akinek ez az első találkozási pontja a számítógéppel. Az utóbbi két évben akkreditált képzéseknél már örvendek az Internet-használatra való felkészítés, és részben megjelenik a saját honlap készítésének oktatása is. De ezek is elég rövidek óraszámban, és korlátozott típusú programokkal foglalkoznak. A többi képzés viszont kimondottan csak magasan specializált szakembergárdának szól: rendszergazdáknak, ipari szakmérnököknek, statisztikusoknak, matematikusoknak stb.

A következő feltűnően magasan képviselt kategória a menedzsment-marketing terület. Ennek aránya azért szembetűnő, mert csak fél százalékkal marad el valamennyi ipari típusú képzés összegétől. Az ugyan igaz, hogy a menedzserek és marketingszakemberek területén az ország régebben hiányt szenvedett, hiszen ezek a tárgyak nem szerepeltek 1989 előtt az oktatásban, de nincs igazán módja érvényesülni a marketinges vagy menedzser szakembernek, ha nincs olyan szakmunkás, aki a terméket előállítsa. Ez a terület valószínűleg divatszakká vált az elmúlt években, és most már túltermelés kezd mutatkozni e téren.

Ebben a kategóriában jelennek még meg a projektmenedzser-képzések is (ezek 2002-től gomba mód szaporodnak), amelyek főként EU-s projektek írására és menedzselésére szakosítanak. Ezeknek hatékonyságáról elég nehéz még képet alkotni, hiszen az Európai Unió programok Szlovákiában csak most futnak fel igazán (főként a kisvállalkozói szférában).

A harmadik kimagasló terület a személyiségfejlesztő programok, melyeknek tartalmát és hatását nagyon bizonytalanul meghatározni. Fő témák a karrierépítés, önfejlesztés (általános), a munkaerőpiaci orientáció, a leszakadó rétegek (végzettség nélküli csoportok) motivációja, valamint az elsődleges munkanélküli réteg (azok a fiatalok, akik az iskola elvégzése után azonnal munkanélkülivé váltak) álláskeresése. Már az is elég kétséges, hogy hogyan képes egy 40 órás pszichológiai tréning hatékonyan segíteni azokat a 40–55 év közötti munkanélkülieket, akik az előző rendszerben megszokott szociális biztonság után átmenet nélkül kerültek a piaci körülmények harapófogójába. Az viszont, hogy miben segíthet egy jó felkészülés az állásinterjúra, ha a munkanélküli még érettségivel sem rendelkezik, már egyértelmű: semmi. A legérthetetlenebb az egészben, hogy ilyen típusú képzéseket az ún. hátrányos régiókban is folytattak, ahol valóban nem személyiség vagy hozzáállás kérdése a munkahely megszerzése, hiszen olyan magas a munkanélküliség aránya, hogy egyszerűen képtelenség munkát találni (Például: A kassai kerü-

letben területenként a munkanélküliek aránya eléri a 37%-ot, és ugyanebben a kerületben 24 000 munkanélküli kb. 300 szabad munkahely jut!)

Az ilyen jellegű képzések valós életre hívója az EU-s Humánerőforrás-fejlesztő támogatási program volt, amely komoly pénzüsszgekkel támogatta a képzések mellett a másodlagos programokat is: karrier-tanácsadás, munkaközvetítés és a munkanélküliek motivációs és aktivációs programjait. Ezeken a képzéseken keresztül tehát jelentős támogatásokhoz lehetett jutni, de hatékonyságuk az ország jelenlegi gazdasági és munkaerő-piaci viszonyai miatt egyszerűen nincs.

A továbbiakban még két területet emelnénk ki, amely fontos az értékelés szempontjából: az állami alkalmazottak felkészítését és a kisvállalkozói programokat. Az állami alkalmazottak képzése kizárólag ideiglenesen vagy állandó jelleggel a közigazgatásban dolgozó személyek felkészítését és képzését szolgálja. Olyan tantárgyakat tartalmaz, mint (idézzük): közös alapok, speciálisan megkövetelt tudásanyag, kommunikáció, szervezés. Néhány képzés esetében meghatározzák, hogy mely területre készítik fel az illetőket (oktatásügy, civil védelem, stb.). Általános időtartamuk 40 óra. Ezek a képzések egyértelműen nem érintik az általános felnőttképzést, hiszen csak egy szűk, zárt és előre meghatározott csoportnak szólnak. Ezek az ismeretek nem is hasznosíthatók más területeken, mint az állami szféra. Létrejöttüket főként az indokolta, hogy a közigazgatási reformok során új követelményeket támasztottak az állami- és közalkalmazottakkal szemben: szigorúbb képesítési elvárásokat és rendszeres továbbképzési kötelezettségeket. Ezeknek a képzéseknek tehát csak az apparátusokon belül van hatásuk, de soha nem válnak nyitottá széles közönség számára.

A kisvállalkozói programok generálója egyenesen a Nemzeti Munkaügyi Hivatal volt, amely a magas munkanélküliség orvoslására önfoglalkoztató programot indított be még a 90-es évek közepén. A program koncepciója az volt, hogy mivel egyre több nagyvállalat végzett létszámleépítést vagy zárt be végleg, ezért a kisvállalkozói szférát kell támogatni, mert ezáltal a munkanélküli esélyt kap, hogy saját vállalkozással teremtsen elő megélhetését. A program eleinte vissza nem térítendő kölcsönökkel segítette a vállalkozást alapító munkanélkülieket. A probléma azonban az volt, hogy a kezdő vállalkozónak semmilyen ismeretei nem voltak arról, hogyan is kell egy ilyen vállalkozást vezetni, ezért általában csődbe is mentek – a támogatás pedig elúszott. Ezért indították be a vállalkozói képzéseket, hogy növeljék az emberek esélyeit a sikeres vállalkozásra. A programok máig futnak, miközben a támogatásokat (leszámítva a legrosszabb helyzetben lévő régiókat) már leépítették, és az általános adó- és társadalombiztosítási rendszer egyáltalán nem kedvez a kisvállal-

kozóknak. A kormánypolitika tehát önmagának mondott ellent, és erősen vissza is esett az emberek vállalkozói kedve.

4. táblázat. Alapiskolák (intézmények száma 3)

A képzések témája	Képzések száma	Képzések aránya %-ban
Informatikai – számítógép-felhasználói, operátori	4	100,00
Összesen	4	100,00

5. táblázat. Szakmunkásképzők (Intézmények száma: 67)

Képzés témája	Képzések száma	Képzések ará- nya %-ban
Gépipari, gépészeti, fémmegmunkálási	44	23,78
Vendéglátóipari (szakács, pincér, cukrász stb.)	33	17,84
Építőipari, építészeti technológiák	30	16,22
Könnyűipari szakmunkások	22	11,89
Informatikai – számítógép-felhasználói, operátori	19	10,27
Egyéb (szolgáltatások és más)	13	7,03
Faipar, fafeldolgozás, asztaloság	7	3,78
Idegen nyelvek	6	3,24
Könyvelési, gazdasági szakemberek, bérszámfejtés	5	2,70
Nyomdászati, nyomdaipari, tördelés stb.	2	1,08
Személyiségfejlesztő programok	2	1,08
Állami és közigazgatási alkalmazottak továbbképzése	0	0,00
Élelmiszeripari és mezőgazdasági szakemberek	0	0,00
Idegenforgalom	1	0,54
Kézműipari	0	0,00
Kisvállalkozói felkészítés	0	0,00
Lektorképzés	0	0,00
Menedzser, vezetőképzés, marketing és reklám-szakember	1	0,54
Szociális munkák	0	0,00
Összesen	185	100,00

Az alapiskolák táblázata teljesen egyértelmű és egyetlen következtetés vonható le belőle – nagyon kevés intézmény végez felnőttképzést, és kizárólag alapfokú számítógép-felhasználói területen.

A szakmunkásképző intézményeknél a kép elég tiszta és egyértelmű: főként saját szakterületükön belül végeznek képzéseket, hiszen ehhez megvannak az eszközeik, szakoktatóik és felszerelésük. Kevésbé használják ki egyéb lehetőségeiket: a nyelvi oktatókat és a számítógépes berendezéseiket. Feladatuk a felnőttképzésben főként a munkanélküliek átképzésében van – képesek gyorsan, hatékonyan és sokak számára elérhetően képezni olyan szakmákra, amelyekben pillanatnyilag igény mutatkozik a munkaerőpiacon (5. táblázat).

6. táblázat. Szakközépiskolák (Intézmények száma: 60)

Képzések témája	Képzések száma	Képzések aránya %-ban
Informatikai – számítógép-felhasználói, operátori	49	23,33
Idegen nyelvek	30	14,29
Vendéglátóipari (szakács, pincér, cukrász stb.)	28	13,33
Egyéb (szolgáltatások és más)	21	10,00
Gépipari, gépészeti, fémmegmunkálási	23	10,95
Könyvelési, gazdasági szakemberek, bérszámfejtés	16	7,62
Építőipari, építészeti technológiák	9	4,29
Könnyűipari szakmunkások	7	3,33
Faipar, fafeldolgozás, asztaloság	5	2,38
Idegenforgalom	5	2,38
Kisvállalkozói felkészítés	5	2,38
Személyiségfejlesztő programok	5	2,38
Állami és közigazgatási alkalmazottak továbbképzése	0	0,00
Élelmiszeripari és mezőgazdasági szakemberek	2	0,95
Kézműipari	0	0,00
Lektorképzés	0	0,00
Menedzser, vezetőképzés, marketing és reklám-szakember	2	0,95
Nyomdászati, nyomdaipari, tördelés stb.	1	0,48
Szociális munkák	2	0,95
Összesen	210	100,00

A szakközépiskoláknál szintén kézenfekvő, hogy elsősorban saját területükön belül mozogjanak – nem is akadt példa az ellenkezőjére. Ezek az intézmények már

gyakrabban kiegészítik kínálatukat nyelvi és informatikai oktatással, ami jelentős lehet a felnőttképzésben. Elsősorban azért, mert ilyen típusú intézmény a kisebb városokban is működik (általában a 8–10 000 főt számláló városban már van egy érettségítő nyújtó szakiskola, ha gimnázium nincs is), így ezeket a képzéseket elérhetővé teszi a helyi közösségeknek ott is, ahol nincs nyelviskola, vagy más szakosodott képzőintézmény. Ezzel segítik azokat, akik könnyebben el tudnak helyezkedni egy idegen nyelv ismeretében vagy a számítógép-felhasználási tudásukkal.

7. táblázat. Gimnáziumok (Intézmények száma: 13)

Képzések témája	Képzések száma	Képzések aránya %-ban
Informatikai – számítógép-felhasználói, operátori	18	47,37
Idegen nyelvek	6	15,79
Lektorképzés	3	7,89
Idegenforgalom	2	5,26
Kézműipari	2	5,26
Kisvállalkozói felkészítés	2	5,26
Menedzser, vezetőképzés, marketing és reklám-szakember	2	5,26
Személyiségfejlesztő programok	2	5,26
Könyvelési, gazdasági szakemberek, bérszámfejtés	1	2,63
Állami és közigazgatási alkalmazottak továbbképzése	0	0,00
Egyéb (szolgáltatások és más)	0	0,00
Élelmiszeripari és mezőgazdasági szakemberek	0	0,00
Építőipari, építészeti technológiák	0	0,00
Faipar, fafeldolgozás, asztaloság	0	0,00
Gépipari, gépészeti, fémmegmunkálási	0	0,00
Könnyűipari szakmunkások	0	0,00
Nyomdászati, nyomdaipari, tördelés stb.	0	0,00
Szociális munkák	0	0,00
Vendéglátóipari (szakács, pincér, cukrász stb.)	0	0,00
Összesen	38	100,00

A gimnáziumok aránya alacsony a többi középiskolai intézményhez képest – a képzések profilja viszont megfelel lehetőségeiknek. Az idegenforgalom területén idegenvezetők képzését végzik. A lektorképzésen belül az alapiskolai és középiskolai tanárok felkészítését végzik a hatékonyabb munkára.

8. táblázat. Főiskolák (Intézmények száma: 22)

Képzések száma	Képzések száma	Képzések aránya %-ban
Menedzser, vezetőképzés, marketing és reklám-szakember	33	21,57
Informatikai – számítógép-felhasználói, operátori	29	18,95
Élelmiszeripari és mezőgazdasági szakemberek – vegyipar	20	13,07
Lektorképzés	19	12,42
Állami és közigazgatási alkalmazottak továbbképzése	14	9,15
Idegen nyelvek	13	8,50
Egyéb (szolgáltatások és más)	11	7,19
Könyvelési, gazdasági szakemberek, bérszámfejtés	10	6,54
Idegenforgalom	2	1,31
Építőipari, építészeti technológiák	0	0,00
Faipar, ffeldolgozás, asztaloság	0	0,00
Gépipari, gépészeti, fémmegmunkálási	1	0,65
Kézműipari	0	0,00
Kisvállalkozói felkészítés	0	0,00
Könnyűipari szakmunkások	0	0,00
Nyomdászati, nyomdaipari, tördelés stb.	0	0,00
Személyiségfejlesztő programok	1	0,65
Szociális munkák	0	0,00
Vendéglátóipari (szakács, pincér, cukrász stb.)	0	0,00
Összesen	153	100,00

A főiskolák esetében a képzések nagyobbik fele már erősen kötött az intézmény specializációjához. Jelentős szerepük van az oktató-képzésben, de ez szintén főként az alap- és középiskolai tanárok továbbképzését jelenti. Ezeknek a szakembereknek segítenek tantárgyaikon belüli továbbképzésben, vagy alternatív oktatási módszerek elsajátításában. A 19 képzés közül csupán 2 foglalkozik a felnőttoktatók felkészítésével.

9. táblázat. Profitorientált intézmények (Intézmények száma: 495)

Képzések témája	Képzések száma	Képzések aránya %-ban
Informatikai – számítógép-felhasználói, operátori	342	17,08
Személyiségfejlesztő programok	281	14,04
Könyvelési, gazdasági szakemberek, bérszámfejtés	238	11,89
Menedzser, vezetőképzés, marketing és reklám-szakember	238	11,89
Kisvállalkozói felkészítés	220	10,99
Egyéb (szolgáltatások és más)	196	9,79
Idegen nyelvek	127	6,34
Állami és közigazgatási alkalmazottak továbbképzése	56	2,80
Idegenforgalom	40	2,00
Szociális munkák	50	2,50
Vendéglátóipari (szakács, pincér, cukrász stb.)	47	2,35
Építőipari, építészeti technológiák	38	1,90
Gépipari, gépészeti, fémmegmunkálási	36	1,80
Könnyűipari szakmunkások	37	1,85
Élelmiszeripari és mezőgazdasági szakemberek	16	0,80
Faipar, ffeldolgozás, asztaloság	15	0,75
Kézműipari	15	0,75
Lektorképzés	1	0,05
Nyomdászati, nyomdaipari, tördelés stb.	9	0,45
Összesen	2002	100,00

A profitorientált képzők esetében a paletta már sokkal színesebb és több következtetést is le lehet vonni belőle. Elsősorban azt, hogy e cégek jó része éppen a munkanélküli-átképző programok kihasználására jött létre (ezekre utal a vállalkozói és személyiségfejlesztő programok nagyon magas aránya a többi intézményhez képest). Más intézmények szolgáltatóként az állami szféra munkatársait képzik – a táblázatban szereplő 56 fajta képzést csupán 5–6 intézmény valósítja meg. A gazdasági szakemberek magas arányánál főként a bankok és egyéb pénzügyi intézmények által alapított képző intézmények programjai is megjelennek. A zömük azonban egyszerű vagy kettős könyvvitel képzés, amit nagy részben magánvállalkozók végeznek.

Itt jelenik meg rendkívül erősen, hogy a menedzsment és marketing kategóriák „divatszakká”, hiszen ezek az intézmények csak olyan képzésekkel foglalkoznak, amelyek számukra hasznot hajtanak. A vezető helyen az utóbbi két évben mindenképpen a projektmenedzser típusú képzések állnak, mivel sok fiatal ezen a területen lát maga előtt érvényesülési lehetőséget, és ez annyira új terület, hogy valóban nehéz jó szakembert találni egy EU-s program ki-dolgozására és megvalósítására.

Az informatikai képzések és a nyelvtanfolyamok bevett és jól prosperáló képzések, amelyek széles érdeklődésre tartanak számot, és az emberek hajlandók érte komoly összegeket fizetni. A számítógépes programoknál még érdekes formája a képzéseknek, amikor nagyobb cégek vagy intézmények képeztetik saját munkatársaikat, hogy azok bepótolják hiányosságait, hatékonyabban dolgozzanak.

A szociális munkák esetében talán kicsit zavaró lehet első pillantásra, hogy a gyermek- és öreggondozást is ide kellett sorolnunk, lévén ezek szociális típusú szolgáltatások. Ezeknél az intézményeknél azonban elsősorban külföldi munkára való felkészítésről van szó. Több esetben az angol vagy német gyorskurzus már része is a gondozói felkészítésnek. Ezek a képzések tehát azokra építenek, akik külföldön kívánnak dolgozni gyermekgondozóként vagy öregek mellett segítőként, és ezért szintén hajlandók pénzt áldozni, hogy a közvetítő ügynökségek jobban fizető helyet találjanak nekik.

Az egyéb szolgáltatásoknál rendkívül magas az egyéni vállalkozók aránya, akik saját szakmájukat tanítják – fodrászat, kozmetika stb.

A nonprofit intézményeknél érdekes kettősséget figyelhetünk meg: egyrészt felvállalnak olyan területeket, amelyek „pénzt hoznak” számukra (számítógépes, kisvállalkozás, idegen nyelv, könyvelés, állami képzések), másrészt hiánypótló intézményekként oktatnak azokban a témákban, amelyek fontosak a közösségek számára.

A szociális munkák ezekben az esetekben már valódi szociális munkát jelentenek: fogyatékos emberek és gyerekek gondozása, fogyatékos-asszisztensek képzése, öreggondozás, beteggondozás. A kézműipar esetében hagyományos mesterségek oktatásáról van szó, amelyeket munkanélküliek vagy fogyatékosok számára dolgoztak ki. Menedzsment kategóriában szinte kizárólag projektmenedzsment és civil intézmények menedzsmentje vagy marketingje szerepel. Ez kényszerítő körülményeknek köszönhető, hiszen a civil szervezetek irányítása, működtetése sehol sem tananyag és sokban eltér a gazdasági szféra szabályaitól. Így ezek a szervezetek saját magukat képzik, hogy hatékonyabban működjenek. Az egyetlen oktatói képzés is civil trénernek felkészítését célozza. Az idegenforgalom szinte kizárólag az agroturisztika és vidékfejlesztés témák körül csoportosul – ez szintén tekinthető hiánypótlásnak.

10. táblázat. Nonprofit szervezetek (Intézmények száma: 86)

Intézmények száma	Képzések száma	Képzések aránya %-ban
Idegenforgalom	44	13,88
Kézműipari	39	12,30
Egyéb szolgáltatások	37	11,67
Informatikai – számítógép-felhasználói, operátori	33	10,41
Kisvállalkozói felkészítés	31	9,78
Menedzser, vezetőképzés, marketing és reklám-szakember	30	9,46
Könyvelési, gazdasági szakemberek, bérszámfejtés	28	8,83
Idegen nyelvek	22	6,94
Élelmiszeripari és mezőgazdasági szakemberek	19	5,99
Szociális munkák	16	5,05
Állami és közigazgatási alkalmazottak továbbképzése	8	2,52
Építőipari, építészeti technológiák	0	0,00
Faipar, fafeldolgozás, asztaloság	3	0,95
Gépipari, gépészeti, fémmegmunkálási	0	0,00
Könnyűipari szakmunkások	3	0,95
Lektorképzés	1	0,32
Nyomdászati, nyomdaipari, tördelés stb.	0	0,00
Személyiségfejlesztő programok	3	0,95
Vendéglátóipari (szakács, pincér, cukrász stb.)	0	0,00
Összesen	317	100,00

Az egyéb kategóriáról már szoltunk bővebben a képző intézmények bemutatásánál.³ Itt a számok világosan tükrözik az ott leírtakat: a képzéseknek csaknem fele az államigazgatási képzésekhez tartozik. A mezőgazdasági képzések zömét és a fafeldolgozást az Erdészeti Hivatal továbbképző intézetének erdészeti és fafeldolgozó képzései teszik ki. A szakmunkai jellegű képzések kivételével minden kategória többé-kevésbé képviseltetve van – ezek szinte kizárólag a népművelési intézmények programjait jelentik.

³ Találtunk egy olyan intézményt (Művelődési Akadémia a szlovákiai megnevezése), amelynek nyelvtanfolyamtól kezdve kettős könyvvitelen keresztül a csipkeverésig szinte mindegyre volt jogosítványa.

11. táblázat. Egyéb intézmények (Intézmények száma: 57)

Képzések témája	Képzések száma	Képzések aránya %-ban
Állami és közigazgatási alkalmazottak továbbképzése	103	39,31
Élelmiszeripari és mezőgazdasági szakemberek	23	8,78
Egyéb (szolgáltatások és más)	19	7,25
Könyvelési, gazdasági szakemberek, bérszámfejtés	20	7,63
Informatikai – számítógép-felhasználói, operátori	18	6,87
Menedzser, vezetőképzés, marketing és reklám-szakember	17	6,49
Személyiségfejlesztő programok	14	5,34
Idegen nyelvek	13	4,96
Kisvállalkozói felkészítés	12	4,58
Szociális munkák	9	3,44
Gépipari, gépészeti, fémmegmunkálási	5	1,91
Kézműipari	3	1,15
Vendéglátóipari (szakács, pincér, cukrász stb.)	3	1,15
Építőipari, építészeti technológiák	0	0,00
Faipar, fafeldolgozás, asztaloság	0	0,00
Idegenforgalom	2	0,76
Könnyűipari szakmunkások	0	0,00
Lektorképzés	1	0,38
Nyomdászati, nyomdaipari, tördelés stb.	0	0,00
Összesen	262	100,00

4. ZÁRSZÓ

Sajnálatos módon nem volt lehetőségünk elemezni az akkreditációval nem rendelkező képzéseket, amelyek feltehetően sokkal inkább ellátják a nem-es feladatot, és amelyek valóban keletkező lokális igényekre reagálnak, vagy szűkebb szakmai csoportok elkötelezettségéből fakadnak. Ezek a képzések nem rendszerek, nincsenek hivatalosítva, vagy a helyi közösség vagy valamely szakmai szervezet valósítja meg saját igényei alapján. Éppen ezért nem szerepelnek nyilvántartásban és statisztikában, tehát csak külön kutatómunkával tárhatók fel.

A tanulmány elején feltett kérdésekre az alábbiakban röviden összegezzük válaszainkat.

A felnőttképzés törvényi szabályozása nem túlságosan kötött, mindenképpen széles teret ad a képzéseket kialakítani és fejleszteni kívánó intézményeknek, azonban éppen ezzel hagy szabad teret a színvonalatlan képzések működésére is, mivel előkészítési követelményei gyengék, ellenőrzési rendszere pedig hiányos. Vita tárgyát képezheti, vajon jobb lenne-e egy szigorúbb törvény, amely eleve kirekesztené azokat az intézményeket, amelyek sem megfelelő szakemberekkel, sem oktatási tapasztalattal nem rendelkeznek ahhoz, hogy hitelesítést nyerjenek. Az akkreditációnak ugyanis Szlovákiában komoly súlya van, a képzéseket hirdetőik komoly részvételi díjakat tudnak kérni arra hivatkozva, hogy képzésük akkreditált a minisztérium által. A törvényi szigorítás a másik oldalon szűkítené a képzések kínálatát, és ezzel rontaná az emberek művelődési esélyeit is.

A képző intézmények struktúráját egyértelműen a profitorientált intézmények határozzák meg, hiszen a képzéseknek több mint 63%-át ők valósítják meg. Ez a számok tükrében nem a művelődni vágyó emberek igényeit szolgálja, hiszen aránytalanul kevés a színvonalas, szakmai képzés, és elsőprőfőlényben vannak a „pénzcsinálók”. Az oktatási intézmények erősebb jelenléte ezen a területen valószínűleg javíthatna a helyzeten, hiszen kisebb költségekkel (tehát a résztvevők számára olcsóbban) nyújtának biztosabb és kiegyensúlyozottabb színvonalú képzést (az iskolák saját oktatóikkal tudnak dolgozni folyamatosan, míg a profit cégek általában „bérlik” az oktatót.).

A képzéseket gyakran hívják életre valamely közvetett vagy közvetlen indokok, amelyek inkább a képző intézményhez kapcsolódnak és nem a képzések valódi célcsoportjához (például: az államigazgatási képzések, személyiségfejlesztő képzések, vállalkozó képzés stb.). Ezért alapos vizsgálat után az első pillantásra rengetegnek tűnő képzés az elemzés végére összezsugorodott, és meglepően kevés olyan képzés maradt, amely valós igényekre reagál.

Utolsó kérdésünkre azzal válaszolhatunk, hogy a képzések részben tartósan hozzájárulhatnak az emberi erőforrások fejlesztéséhez, de az arányon a pénzre orientált képzések és a valós fejlesztések között még van mit javítani.

MELLÉKLET

A csoportosítások leírása, magyarázata

A. Képző intézmények

Alapiskolák – Magyarországon: általános iskolák.

Szakközépiskolák – érettségit nyújtó szaktanintézmények – nálunk ez teljes jogú középfokú végzettségnek számít, lehetőséget ad a főiskolai továbbtanulásra.

Szaktanintézetek – általában hároméves szaktanintézetek, érettségi nélkül, kizárólag szaktanintézettel foglalkoznak.

Főiskolák – egyetemek és főiskolák együtt.

Profit cégek – magánvállalkozások és cégek, amelyek nyereség céljából tevékenykednek – nem kimondottan képzési célokkal létrehozott vállalkozások.

Nonprofit intézmények – a Szlovákiában érvényben levő törvények értelmében nem vállalkozói céllal létrehozott intézmények – alapítványok, polgári társulások és közhasznú szolgáltatásokat nyújtó szervezetek.

Egyéb – az előző kategóriákba nem sorolható, főként költségvetési támogatásban részesülő intézmények, a közigazgatási vagy oktatási apparátus mellett működő kutatói és képzési intézmények (a helyi és területi önkormányzatok mellett működő képző és művelődési központok, minisztériumok továbbképzési intézményei, kutatóintézetek stb.).

B. A képzések típusai

Gépipari, gépészeti, fémmezmunkálási

Egy kategóriába soroltunk minden rokon területet, amely a nehéziparhoz tartozik közvetve vagy közvetlenül.

Faipar, feldolgozás, asztaloság

Mivel Szlovákiában mindenféle gyártás erős prioritást élvez, ezért a gyártási típusokat külön soroltuk. A faipari feldolgozás azért lett különválasztva, mivel a jelenlegi törekvések éppen arra irányulnak, hogy ne a fakitermelés és nyersanyagkivitel legyen az ország bevételi forrása, hanem a késztermékek előállítása itthon történjen. Az erdészeti gazdálkodás és fakitermelést a mezőgazdasághoz soroltuk.

Építőipari, építészeti technológiák

Főként az építőipari kivitelezés szakembereinek képzései jelennek meg: kőműves, ács, tetőfedő, burkoló stb.), ill. a készletekből történő építkezés kivitelezői.

Élelmiszeripari és mezőgazdasági szakemberek – vegyipar

Földművelési és erdészeti szakemberek, élelmiszergyártási, minősítési és raktározási szakemberek. A főiskolák képzési programjaiban megjelenik még a vegyipari szakemberek felkészítése is, de mivel ez sehol mást nem szerepel, ezért a kategóriákat összevontuk az élelmiszeriparral, és csak a főiskolai képzések bontásánál jelentjük meg külön.

Könnyűipari szakmunkások

Szinte kizárólag textilipari (szabó, varró), és cipőkészítők tartoznak ide.

Menedzser, vezetőképzés, marketing és reklámszakember

A menedzser és marketing-reklám kategóriát összevontuk, mivel a legtöbb képzés több elem kombinációját tartalmazza, ezért nem lehetett volna pontosan besorolni őket.

Könyvelési, gazdasági szakemberek, bérszámfejtés

Egyszerű és kettős könyvvitel, bérszámfejtés mellett a legtöbb képzés a vállalkozói adminisztrációt is tartalmazza. A gazdasági szakemberek kategóriába kerültek még a banki hivatalnoki felkészítések is – ezeknek száma nem volt túl magas.

Informatikai – számítógép-felhasználói, operátori

Elsősorban alapfokú felhasználói képzések, ide soroltuk azonban a könyvelői, speciális ipari programok kezelőit is, valamint a speciális programok oktatását is (statisztikai programok, Linux, matematikai programok stb.). Ezeknek száma ugyanis elenyésző volt.

Vendéglátóipar (szakács, pincér, cukrász stb.)

A szolgáltatások a gyártás mellett jelenleg a hiányos területekhez tartozik – ezeket a különböző vállalkozás-fejlesztési támogatási programok preferálják.

Szociális munkák

Öreggondozás, csecsemőgondozás, fogyatékosokkal való foglalkozás.

Kézműipari

Hagyományos fa, bőr, gyapjút feldolgozás, agyagos munkák, csipkeverés stb.

Állami és közigazgatási alkalmazottak továbbképzés

Ez annyira speciális, amely máshová nem sorolható. Hivatalos megnevezése: a közigazgatásban ideiglenesen dolgozók felkészítése.

Idegenforgalom

Agroturisztika és klasszikus idegenforgalom.

Nyomdászati, nyomdaipari, tördelés stb.

Ebbe a nyomdászattal közvetlenül összefüggő szakmai felkészítéseket soroltuk.

Egyéb szolgáltatások

Olyan szolgáltatások, amelyek nem ipari jellegűek: elsősorban kozmetika, fodrászat, vizás, stylist, de ide soroltuk a kereskedelmi dolgozók felkészítését is.

Kisvállalkozói felkészítés

Ezek a képzéseken megtanítták a résztvevőket a vállalkozás alapjaira – fontos törekvés a magas munkanélküliség felszámolásánál az „önfoglalkoztatás” és munkahelyteremtés, amelyre ezek a képzések reagálnak.

Lektorképzés

Oktatásra való felkészítés. Főként alap és középiskolai tanároknak alternatív oktatási módszerek, vagy tananyagon kívüli tárgyak (drámapedagógia), valamint a felnőttoktatásra való felkészítést is ide soroltuk.

Idegen nyelvek

Klasszikus értelemben vett nyelvkurzusok.

Személyiségfejlesztő programok

Ezt a kategóriát kényszerből alakítottuk ki. Az idesorolt képzések gyakorlatilag pszichológiai felkészítések a tartósan munkanélküli rétegek számára. Olyan elemeket tartalmaznak mint például: érvényesülés a munkaerőpiacon, hogyan kell állást keresni, személyiségfeltárás, felkészítés állásinterjúra stb.

OROSZ ILDIKÓ – CSERNICSKÓ ISTVÁN –
SOÓS KÁLMÁN – BRENZOVICS LÁSZLÓ – GABÓDA BÉLA

A kárpátaljai magyar felnőttképzés és szakképzés esélyei

Bevezető

Az utóbbi évtizedben megnőtt azoknak a kutatásoknak a száma, amelyek a határon túli, és ezen belül a kárpátaljai magyarokkal foglalkoznak. A kutatások eredményei alapján megjelent publikációk és elemzések különböző oldalról világítják meg a régió kisebbségben élő magyarságának múltját, illetve jelenét. Ezen kutatások jelentős része történeti, honismereti, kultúrtörténeti és szociográfiai megközelítésből vizsgálja az érintett magyar közösséget. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a magyar kisebbség helyzetét leíró munkák kevésbé, vagy csak érintőlegesen foglalkoznak a kisebbségi lét olyan fontos kérdéseivel, melyek az általános összefüggéseket a gazdasági mutatók segítségével próbálják leírni, annak ellenére, hogy a legfontosabb gazdasági, munkaerő-piaci, foglalkoztatáspolitikai folyamatok leírása elengedhetetlen az adott határon túli közösségek életének megalapozott bemutatásához.

Ez a hiány természetesen nem pótolható egyetlen felméréssel, illetve mivel a kisebbségek által lakott országok gazdasága változóban van, ennek hatására a kisebbségben élők helyzete is változik, ami a változások állandó követését kívánná meg. Jelen tanulmány összeállítása során többféle módszerrel dolgoztunk. Egyrészt összegyűjtöttük, majd a dokumentumelemzés módszerével feltártuk és leírtuk az ukrainai humán erőforrás politika, illetve a szakképzés, a felnőttképzés, az iskolai rendszeren belüli és kívüli képzés, továbbképzés és átképzés alapvető dokumentumait. Másrészt végigtekintettük a kérdésre vonatkozó magyar és nem magyar nyelvű publikációkat, illetve néhány, a közelmúltban végzett kutatásnak a kérdéskörre vonatkozó, számunkra hozzáférhető állami és nem állami adatbázisokat. Az adatok elemzésével, helyenként újraértékelésé-

vel, illetve a vizsgálatunk témájához kapcsolatos változók szerinti elemzésével a kárpátaljai általános és ezen belül a magyar lakosság munkaerőpiaci helyzetét és képzési lehetőségeit kíséreljük meg felvázolni.

A kárpátaljai magyarok képzettségi szintje

A kárpátaljai magyarok képzettsége helyzetének vizsgálata a nyolcvanas évektől kezdődött. A terület történelme kihatással volt/van a helyi magyar közösség képzettségére. Az „országváltások” egyúttal az államnnyelv állandó változását, illetve az oktatási rendszer struktúrájának, a tanítandó anyag tartalmának a változását is jelentették. A „csehek alatt” (ahogy a lakosság a trianon utáni időket leírja) a boldogulás lehetősége a szlovák, de inkább a cseh nyelv ismeretéhez köthető, mert a továbbtanulási lehetőségeket inkább a Csehszlovákia belső területén működő oktatási intézmények biztosították. Kárpátalján elemi, általános iskolák, gimnáziumok és tanítóképzők működtek. A szovjet rendszerben az európai oktatási modellt felváltotta a szovjet modell. A falusi elemi, általános iskolákban, főleg a pedagógushiány miatt lassan indult el az oktatás. A pedagógusok is a megbízhatatlan kategóriába tartoztak, különösen a papnék, akik a kárpátaljai oktatásban jelentős helyet kaptak. A területen 1953-ban nyitották az első magyar nyelvű középiskolákat. Az ungvári gimnáziumok és tanítóképzők épületeiben, a könyvtárak felszámolása után, létrehozták az Ungvári Állami Egyetemet, illetve szakközépiskolákat, technikumokat, de a magyarok az orosz nyelv ismeretének hiánya miatt nem folytatták tanulmányaikat. A továbbtanulás lehetőségeit az is korlátozta, hogy a szovjet rendszer első évtizedeiben elsősorban a politikai hovatartozás számított, mintsem a tudásszint, a magyarok pedig bűnös nemzetként hátrányos helyzetbe kerültek. A nyolcvanas években – mivel kötelezővé tették – általánossá vált a középfokú végzettség, de ez az érettségi leértékelődésével és színvonal csökkenésével járt, tehát főleg statisztikai mutatót jelentett, mintsem az európai érettséginek megfelelő képzettséget. Magyar nyelvű szakképzés egészen a nyolcvanas évek végéig nem létezett, majd néhány oktatási intézményben indítottak csoportokat. Ezek helyzetéről a későbbiekben az ukrán oktatási rendszer struktúráját ismertető részben írunk.

Az 1989-es népszámlálás adatai alapján a kárpátaljai magyarság 16 százaléka elemi iskolát, 27 százalék általános iskolát, 43 százaléka középiskolát, 10 százalék szakközépiskolát és 4 százalék felsőfokú végzettséggel rendelkezett. A területen élő nemzetiségek képzettségi mutatóit az alábbi táblázat ismerteti.

1. táblázat. Az egyes kárpátaljai nemzetiségek 1000 főre kiszámított iskolázottsági mutatói az 1989. évi népszámlálási adatok alapján¹

	Felsőfokú	Befejezet- len felső- fokú	Szakközép- iskola	Közép- iskola	Általános is- kola	Elemi iskola	Összesen
Orosz	246	25	267	310	–	34	882
Ukrán	68	10	149	367	218	145	957
Szlovák	88	12	157	385	101	–	743
Magyar	37	7	98	427	264	155	988
Román	17	3	38	208	451	181	898
Cigány	–	–	7	97	431	387	922

Az ukrainai oktatási rendszer szerkezete

Mivel a szakképzés és részben a felnőttképzés szorosan kapcsolódik az ukrán oktatási rendszer egészéhez, az alábbiakban röviden áttekintjük az ukrainai oktatási rendszer főbb szintjeit.

Az ukrán Oktatási Minisztérium 1992-ben fogadta el a közoktatás koncepcióját.² A korabeli sajtóban olvasottakból kitűnt, hogy az oktatás szerkezete kapcsán két elképzelés volt érvényben: míg a nyugati megyékben szerettek volna visszatérni a régi európai oktatási szerkezethez (líceumok, gimnáziumok létrehozását, visszaállítását szorgalmazták), addig a főleg oroszok lakta keleti megyék továbbra is a kialakult szovjet oktatási rendszert kívánták megőrizni. Ez a kettősség az 1991-es Ukrán SZSZK oktatási törvényében is fellelhető, amit 1996-ban módosítottak.

¹ *Forrás:* Marina, V. V. (Марина, В. В.) Етнокультурный ренессанс румынов Закарпаття. In: *Матеріали науково-практичної конференції „Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”*, Ужгород: УЖДУ. 1997. 114. Migovics, I. I. (Мигович, І. І.) 1997. Проблеми соціалізації основних етносоціальних спільнот Закарпаття. In: *Матеріали науково-практичної конференції „Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”*, Ужгород: УЖДУ., 1997. 49.

² Pro koncepciju szerednyoji zagalynoosvitynoji skoli Ukrajini, 1992, Informacujnij zbirk Minyiszytserstva Narodnoji Oszviti Ukrajini, 1992 N 4: 1–8. (Zakon Ukrajini „Pro Oszvitu”, 1996:15).

A törvény szerint az oktatás vertikális szerkezete a következő:

1. iskola előtti nevelés;
2. általános középfokú képzés;
3. iskolán kívüli képzés;
4. szakmai-technikai képzés;
5. felsőfokú képzés;
6. diploma utáni képzés;
7. aspirantúra;
8. doktorantúra;
9. önképzés.

Az *általános középfokú képzést* (2.) nyújtó oktató-nevelő intézetek fő típusa az általános három fokozatú középiskola. Az I. fokozat az *elemi iskola* (*poczatko-va skola*), a II. fokozat az *alapiskola* (*osnovna skola*), a III. fokozat *felső osztályok* (*sztarsa skola*).

Úgy az Oktatási Törvény, mint a középfokú képzést szabályozó, a parlament által 1998-ban első olvasatban elfogadott törvénytervezet az általános középiskola mellett más típusú közép szintű oktatási intézményt is megnevez:

- a. a *gimnáziumot* (humán szakirányú, II.-III. fokozatú tehetséggondozó oktatási intézmény);
- b. a *liceumot* (III. fokozatú természettudományi, technikai és szakirányú képzést nyújtó tehetséggondozó intézmény);
- c. a *kollégiumot* (bölcseztudományi és művészeti szakirányú III. fokozatú tehetséggondozó oktatási intézmény);
- d. a *szakosított iskolát* (II-III. fokozatú oktatási intézmény, ahol bizonyos tantárgyat vagy tantárgyakat, kiemelten oktatnak);
- e. az *iskola-internátust* (bármilyen fokozatú oktatási intézmény a hátrányos helyzetű gyerekek számára);
- f. a *szakirányú iskola-internátust* (a testi és szellemi fogyatékos gyerekek számára létrehozott különböző fokozatú oktatási intézmények);
- g. az *esti és levelező iskolát* (II-III. fokozatú oktatási intézmény azok számára, akiknek nincs lehetőségük részt venni a nappali képzésben);
- h. a *szociális rehabilitációt elősegítő iskolát* (a kiskorú törvénysértők számára létrehozott II.-III. fokozatú oktatási intézmények);
- i. a *szanatóriumi iskolát* (beteg gyerekek számára gyógykezelő intézményekben létrehozott I-III. fokozatú oktatási intézmények);

- j. az oktató-nevelő egyesületet (iskola előtti vagy iskolán kívüli és általános középiskola egyesítésével létrehozott intézmény);
- k. az oktató-nevelő komplexumokat (szakmai orientációt felvállaló különböző szintű és típusú oktatási intézmények egyesüléséből létrejött iskola);
- l. a nevelő-termelő kombinátokat (III. fokozatú, járási, városi szinten működő szakmai tájékoztatást és alapfokú szakképzést biztosító oktatási intézmény). (Zakon Ukrajini "Pro zagalynu szerednyu oszvitu, 1998: 4–5).

A teljes középfokú képzést a harmadik fokozatú iskola elvégzése jelenti. Az 1991-es törvényben az iskolakötelezettségi korhatárt 15 évben állapították meg. A törvénymódosítás szerint ismét kötelező a teljes középfokú képzés megszerzése.³

Az alapskola után folytathatják tanulmányaikat a kétéves felső osztályokban, líceumokban, kollégiumokban vagy a korábban szakiskoláknak, szakközépiskoláknak, képzőknek, technikumoknak nevezett, szakképesítést és érettségit adó I. fokozatú felsőoktatási intézményekben. Ez utóbbi intézmények érettségit is jelentő szakoklevelet (diplomát) adnak a diákoknak.

Az iskolán kívüli képzést (3.) biztosító intézményekhez a sportiskolák, művészeti iskolák különböző típusai tartoznak, ahol az oktatás önkéntes alapon az oktatási időn túl folyik.⁴

A szakmai-technikai képzés (4.) oktatási intézményei alatt a különböző szintű szakképző intézeteket, a nagy vállalatok keretein belül működő szervezett oktatást, átképzést folytató, a munkanélküliek átképzésével foglalkozó intézeteket értik. Az intézmény elvégzése után a tanulmányaik alatt elért minősítésnek megfelelő kategóriájú szakmunkás (*kvalifikovanij robotnyik*) képesítést kaphatják a végzősök.⁵

A felsőfokú képzést (5.) biztosító oktatási intézményekhez tartoznak a különböző képzők, technikumok, collegek, főiskolák, konzervatóriumok, akadémiák, egyetemek. Ez azt jelenti, hogy a korábbi rendszerben létrehozott középfokú szakképzést is besorolták a felsőfokú képzéshez. A felsőoktatási intézmények státusát akkreditálásuknak megfelelően négy szintben állapították meg.

- Az első (I.) fokozatúnak akkreditált felsőoktatási intézményekhez a technikumok, a különböző képzők és általában érettségit is adó szakiskolák tartoznak (*Vocational and Technical Schools*).

³ Zakon Ukrajini „Pro Oszvitu”, 1996. 17.

⁴ Zakon Ukrajini „Pro Oszvitu”, 1996. 19.

⁵ Zakon Ukrajini „Pro Oszvitu”, 1996. 19–20.

- A második (II.) fokozattal rendelkező akkreditált felsőoktatási intézeteknek a collegek és más hasonló szintű intézetek minősülnek (*Colleges*).
- A harmadik (III.) és (IV.) fokozatúnak minősülnek az akkreditálás eredményétől függően a főiskolák, egyetemek, konzervatóriumok, akadémiák. (*Institutes, Conservatoires, Academies, Universities*).

A felsőoktatási intézmények akkreditálásuk során különböző szintnek megfelelően kaphatják meg engedélyüket. Egy felsőoktatási intézménynek lehetnek különböző fokozatú egységei, például egy IV. fokozatú egyetemen bizonyos szakok csak III. fokozatú diplomát adhatnak ki. Nagy figyelmet szentel a minisztérium az új intézmények akkreditálására. Ebben az esetben két lépcsős eljárás történik. Minden intézménynek előbb az oktatásra feljogosító engedélyt, a licenciát kell megszerezni, majd az első évfolyam kibocsátása előtt kezdeményezhető az akkreditálás.

A felsőoktatási intézmény elvégzésével a következő képesítést szerezhetik a hallgatók:

- *ifjú szakember (Molodsij Szpecialiszt – Junior Specialist)*; az I. fokozattal akkreditált intézmények által kiállított képesítés, amely az érettségi utáni legalább 2 éves képzést zár;
- *baccalaureus (Bakalavr – Bachelor)*; a legalább II. akkreditálású fokozatú intézmények végzőseinek adható, az érettségire épülő legalább 4 éves képzés után;
- *szakember, magiszter (Szpecialiszt, Magisztr-Diplom – Specialist, Master)*; a III. és IV. fokozattal bíró intézmények által kiadható képesítés. A Szpecialiszt az érettségi után 5–6 éves képzés alapján szerezhető meg, a *Magisztr-Diplom* fokozat 6 éves tanulmányi idő után.⁶

A diploma utáni képzés (6.) alatt Ukrajnában az alapképzettségre épülő új szakma elsajátítását, másoddiploma megszerzését, az adott alapképzettségnek megfelelő területen szerzett ismeretek bővítését, az internaturát értik, amit a felsőoktatási intézetekben, akadémiákon, vagy külön erre a célra létrehozott továbbképző és átképző intézetekben, tudományos kutatóközpontokban szerezhetnek.

Az *aspirantúra és doktorantúra* (7., 8.) intézményi kereteiről nem rendelkezik az oktatási törvény, csak megállapítja, hogy az egyes felsőoktatási intézmé-

⁶ Zakon Ukrajini „Pro Oszvitu”, 1996.

2. táblázat. A kárpátaljai I-II. fokozatú oktatási intézmények
tanulólétszáma (1994–1998).

	1994/95	1995/96	1996/97	1997/98
1. Kárpátaljai Erdőipari Technikum	1004	1021	1019	939
2. Szolyvai Technikai College	1591	1505	1364	1226
3. Munkácsi Szovhoz-technikum	939	918	794	800
4. Huszti Egészségügyi Szakközépiskola	724	722	707	675
5. Mezősgorjci Egészségügy Szakközépiskola	331	325	324	330
6. Beregszászi Egészségügy Szakközépiskola	807	791	821	796
7. Munkácsi Tanítóképző	1106	1034	1036	1007
8. Kárpátaljai Gépipari Technikum	395	331	281	255
9. Ungvári Kereskedelmi Technikum	946	762	726	717
10. Ungvári Zádor Dezső Zeneművészeti Szakközépiskola	349	329	299	303
11. Ungvári Közművelődés Szakközépiskola	531	489	467	415
12. Ungvári Erdélyi Béla Művészeti College	235	230	237	248
13. Munkácsi Kereskedelmi Technikum	623	627	490	432
14. Dolhai VJákuba Felsőfokú Közgazdasági College „Bachalaureatus”	356	356	326	256
15. Ungvári Elektroműszerész Technikum	433	419	397	-
16. Nagyszőlősi Politechnikai Technikum	757	647	596	-
Összesen:	11124	10506	9884	8399

nyek, tudományos intézetek szakosított tudományos tanácsa az Ukrán Minisztertanács által meghatározott megfelelő eljárás lebonyolítása után a *tudományok kandidátusa (Kandidat nauk)*, és a *tudományok doktora (Doktor nauk)* fokozatokat adhatja az arra érdemeseknek.⁷

Az *önképzés* (9.) rendszerén az állam, különböző vállalatok, szervezetek, egyesületek, intézetek által létrehozott népfőiskolák, könyvtárak, központok, TV- és rádióadások rendszerét és az általuk nyújtott képzésben való részvételt érthetjük.⁸

Iskolarendszeren belüli magyar nyelvű oktatás, szakképzés és felsőfokú képzés

Kárpátalján az 1997/98-as tanévtől kezdve lényegi változás a szakképző intézetek rendszerében nem történt, 16 szakképzőnek minősíthető oktatási intézmény működik. Az állami gazdaság mélyrepülése arra ösztönözte a vezetést, hogy racionálissá tegye azok működését, ami az intézmények integrálását, vagyis összevonását jelentette. Az intézmények listáját és tanulólétszámának alakulását az 1994–1998-as esztendőkből az alábbi táblázat tükrözi. (Lásd a következő oldalon.)

A Kárpátalján 1998-ban működő 16 I-II. fokozatú felsőoktatási intézmény közül ötben folyt magyar nyelvű képzés: Munkácsi Tanítóképző, Beregszászi Egészségügyi Szakiskola, Beregszászi 11. sz. Szakközépiskola, Jánosi Mezőgazdasági Líceum, Ungvári Közművelődési Szakiskola. Az iskolákban tanuló magyar nemzetiségűek száma az 1997/98-as tanévben 778 volt, közülük 636 magyar tagozatra jár.⁹ A következő 1998/99-es tanévben a tanulólétszám a 3. táblázat szerint módosult. Megállapítható, hogy a beiskolázás a magyar csoportokban egy év alatt majdnem százszal csökkent.

Az intézmények közül a legrégebbi magyar csoportokat is működtető intézet a Munkácsi Tanítóképző, amely Huszton működött, majd gyakorlóiskola híján, 1950-ben áthelyezték Munkácsra. Az Ungvári Állami Egyetem magyar tanzékeinek megalakításáig ez volt az egyetlen magyar nyelvű továbbtanulási lehetőség Kárpátalján. A tanítóképzőben tanítói, óvónői és zenepedagógus szak működik. A tanulmányi idő az általános iskola kilencedik osztálya után 4 év.

Az intézményben az 1997/98-as tanévben 900 diák tanult, a következő szakonkénti megoszlásban: tanítói – 600 fő, óvónői – 200 fő, zenepedagógiai –

⁷ Zakon Ukrajini „Pro Oszvitu”, 1996. 16.

⁸ Zakon Ukrajini „Pro Oszvitu”, 1996. 24.

⁹ Gabóda Béla, 1998.

3. táblázat. A kárpátaljai szakmunkásképző intézményekben (részben) magyarul tanuló diákok (1998/99)

	I.	II.	III.	IV.	Összesen
Beregszászi 11. Sz. Szakiskola	36	52	79	–	167
Beregszászi Egészségügyi Szakiskola	19	27	24	23	93
Munkácsi Mezőgazdasági Technikum Jánosi tagozata	–	24	35	21	80
Ungvári Közművelődési Szakiskola	11	11	17	25	64
Munkácsi Tanító- és Óvónőképző	26	25	45	47	143
Összesen	92	139	200	116	547

100 fő. A magyar nemzetiségű diákok száma 180, közülük magyar tagozaton 152 tanulnak, és szakonkénti megoszlása a következő: tanító - 100 fő, óvónő - 43, zenepedagógus - 9. Az intézményben a tandíjat fizetők száma 600, ebből 100 magyar nemzetiségű. A 156 pedagógusból 35-en magyarul is tanítanak. A tantárgyak oktatása a magyar csoportokban anyanyelven történik, kivéve a pedagógiát és a pszichológiát. Ez előrelépést jelent, hiszen korábban csak a matematikát és a magyart tanították anyanyelven.¹⁰

A Beregszászi 11. számú szakközépiskolát 1997-ben vonták össze a 18. számú ruhaipari szakközépiskolával, melyet 1947-ben alapítottak. Ez utóbbi intézményben 1989-től működnek magyar csoportok. Az iskolában a tanulmányi idő a kilencedik osztály után 3 év, a diákokat felvételi beszélgetés alapján veszik fel. Az intézményben ruhakészítő, szabász, pék-cukrász, pincér (bárpincér), asztalos, szobafestő-mázoló, vízvezeték-szerelő és gázhegesztő szakmát tanulhatnak. Három szakon, a ruhakészítő, vízvezeték-szerelő és hegesztő, illetve a szobafestő-mázoló szakokon magyarul is tanulhatnak a diákok. Az intézményben 225 magyar nemzetiségű tanul, közülük 199-en a magyar csoportokban. A magyar tagozaton mind a közismereti, mind a szaktárgyakat anyanyelven oktatja a 79 tagú kollektíva 24 tanára. Magas a magyar tanulók száma az asztalos szakon, ami indokoltá tehetné a magyar csoport létét.¹¹

¹⁰ Gabóda, 1998, 10.

¹¹ Gabóda, 1998 :3–4. Megjegyzendő még, hogy a szakközépiskola 1998/99-es tanévi felvételi tájékoztatója a kárpátaljai magyar sajtóban úgy jelent meg, hogy „kifelejtették” a magyarul tanulható szakok közül a jelentkezők körében éveken keresztül legnépszerűbbet, a ru-

A Jánosi Mezőgazdasági Líceumot 1996. szeptember elsején nyitották meg. Az alapiskola elvégzése után sikeres felvételi esetén tanulhatnak itt a gazdaszóny-képzőben (varrás, szabászat, mezőgazdasági alapismeretek, gépírás, könyvelést magába foglaló) és farmer-képzőben (gépszerelő és villanyhegesztő, C kategóriás gépkocsivezetői, mezőgazdasági erő- és munkagépkezelő ismereteket adó) szakokon. Az intézményben működött a Munkácsi Mezőgazdasági Technikum kihelyezett tagozata. Ide érettségivel rendelkezők felvételizhetnek, a tanulmányi idő 2,5 év és farmerképzést biztosít hallgatóinak. Az oktatás magyar nyelven folyik minden szak és tantárgy esetében, az oktatás tandíjmentes, 22 pedagógus látja el a képzést. 83 tanuló jár az intézménybe, mindnyájan a Beregszászi Járásból.

A Munkácsi Mezőgazdasági Technikum az 1999/2000 tanévtől kezdve a jánosi kihelyezett tagozatát átvitte Munkácsra, ami azzal magyarázható, hogy csökkentették az államilag beiskolázható tanulói létszámot és a munkácsi tantestület állását így szerették volna megtartani. Az összevonás azt is eredményezte, hogy a magyar közegből és a magyar tanárok keze alól átkerültek egy más közegbe, ahol a tanítandó tantárgyak csekély hányadát tanulhatják csak anyanyelven.

Az Ungvári Közművelődési Szakközépiskolát több mint 50 éve nyitották Huszton, majd 1985-ben vitték át Ungvárra. 1990 óta van magyar tagozata, ahol népművelőket képeznek az ének-karmester, koreográfus, népzene, fúvószena, rendezői, könyvtáros szakokon. A könyvtárosi szakon kívül, ahová érettségi után lehet jelentkezni mindegyikre a 9. osztály után nyerhetnek felvételt a jelentkezők, illetve érettségivel a 2. évfolyamra iskolázzák be a felvett nyert hallgatókat. A zenei képzésre alapkövetelmény az alapfokú zeneiskolai bizonyítvány is. Az intézményben tanuló magyarok száma 80 fő, ebből 62 a magyar tagozatra jár, és közülük 27 tandíjas, tehát önköltséges hallgató. A tanári kar 110 pedagógusából 22-en vállalnak órát a magyar tagozaton. A hallgatók a terület magyarlakta járásaiból verbuválódnak.¹²

A Beregszászi Egészségügyi Szakközépiskola, vagy ahogy a nép száján él, a „Felcseriskola” a terület egyik legnépszerűbb intézménye, legalábbis a magyarok körében. Az iskola 1945 óta működik a városban. Az intézményben ápolónői, felcseri, szülésznői képesítést lehet szerezni. Az első kettőre

hakészítőit. A KMPSZ kérésére az intézmény vezetője azt a felvilágosítást adta, hogy véletlenül ez a félmondat kimaradt a magyar tájékoztatóból, de az ukrán sajtóban már helyesen jelentették meg. Úgy tűnik, ez esetben a székely lány esete áll fenn, vagyis adok is, meg nem is. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy az igazgató még májusban elbocsátotta azokat a szakokat, akik a magyar csoportban dolgoztak.

¹² Gabóda, 1998. 9.

a 9. osztály, míg a szülésznőire érettségi után lehet felvételt nyerni. Magyar tagozata csak a felcserszaknak van. Az iskolában tanuló 590 hallgató közül 162 magyar nemzetiségű, és közülük 92 (majdnem csak a fele!) tanulhat a magyar tagozaton. A magyar nemzetiségűek megoszlása szakonként: ápolónői – 23 a 195-ből, felcseri – 115 a 305-ből, szülésznői – 24 a 90-ből. Ez arra enged következtetni, hogy további magyar csoportok indítása lenne indokolt, annál is inkább mivel a területen még két ilyen profilú intézmény működik, ahol minimális a magyar hallgatók száma. Az intézményben csak a közismereti tárgyakat oktatják magyarul, amit a 29 fős tanári gárda 11 pedagógusa vállalt. A képző még 30 óraadó tanárt alkalmaz a teljes képzésben. A magyar tagozatot 1993-ban indították a KMPSZ kezdeményezésére, de az igazgatóság és a járási vezetés a könnyebb ellenállás és bizonyos számítások miatt (fizetéspótlás reményében) nem az állami beiskolázási keret terhére indították, hanem az oktatásra kiadott engedélyt a járási költségvetés terhére kérték. Ennek az lett a következménye, hogy miután a járási költségvetés is összeomlott 1996-ben, csak abban az esetben akarták a magyar csoport beindítását engedélyezni, ha a szülők vállalják a képzés teljes költségterhét. Az adott eljárás azt mutatja, hogy a kisebbségeket jogos és törvényes követeléseik megoldásánál nem egyenrangú állampolgárként kezelik, hiszen miután sem jogi, sem szakmai akadály nem volt a magyar képzés beindításának, megtehették volna az általános keret terhére, figyelembe véve az iskola nemzetiségi összetételét, hiszen az oda járó diákok szülei éppen olyan adófizető állampolgárok mint a nem magyar tagozaton tanulóké. A helyzet azóta némiképp konszolidálódott, most arányosabb a teherviselés, mivel a csoport felének költségeit a járás biztosítja.¹³

Az anyanyelvű szakképzés bővítése egyre aktuálisabbá válik, mert elég széles az a réteg, amelyik nem képes, vagy nincs lehetősége továbbtanulni, így inkább kimarad az általános iskola után és szakma nélkül csak alkalmi munkából tudja fenntartani magát.

A szakmai képzés átalakulóban van, de egyelőre inkább az jellemző rá, hogy nem tud piac képes profilváltást végrehajtani, így a most folyó oktatás mind az általános ismereti, mind a szakmai tárgyak területén alacsony színvonalú, aminek a gazdasági nehézségek mellett az új ismeretek, tantervek, képzési formák, fejlesztési lehetőségek hiánya az oka. A magyar nyelvű képzés gondja ezen a területen az, hogy eléggé esetleges, sok a bizonytalansági tényező, az intézményekben nincs igazi felelőse, aki szívügyének tekintené, összefogná, írá-

¹³ Gabóda, 1998, 11.

4. sz. táblázat. Második választása mi lenne, ha nem sikerülne a terve?
(2003)

	Szám szerint	%-ban
Üzletvezető	190	23
Ruhatervező	170	21
Ügyvéd	170	21
Idegenvezető	161	20
Vámisztviselő	156	19
Rendőrr	155	19
Pincér, eladó	152	18
Tanító	148	18
Óvónő	144	17
Tanár	133	16
Banki alkalmazott	129	16
Titkár	119	14
Szakács	115	14
Könyvelő	110	13
Gépészmérnök	103	13
Orvos	101	12
Színész	96	12
Rendező	88	11
Kertész	83	10
Adminisztrátor	74	9
Varrónő	71	9
Villamosmérnök	53	6
Sebész	52	6
Könyvtáros	47	6
Földmérő mérnök	36	4

nyítaná azt. Célszerű lenne alaposabb figyelmet fordítani erre a területre, hiszen valószínűleg lenne rá igény.

Egy 2003-ban a kárpátjai érettségizők körében végzett kutatás (824 diák véleményét tudhattuk meg önkéntöltős kérdőív révén) során a továbbtanulási szándékokra is rákérdeztünk. Az egyik kérdést úgy fogalmaztuk meg, hogy ha nem sikerül a főiskolai felvétele, mi lenne a második választása a szakképzés te-

rén. A felsorolt szakmákon kívül a megkérdezettek saját maguk is kiegészíthették a listát, és végül az alábbi eredményt kaptuk. (Lásd az előző oldalon.)

Az ukrainai felnőttképzés, továbbképzés, átképzés jogi keretei

Ukrajnában a munkanélküliek, munkavállalók helyzetével, átképzésével az alábbi normatív dokumentumok foglalkoznak:

- Ukrajna törvénye a lakosság foglalkoztatásáról, amit 1991. március 1-én fogadtak el, iktatási száma 803-XII („*Zákon Ukrájinii „pro zajnyátyiszty ná-szeleennyá”*”)
- Ukrajna törvénye a munkanélküliek kötelező állami szociális biztosításáról. Ezt a törvényt 2002. március 2-án írta alá az államelnök (*Numero 1533-III, Zákon Ukrájinii „zahalyne obovjázkuje gyerzsávne szocialyne sztrahuvannya na vipádok bezrabittja”*)
- Ukrán munkajogi törvénykönyv (*Kodeksz zakonyiv pro práču Ukrájinio*)
- Az ukrán minisztertanács határozata a foglalkozási törvény alkalmazásával kapcsolatban, amit 1998. április 25-én fogadtak el 578. iktatási számmal (*Pro zatverdzsennjá polozsenny scsodo zásztaszuvánnnyá zákonio Ukrájinio „Pro zájnyátyiszty nászeleennyá”*)
- A munkanélküliek nyilvántartásáról, nyilvántartásba vételének módjáról, segélyezéséről, képzéséről és átképzéséről szóló rendelet (*Polozsennjá pro porjádok rejesztráciji, pererejesztráciji ta vedennjá obliku hromágyán, jáki sukájuty robotu, i bezrobotnöh, vöplátö dopomohö po bezrobottyu, á tákozs umovu podánnjá máteriálynioji dopomohö v period profeszijnioji pidhottovkö tá perepidhottovkö*)
- A szociális védelemre szoruló állampolgárok számára fenntartott munkahelyekről szóló rendelet (*Polozsennjá pro porjádok bronyuvánnjá ná pidpröjemsztvá v orhánizácijáh i usztánováh robocsöh miszt dlyá prácevlástuvánnjá hromádján, jáki potrebuty szociálynoho záhösztu*)
- A munkanélküli segély megadásának módozatairól szóló határozat, amely tartalmazza az egyszeri vállalkozás indítási segély kifizetésének módját is. A rendeletet az ukrán Munkügyi és Szociális Minisztérium 2002. november 20-án fogadta el 307-es számmal, melyet az ukrán Igazságügyi Minisztérium 2000. december 14-én helyezett hatályba (*„Pro zatverdzsennjá porjádku nádánnjá dopomohö po bezrabitttyu, u tomu csöszi adnarázavaji jiji vöplátö dlyá orhánizáciji bezrobotnömö pidprö-jemnöckoji gyijálynosztji” Hákáž Minyisztjersztvá práci tá szociálynioji*

politiki Ukrajinö vid 20 listopádá 2000 roku q307. Zárejštrována v Minyiszyersztvi jusztyiciji Ukrajinö 14 grudnyá 2000 roku zá q915/5136)

- Rendelet a munkanélküliek számára kiadható anyagi segély folyósításáról a munkanélküliek szakmai képzése, átképzése és továbbképzése esetén. Az ukrán Munkaügyi és Szociális Minisztériumának 2002. november 20-án 308-as számmal kiadott rendelete, melyet az Ukrán Igazságügyi Minisztérium 2000. december 14-én 916/5136 számmal iktatta és helyezte hatályba („*Pro zátverdzsennjá Porjádku nádánnjá mátyerállynoji dopomohö u period profeszijnöji pidhotovkö, perepidhotovkö, abo pidvöscsennjá kválifikácii bezrobitnoho*”. Hákáz Minyiszyersztvá práci tá szociálnoho politiki Ukrajinö 20. listopádá 2000. roku num. 308 Zárejštrováno v Minyiszyersztvi jusztyiciji Ukrajinö 14 hrudnyá 2000 p. za q916/5137)

A fenti rendeletek alapján megállapíthatjuk, hogy 2000 óta, vagyis mindössze négy éve foglalkoznak megfelelő, bizonyos állami szinten kialakított koncepció alapján a munkanélküliek képzésével, átképzésével, anyagi támogatással. A munkanélküliek nyilvántartásának, segélyek kifizetésének érdekében a Munkaügyi és Szociális Minisztérium kialakította országos szinten a munkanélkülieket nyilvántartó munkaerő piaci központokat. A rendszer követi az állami közigazgatási rendszer struktúráját, vagyis minden megyében vannak megyei kirendeltségek, amelyek az állami közigazgatás felügyelete alá tartoznak, illetve a megyei (területi) irodáknak megfelelően minden járásban működik munkanélkülieket nyilvántartó munkaerő-piaci központ. A törvények alapján az adott irodák feladata az elbocsátott munkavállalók nyilvántartása saját kérésük alapján, megfelelő igazolások és okmányok benyújtása után, a munkanélküli segély folyósítása, állásajánlatok felkutatása, illetve a munkanélküliek továbbképzésének, átképzésének, esetleg képzésének megszervezése valamely szakképzéssel foglalkozó intézmény szervezésében a velük kötött szerződések alapján. A törvények alapján a biztosítással rendelkező elbocsátott munkavállalók számára a meghatározott rend szerint egy évig jár a munkanélküli segély, amely a bérük bizonyos százalékát teszi ki, annak függvényében, hogy hány éves munkaviszonnyal rendelkeztek az elbocsátásuk előtt. A két éves munkaviszonnyal rendelkezők esetén a munkabérük 50 %-át folyósítják, a 2–6 év munkaviszony esetén a bérük 55 %-át, 6–10 év közötti munkaviszony esetén 60 %-ot, míg 10 év munkaviszony után a bérük 70 %-a munkanélküli segély. Ezen belül differenciálnak az alapján is, hogy mióta áll munkanélküli nyilvántartásban.

A lakosság foglalkoztatásáról szóló ukrán jog értelmében ezek az állami központok szükség esetén szervezhetnek szakmai képzést és átképzést a lakosság számára saját rendszerükön belül vagy átirányíthatják más oktatási intézményekbe, melyek a lakosság képzésével és átképzésével foglalkoznak, segíthetik az ilyen jellegű képzések tartalmának kialakítását és azok fejlődését. Az adott hatóságoknak joguk van kifizetni a munkanélküli képzésével kapcsolatos költségeket abban az esetben, ha az illető új szakmát szeretne tanulni, sőt a hatályos ukrán törvényeknek megfelelő mértékben még ösztöndíjat is fizethetnek az átképzés idejére a munkanélküliek számára. A törvények szerint abban az esetben, ha valamely vállalat új technológiára áll át és a létszámcsoökkentés esetén a munkavállalók egy része átképzéssel megtarthatja munkahelyét, akkor a munkáltató megkaphatja az átképzés költségeinek az 50 %-át. A törvény 24-es cikkelye foglalkozik a munkanélküliek képzésével és átképzésével. A törvény hatályos cikkelyének értelmében, abban az esetben igényelheti a képzést, ha nem tudnak számára szakmájának megfelelő állást ajánlani, ha nem rendelkezik az állásajánlatoknak megfelelő szakmai képesítéssel, ha csökkent munkaképessége miatt nem tudja ellátni a korábban szerzett szakképesítésének megfelelő munkaköröket, esetleg, ha az oktatási intézményből kikerülő, első munkahelyét kereső személy nem rendelkezik még semmilyen szakmával.

Az adott törvénycikk szerint a munkanélküliek szakmai képzése, átképzése, továbbképzése az állami munkaügyi központok szervezésében történik az oktatási intézményekkel, vállalatokkal, szervezetekkel kötött szerződések alapján, vagy az erre a célra létrehozott oktatási központokban állami költségvetésből.

Kárpátalja munkaerőpiaci helyzete és humán erőforrás politikája

Kárpátalján, mint Ukrajna bármelyik megyéjében a határozatok elfogadása után hozták létre a munkaközvetítői és munkanélküli nyilvántartó irodákat. 2001. június 5-i keltezéssel és 129-es iktatási számmal adtak ki olyan rendeletet, amely a munkanélküliekre vonatkozó törvények betartásának szigorításával, elsősorban pedig a munkanélküli segélyre beadott dokumentumok szigorított ellenőrzésével és a segélyek folyósításával foglalkozik. A kárpátaljai megyei központ az adott határozat alapján végzett ellenőrzések után 2002. január 31-én 14-es számmal kiadott rendeletében számos járási központ vezetőjét szigorú megrovásban részesítette a törvény végrehajtásának gyakorlati megvalósítása kapcsán észlelt hiányosságokért. A rendelet szerint az ungvári központ prioritásként szeretné kezelni a kiskorúak munkavállalását, számuk-

ra fenntartott helyek elkülönítésével az irodákon belül. (Ukrajnában 15 éves korban fejezik be az általános iskolát a gyerekek, és 17 éves korukra már leérettségiznek, míg jogilag 18 éves koruktól érik el a nagykorúságot.) Ez a megyei rendelet felhívja a megyei továbbképzési központok figyelmét arra, hogy nagyobb figyelmet fordítsanak a fiatalok szakmai tájékoztatására, illetve a kiskorúak tanulmányaik megszakítása esetén, általános iskola utáni nyilvántartásba vételükre a munkaközvetítői irodáknál.

2002-től kezdve a Kárpátaljai Megyei Tanács is rendszeresen foglalkozott a munkanélküliek helyzetével, képzésükkel, továbbképzésükkel. 2002-ben elfogadta azt a határozatot, mely alapján átszervezték a munkaközvetítői központot, elfogadták annak alapszabályát, s meghatározták feladatkörét. A rendelet szerint a központ 2003. július 1.-től kezdve működik a meghatározott kompetenciák szerint. A megyei tanács több ízben fogadott el hosszú és rövid távú munkaterveket (programokat, projekteket) a lakosság munkaerőpiaci helyzetének fejlesztésével kapcsolatban (pl. ilyen projekt született a 2003-as és 2004-es évre vonatkozólag is). Külön hosszú távú projekt foglalkozik a roma lakosság helyzetével, amely kiter munkaerőpiaci lehetőségeikre. Az adott projekt előirányozza új munkahelyek teremtését a cigány lakosság számára, valamint a tradicionális roma kézművesség újraélesztését, tanítását, amelynek a tervek szerint főleg helyi nyersanyagra, alapanyagra kell épülnie, illetve ezen kézműves képzéseket azon iskolákban kell megszervezni, ahol jelentős a roma tanulók száma.

A romák oktatásával, képzésével, külön fejezet foglalkozik a projektben, igaz, ez jórészt a roma iskolák, illetve azon iskolák felújítására határoznak meg összegeket, ahol magas a roma tanulók száma, a romák konkrét képzésével pedig külön nem foglalkoznak. A konkrét gyakorlati kérdések között a roma lakosság szakmai képzése már nem vetődik fel, valójában vasárnapi és elemi roma osztályok nyitását tervezik, illetve roma Ábécés könyv, történelem és néprajzi gyűjtések kiadását veszik tervbe.

Két évre szóló programot (projektet) fogadott el a IV. összehívású Megyei Tanács 8. ülészsaka a kárpátaljai munkaerő-piaci szükségletnek megfelelő szakképesítésre vonatkozó képzésekkel kapcsolatban. A 2003–2004-re vonatkozó projektből megtudhatjuk, hogy Kárpátalján 61 középfokú szakképző oktatási intézmény működik, melyek különböző akkreditációs szintet értek el. Az intézményekből kettő rendelkezik felsőfokú szakképesítést nyújtó engedéllyel. Az intézmények 109 szakma oktatását végzik. A 2002-es évben a szakképző oktatási intézményekben 4295 diák végzett, melyek közül 1154 az iparban, 391 fő a mezőgazdaságban, 24 fő a közlekedésben, 9-en a hírközlésben, 608-an az építőiparban, 708-an a kereskedelemben illetve a közét-

keztetésben, 1405-en pedig különböző szolgáltató szférában helyezkedtek el. A megyei központ által kötött különböző szerződések alapján 2002-ben 1200 fő képzését, átképzését és továbbképzését biztosították állami költségvetésből. Az önkormányzatok költségvetéséből 1200 fő szakmai képzését biztosították hétféle szakirányban az ún. iskolaközi tankombinátorok rendszerén.¹⁴

A rendelet szerint Kárpátalja négy magán tulajdonú képzési központjában 360 fő felkészítése történik. Az átképzéssel és képzéssel jogi és magán szemelemek is foglalkoztak 2002-ben, ennek révén 4551 fő felkészítése történt. Az állami szakképző oktatási intézményekben 42 szakmában 3500 fő oktatását végezték. Összességében a projekt szerint 2002-ben Kárpátalján különböző forrásokból és különböző típusú fenntartású intézményekben 12706 személy vett részt a szakképzés rendszerében és 1200 munkanélküli.

A tervezet előíranyozta a szakképzési rendszer módosítását az ott folyó képzés minőségének növelését is. Ez a tervezetet kidolgozók szerint elsősorban azt jelenti, hogy a szakképzés kereteit megőrzik, bővítik, a képzési kínálatot pedig a regionális munkaerőpiachoz igazítják. 2003-ra előíranyozták, hogy az ungvári, munkácsi, szolyvai, técsői, mizshirjai, huszti szakközépiskolákat líceummá, azaz magasabb szintű szakképzési intézménnyé fejlesztik. Tervbe vették azt is, hogy a huszti és az ungvári szakközépiskolákat felső fokú szakképzési intézménnyé fejlesztik. A técsői járási Ternová községben, valamint a huszti járási Gorincsovó községben működő iskolaközi tankombinátorokat líceummá fejlesztik. Három magán szakképző intézmény létrehozását is betervezte a Megyei Tanács (kettőt Ungváron, egyet Huszton), ami azért is érdekes, mert a nem állami alapítású oktatási intézmények Ukrajna törvényei szerint állami támogatásban nem részesülhetnek.

Kárpátalja magyarlakta járásaira vonatkozóan a Beregszász melletti Jánosi szaklíceum létrehozását is előíranyozza a tervezet. Ez azért meglepő, mert a líceum már több éve működik, rendszeresen hirdet felvételt különböző szakirányban magyar nyelven. A Megyei Oktatási Főosztály vezetője által adott információk szerint az intézmény nem rendelkezik államilag elismert engedéllyel a meghirdetett szakokra, vagyis egyelőre nem akkreditált, mint szakképző intézmény. A tervezet új szakirányok beindítását is célba veszi, ezek között prioritásként ke-

¹⁴ Valójában itt a járási költségvetésekről van szó, mivel a helyi önkormányzatok nem rendelkeznek még önálló saját forrásokkal sem, minden a központba kerül, s onnét újraelosztás után a járások kapják. Az iskolaközi tankombinátorok amolyan „fából vaskarika” jellegű képzési formák, amikor az általános középiskolák keretén belül egy teljes napot szakképzésre fordítanak és így két éves képzés után, ami valójában 272 órát tesz ki, a végzettek szakmunkás bizonyítványt is szereznek az érettségi mellé.

zelik a regionális igényeknek, Kárpátalja sajátosságainak leginkább megfelelő szakmákat. Ezek között szerepel a farmerképzés, erdész, szakács, cukrász, pincér, pultos, hegyi túravezető, faipari emlékek restaurátora, fafaragó, népi hímző, fodrász, szabász, autószerelő, háztartási gépszerező, a távközlés különböző szektorának munkásai. A tervezet szerint növelni kívánják az integrált szakmák számát, s ezen belül a beiskolázandó tanulók számát. A szakképző intézetekben dolgozó szakoktatók és mesterek átképzését a megye egyetlen állami pedagógus továbbképző intézetére bízák.¹⁵

A Kárpátaljai Területi Tanács 2004–2008-ra vonatkozó állami foglalkoztatási tervek alapján a 2005-ös évre is kidolgozta a saját tervét, amely tartalmazza a 2004-ben elért eredmények értékelését, a megye szociális gazdasági fejlődésének jellemzőit, a munkaerőpiacon tapasztalható tendenciákat és az ebből fakadó konkrét terveket. Az előterjesztésből megtudhatjuk, hogy Kárpátalján nőtt a kis és középvállalatok száma, új munkahelyek jöttek létre. 2004-ben 2100 fővel többen találtak munkát, mint az előző évben. A múlt év folyamán a munkáltatóknak nyújtott állami támogatások révén 1073 hátrányos helyzetű munkanélkülinek sikerült állást biztosítani. 833 személy élt azzal a lehetőséggel, hogy egyszeri nagyobb összegű vállalkozás indítási támogatás révén önálló vállalkozásba kezdett.

A munkanélküliek körében továbbra is a közmunka szerepel elsősorban a lehetőségek között. A 2004 első kilenc hónapjának statisztikája szerint 3700 munkanélküli képzését, átképzését és továbbképzését szervezték a munkaközvetítői központok. A képzéseket 46 szakirányban tartották. Az átképzés után a végzősök 75 %-át sikerült elhelyezni. A tervezet megállapítja, hogy a területen a feldolgozóipar, valamint az élelmiszeripar kapott prioritást. Prioritásként kezeli a tervezet a terület idegenforgalmi, vendéglátóipari fejlesztését, ezen belül nagy szerepet szán a falusi turizmus fejlődésének. 250 ezer főre kívánják emelni a területen vendégeskedő turisták számát, ami 16 %-nyi növekedés a múlt évhez képest, a falusi turizmusban 30 %-os növekedést terveztek, ami 1200 fő vendéglátását jelentené.

2005-re 28450 munkanélküli elhelyezését, valamint 4700 fő képzését, átképzését, továbbképzését tervezték. A dokumentum mellékletében néhány fontos adatot találunk a képzésre, szakképzésre vonatkozóan. Például: 2002-ben 644, 2003-ban 598, 2004-ben 743 felsőfokú végzettségű személy

¹⁵ Kárpátalján jelenleg 19 szakképző intézet működik, melyek évente mintegy 4000 végzőse van. A terület 10 iskolaközi tankombinátjában 1210 hallgató végez. Félszázra tehető a kárpátaljai magán szakképző intézetek végzőseinek a száma évente, melyek főleg a huszti és técsői járásban működnek.

fordult a munkaközvetítési irodákhoz állás ügyében. A szakközépiskolák végzősei közül 2002-ben 1166 fő, 2003-ban 902 fő, 2004-ben 999 fő kérte a központok segítségét munkavállalás szempontjából. A középiskolai végzősök közül ez a mutató 2002-ben 1186 főt, 2003-ban 1261 főt, 2004-ben 1560 főt jelentett. A mellékletekben feltüntetett táblázatokból megtudhatjuk, hogy a megyében az utóbbi három évben a következőképpen alakult az év végére a regisztrált munkanélküliek száma: 2002-ben 40681 fő, 2003-ban 33164 fő, 2004-ben 31060 fő volt. Azok száma, akik önállóan találtak munkát vagy az év folyamán megszűnt a munkanélküli segély joga az elmúlt években a következőképpen alakul: 2002-ben 26694 fő, 2003-ban 28434 fő, 2004-ben 27320 fő.

A tervezet 2005-re meghatározza a megye közigazgatási egységei szerint, vagyis járások és járási jogú városokként a tervezett munkahelyek számát. A magyarságot leginkább érintő beregszászi járásban 750 új munkahely létrehozását tervezik, Beregszász városában 690 a létrehozandó munkahelyek száma, Csapon, mely lakosságának mintegy fele még magyar nemzetiségű, 300 fő. Beregszász városában a legnagyobb fejlesztést a Beregszászi Rádiógyár tervezi, amely mintegy 300 új munkahelyet kíván létrehozni. A Megyei Tanács adatai szerint Beregszászban 229 munkahely megteremtését magánszemélyek és magáncégek által kívánnak létrehozni. Csapon a magánvállalatokra hárítják az új munkahelyek létrehozásának mintegy 1/3-át, vagyis 100 főben irányozták elő. A beregszászi járásban szintén az új munkahelyek létesítésének 1/3-át a magáncégektől várják. A nagyszőlősi járásban, melynek mintegy 30 %-át teszik ki a magyarok, az új munkahelyek megteremtésének mintegy felét, vagyis az 1350-ből 680 fő számára nem a meglévő cégek fejlesztéséből tervezik, hanem magáncégekre hárítják át. Az ungvári járásban, melynek mintegy 30 %-a magyar 3000 új munkahely kialakítását tervezik, melyből 1240 fő elhelyezését a kisvállalkozóktól várják. A járásban a legnagyobb fejlesztést a Horvát & Horvát Kft tervezi (200 új munkahellyel).

A kárpátaljai munkanélküliség adatai

Miután megvizsgáltuk hogyan alakul a területen a munkaerő-piaci kínálat illetve a felnőttképzési, átképzési lehetőségek, nézzük meg, mi jellemzi azokat a területeket, ahol a magyarság jelentős számban él, elsősorban Beregszász és a beregszászi járás, a nagyszőlősi valamint az ungvári járás fontos ebből a szempontból.

A járási és városi foglalkoztatási központok 1991-ben alakultak meg, miután 1990-ben a Szociális és Munkaügyi Minisztérium mellett megalakultak a me-

gyei központok. 2004-ben Ukrajnában 674 munkaügyi központ működik, ebből Kárpátalján egy megyei, tizenhárom járási és két városi (Munkács, Ungvár).

A központok munkáját (és létrehozását) lényegében két törvény határozza meg: 1. Ukrajna törvénye „A népesség foglalkoztatottságáról” és 2. Ukrajna törvénye „Az állami szociális szolgáltatások biztosítása munkanélküliség esetére”. Az előírások szerint a központok struktúrája (felépítése) a következő:

- Igazgató, igazgató-helyettes, fő munkatársak (max. 2–3 fő, ebből egy jogi tanácsadó)
- Alosztályok:
 - a munkalehetőségekkel foglalkozó alosztály;
 - a munkaadókkal foglalkozó alosztály;
 - aktív támogató alosztály (szociális segélyekkel foglalkozik);
 - a munkanélküliekkel foglalkozó alosztály;
- Könyvelőség

A központok struktúrájában járásonként némi különbség tapasztalható a munkaerőpiac és a munkanélküliek számától függően. A központokban dolgozó munkatársak létszáma változó (20–30 fő). A járási központok a járási közigazgatás irányítása alá tartoznak.

A jelenlegi 2,77 %-os munkanélküliségi mutatóval¹⁶ Bereg-vidék valamely jóléti állam bármely régiójával felvehetné a versenyt. Ám ennek némileg ellentmond az, hogy Kárpátalján korántsem mindegyik állandó munkahellyel nem rendelkező személy jelentkezik a foglalkoztatási központban azzal a szándékkal, hogy ott nyilvántartásba vegyék, és különböző munkalehetőségeket kínáljanak fel számára. A *beregszászi járásban* 2004-ben az állásnélküliek száma a hivatalos kimutatások szerint 2800 fő (lásd a 6. táblázatban), miközben a munkaadók valamivel több, mint 300 állást hirdetnek folyamatosan különböző szakterületeken.¹⁷ *Beregszász városában* 2004 szeptember-október hónapban a regisztrált munkanélküliek száma 1543 fő.

Az utóbbi adattal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Beregszász városban a vizsgált időszakban (szeptember-október) 1097 főt regisztráltak hivatalosan munkanélkülinek, ezzel szemben az év első nyolc hónapjában (január-augusztus) mindössze 446 főt. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a régió/város Magyarországon (elsősorban Szabolcs-Szatmár-Bereg me-

¹⁶ Hivatalos adat, közli: BEREK INFÓ, 46. sz., 2004. november 17., 6. o.

¹⁷ Adatközlő: Pataki István, Beregszászi Járási Foglalkoztatási Központ.

6. táblázat. A regisztrált munkanélküliek száma, 2002–2005
(2004. január-október, 2005-ös előrejelzés)

Járási-városi foglalkoztatási központ	Munkanélküliek száma (fő)			
	2002	2003	2004	2005 (előrejelzés)
Beregszászi járási központ	n. a.	n. a.	2800	n. a.
Beregszászi városi központ	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Ungvári járási központ	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Ungvári városi központ	3426	3006	3848	3850
Nagyszőlősi járási központ	n. a.	n. a.	2122	2350

gyében) mezőgazdasági időnymunkát végző lakosai az őszi-téli hónapokra megpróbálnak hivatalosan munkanélküli státuszhoz jutni, hogy ez által jogosultak legyenek a munkanélküli segélyre.

Figyelemre méltó adat az is, hogy a vizsgált két hónapban Beregszász városban mintegy 728 fő jutott (valamilyen) munkahelyhez. Ez utóbbi pozitívum abból adódik, hogy a Beregszászban működő Rádió-gyár (magyar-ukrán közös vállalkozás) jelentős számú munkahelyet teremtett az elmúlt időszakban. Elszomorító viszont, hogy a város munkanélküli lakossága közül 360 fő már egy éve nem jut munkalehetőséghez (valószínűleg a nagyon alacsonyan képzett, általános iskolai végzettséggel sem rendelkezők, cigány nemzetiségűek), 45 fő pedig már több mint egy éve nem dolgozik.

A jelentős magyar lakossággal rendelkező *nagyszőlősi járásban* az év első tíz hónapjában a regisztrált munkanélküliek száma 2122 fő.¹⁸ Ennek némileg ellent mondanak viszont a hivatalosan kiadott statisztikai adatok (bár az eltérés nem jelentős). A betöltetlen munkahelyek száma a járásban 224 (2004. szeptember).

A megye központban (Ungváron) – noha az utóbbi években jelentős beruházások történtek – még mindig jelentős a munkanélküliség, miután csak a hivatalosan regisztráltak száma is 3848 fő, ami jelentősen magasabb a járási adatokhoz képest. Az ungvári járásban a munkanélküliséggel foglalkozó hivatalos adatokhoz nem jutottunk hozzá.

A foglalkoztatási központok állandó kapcsolatot és információ cserét tartanak (munkaadókkal foglalkozó alosztály) a járásokban fellelhető potenciális munkaadókkal, vállalkozókkal, a lehetséges munkalehetőségekről, munkahe-

¹⁸ Adatközlő: Kormos Jaroszlav Ivanovics, Nagyszőlősi Járási Foglalkoztatási Központ.

lyek számáról. Ezeket az adatokat az alosztály regisztrálja, és hivatalosan nyilván tartja. A nagyszőlősi járás nyilvántartásában 638 jogi személy szerepel, mint potenciális munkahely-biztosító. Ebből a kimutatás szerint 525 azoknak a száma, amelyeknél a foglalkoztatási központ által kiközvetített személyek is dolgoznak.

Az ungvári járásban 3000, Ungvár városában pedig mintegy 6000 munkahelyet regisztráltak különböző jogi személyeknél, akik a foglalkoztatási központtal kötött szerződésben vállalták, hogy az elkövetkező időszakban nem bocsátanak el munkahelyükről senkit. A járásban az elmúlt hónapokban összesen 853 fő jutott új munkahelyhez, november hónapban pedig 148 betöltetlen állást regisztráltak.¹⁹

7. táblázat. A regisztrált munkanélküliek közül álláshoz jutottak száma (2004. január-október)

Járási-városi foglalkoztatási központ	Munkanélküliek száma (fő)		
	2002	2003	2004
Beregszászi járási központ	n. a.	n. a.	1174*
Ungvári járási központ	n. a.	n. a.	853
Ungvári városi központ	1863	1853	2200
Nagyszőlősi járási központ	n. a.	n. a.	1256

* (ebből Beregszász városban 728)

A betöltetlen munkahelyek száma a beregszászi járásban 300, a nagyszőlősi járásban 374 (ebből 320 munkásoknak, 35 alkalmazottnak, 19 szakmanélkülinek).²⁰ A betöltetlen állásokra egyértelműen az alacsony munkabér jellemző.

Adatközlőink elmesélése szerint a beregszászi járásban a munkaadók mintegy 75%-a működik együtt a foglalkoztatási központtal, 25 %-uk viszont inkább egyedül oldja meg a munkaerőgondjait. Hasonló arány mutatható ki a többi járási központban is. Pozitív fejleménynek tekinthető, hogy a községekben, a polgármesteri hivatalokban az ottani munkanélküliek tájékoztatást kaphatnak arról, hogy a járás vállalatainál, intézményeiben hol és milyen szakmában lehet elhelyezkedni.

A foglalkoztatási központok feladatahoz tartozik a munkanélküliség számának részleges csökkentése, különböző idénymunkák szervezése által.

¹⁹ Adatközlő: Vozovij Szergej Konsztantinovics, Ungvári Járási Foglalkoztatási Központ.

²⁰ Adatközlők: Pataki István, Beregszászi Járási Foglalkoztatási Központ, Kormos Jaroszlav Ivanovics, Nagyszőlősi Járási Foglalkoztatási Központ.

Ez a program elsősorban közmunka végzésének biztosításával valósul meg, jelentős részben a falusi típusú településeken. A közmunka végzéséért folyósítandó bért a községi tanácsok a foglalkoztatási központok számára létrehozott alapból biztosítják. A hivatalos statisztikai adatok szerint folyó évben, a megyében (Kárpátalján) összesen 6600 személynek kell közmunka végzésére lehetőséget biztosítani, ebből augusztusig 6176 valósult meg. A legtöbb közmunkát végző személy a técsői járásban található (1027 fő), a legkevesebb a nagybereznai járásban (234 fő). A magyarlakta régiók közül a beregszászi járásban 475, a nagyszőlősi járásban 451, a munkácsi járásban 304, az ungvári járásban pedig 343 személy végez közmunkát.

Az ukrán állampolgárok közül bárki regisztrálhatja magát munkanélküli segélyre, ha rendelkezik személyigazolvánnyal, adószámmal (identifikációs szám) és érvényes munkakönyvvel. A hatályos törvények szerint egy évig (360 nap) kaphat segélyt. Ha a segély folyósítása idején nem sikerül állást találnia, akkor továbbra is munkanélküli listán maradhat, de a segély mértéke csökken. A munkanélküli segély kritériumai a munkaévek száma, valamint a legutolsó munkahelyen kapott bér nagysága.

A foglalkoztatási központok vezetői nagy reményeket fűznek a vállalati képzésekhez, azaz ahhoz a képzési-foglalkoztatási formához, amelynek a lényege, hogy a dolgozó leendő munkahelyén sajátíthatja el a választott szakmát. A tanulási idő alatt a foglalkoztatási központ fizeti a dolgozó bérét. További nagy segítséget jelent, hogy a központok munkatársai számára lehetőség van arra, hogy bekapcsolódhassanak az országos információs rendszerbe, s így módon, nyomon követhetik, hol, mikor, milyen szakmában mutatkozik munkaerőhiány. Ami a vizsgált régiók (járások) munkaerő-piacát illeti szinte állandósult a hiány varrónókból, építőmunkásokból, vízvezeték-szerelők-ből, szobafestőkből. Ugyanakkor jelentősen csökkent a hiány asztalos, könyvelői, szakács pincér szakmákban. Az ungvári foglalkoztatási központon keresztül külföldi munkavállalási lehetőség is kínálkozik.

A nem megfelelő végzettségű munkanélküliek számára a központok átképzéseket szerveznek, a megfelelő intézményeken keresztül, amelyek elsősorban oktatási intézményekhez kapcsolódnak.

A kimutatás szerint a foglalkoztatási központoknak a megyében összesen 4650 személynek kötelesek szakmai átképzést (illetve továbbképzést) biztosítani. Ezeket a lehetőségeket a statisztikai adatok szerint 2004. augusztusában 3526-an tudták igénybe venni. A beregszászi járásban a központ szervezésében 237 fő, a nagyszőlősi járásban 304, az ungvári járásban 182, a munkácsi járásban 199 fő vett részt különböző továbbképzéseken, vagy sajátított el új szakmát.

A foglalkoztatási központok segítségét különböző ügyekben, augusztusban 42318 fő vette igénybe (ebből a beregszászi járásban 2031 fő, a nagyszőlősi járásban 4556 fő, az ungvári járásban 1314 fő, a munkácsi járásban 1493 fő).

Összegzés. A továbblépés lehetséges útjai

A fentiek és egyéb vonatkozó kutatások²¹ eredményei alapján úgy látjuk, hogy a kárpátaljai magyar közösség munkaerő-piaci esélyei jelentősen javíthatók az anyanyelvi felnőttképzési rendszer minél szélesebb körű kiterjesztésével. A globalizálódó, a szaktudást, nyelvtudást és számítógépes ismereteket ma már szinte alapkövetelménynek tekintő modern munkaerőpiaci kihívásokkal ugyanis csak az a potenciális munkavállaló képes sikeresen megbirkózni, aki:

- a) szakképzett;
- b) anyanyelve mellett beszéli az államnyelvet és még legalább egy világnyelv alapjait;
- c) rendelkezik legalább alapfokú számítástechnikai ismeretekkel;
- d) és felismeri a munkaerő-piaci trendeket, a felvevő piac kínáló lehetőségeit.

Ahhoz azonban, hogy az átlagos kárpátaljai magyar munkavállaló a jelenleg átstrukturálódó, egyre inkább kapitalizálódó ukrainai és ezen belül kárpátaljai munkaerőpiacon rendelkezék ezekkel a készségekkel, olyan képzési struktúrát kell létrehozni, amely képes felkészíteni az embereket ezekre a követelményekre. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola eddigi felnőttképzési tapasztalatai (azok a tanfolyamok és képzési programok, amelyeket az elmúlt években indítottunk) azt igazolják, hogy jelentős igény mutatkozik az ilyen jellegű képzésekre. Ez pedig azt jelenti, hogy a munkavállalók már hallják az új idők új dalait, és szeretnének minél kedvezőbb helyzetbe kerülni, ezért pedig hajlandók akár az iskolapadba is beülni.

Ám azt is látnunk kell, hogy a lakosság legnagyobb és legkiszolgáltatottabb része képtelen önköltséges, fizetett alapon működő felnőttképzési rendszerben elsajátítani a szükséges ismereteket. Ezt figyelembe véve olyan felnőttképzési struktúra kialakítására van szükség, amely (legalább részben) állami támogatással működik. Mivel azonban jelenleg Ukrajnában nem nagyon látjuk az állami tőke bevonásának lehetőségét, illetve a munkaerő-hiánnyal

²¹ Lásd például: Híres Kornélia-Márkú Anita: Miből élünk? Adalékok a kárpátaljai magyarság munkaerő-piaci helyzetének leírásához. In: Fábri István (szerk.): *Kisebbségi lét és érvényesülés. A magyar lakosság munkaerő-piaci kihívásai a Kárpát-medencében*. Lucidus Kiadó, Budapest. 2003.

rendelkező munkáltatók sem érdekeltek abban, hogy a képzési szektorba investáljanak, célszerű a magyarországi kormánytámogatások, pályázati források ilyen célokra való bevonása. Ha elfogadjuk, hogy a rendszerváltást követően mindegyik magyar kormány kinyilvánította, hogy a határon túli magyarok szülőföldjén maradásában érdekelt, akkor az ilyen jellegű támogatás sokkal inkább befektetésnek, mintsem alamizsnának definiálható.

Ukrajnában és így Kárpátalján is a munkaerőpiaci kereslet-kínálat koordinálására létrejött munkaügyi központok 1991-ben alakultak, de csak az utóbbi néhány évben követhető tevékenységük, illetve rendelkeznek konkrét elképzeléssel a munkahelyteremtés, a munkanélküliek képzésére, átképzésére, továbbképzésére vonatkozóan. A munkaközvetítő központok által kidolgozott projektekben hangsúlyos szerepet kap a terület regionális sajátosságaihoz igazodó munkahelyek létrehozása (idegenforgalom, feldolgozó ipar, vendéglátó ipar, mezőgazdasági termékek feldolgozása, farmer gazdaságok, kertészet, szolgáltatások).

Az új munkahelyek teremtése szempontjából nagy arányban a magánvállalkozásokra hárítják a felelősséget (új munkahelyek létrehozásának mintegy 1/3-át várják el ettől a szférától), a munkanélkülieket pedig arra ösztönzik (állami normaterv szerinti egyszeri segély révén), hogy kényszervállalkozókként önfenntartókká váljanak. A vállalkozások beindításának és sikerének alapfeltétele a vállalkozási ismeretek elsajátítása. Ilyen ismeretek elsajátítására azonban a felnőtt lakosságnak intézményen kívüli képzésben, illetve magyar nyelven nincs lehetősége különösen azokon a területeken, ahol a magyarok laknak.

Felnőttképzést, átképzést, továbbképzést főleg a megye szakképző intézményeire bízják, külön erre a célra létrehozott központok léte nem jellemző a területre, vagyis nagy lehetőség rejlik abban, hogy a magyar lakosság számára ilyen központot hozhassunk létre. Ilyen központ létesítésének egyik feltétele a megfelelő szellemi potenciál, vagyis a szakoktatók, mesterek illetve az infrastruktúra kialakításától függhet.

A magyar szakképzés Kárpátalján gyermekcipőben jár, nagyon szűk területre és szakmailag szűk kínálatra korlátozódik, felnőttképzéssel az állami szektor kis mértékben foglalkozik. Az ukrán oktatási rendszer szerkezete szerint a szakképzés a felsőoktatáshoz tartozik, mint annak alsó fokozata, így elképzelhető és reális lehet megteremteni a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola bázisán, annak második fokozatú képzéseként, önálló egységben ezt a hiányzó, de fontos láncszemet. Ez természetesen több irányú fejlesztést igényelne, például: bizonyos fokú infrastruktúra létrehozását (szaktantermek, műhelyek stb.), valamint az oktatók felkészítését erre a sajátos feladatra.

MELLÉKLETEK

Munkaerő-piaci kereslet a beregszászi járásban (2004)

Hiányszakmák	Fizetés (hrivenyben.)
Erdőmérnök	600
Mérnök-technológus	600
Villamos-mérnök	420
Technikai tervező	400
Pszichológus	400
Varrónő	400
Jogász	380
Pultos	380
Hegesztő	360
Könyvelő	350
Autóbuszvezető	350
Kovács	350
Éjjeliőr	350
Földmérnök	322
Pénztáros	300
Konyhai segédmunkás	300
Borász	300
Művészeti vezető	290
Előadó, tanár	250
Esztergályos	250
Bolti eladó	240
Biztosítási ügynök	237
Villanyszerelő	237
Ápolónő	237
Pincér	237
Pék	237
Takarítók	237
Postai operátor	210

Statisztikai adatok a munkanélküliségről Beregszászban
(2004. szeptember-október)

	Regisztrált munka- nélküliek év elején	A jelzett időszakban regisztráltak	Összesen	Munkahellyel ellá- tottak száma	A regisztrációs listá- ról levetettek száma	Az elszámolási idő- szak végén	
						Össze- sen	Munkanélkü- li státusszal rendelkezők
Összesen	446	1097	1543	728	403	412	405
Ebből: nő	242	530	772	356	199	217	216
Ebből: fiatalok (28. éves korig)	65	357	422	264	78	75	74
Munkába álltak	231	543	774	426	216	223	222
Munkába álltak (amely munkához nem szükséges speciális szak- mai felkészülés)	80	335	415	166	83	79	76
Legalább 1 éve nem fog- lalkoztatottak	400	868	1268	558	345	365	360
Több mint egy éve nem foglalkoztatottak	46	229	275	170	58	47	45
Leszállékkoltak	61	165	226	75	83	62	62

Statisztikai adatok a munkanélküliségről és a betöltetlen munkahelyek
számáról a nagyszőlősi járásban (2004. szeptember)

	Munkanélküliek száma	Betöltetlen mun- kahelyek száma
Összesen (munkás, alkalmazott, szakmanélküli)	1454	224
Ebből: Munkások	462	193
Ebből: Alkalmazottak	282	27
Ebből: Nincs szakmájuk	710	4
Mezőgazdasági munkás	444	3

Statisztikai adatok a nem foglalkoztatottak számáról a nagyszőlősi járásban
(2004. október)

	Összesen	Ebből		Az összesből		
		Nő	Fiatal (35 éven aluli)	Elbocsátottak	Rokkantak	Munkanélküliek
Az elszámolási hónap elején listán lévők	1735	890	421	115	368	1400
Az elszámolási hónapban regisztráltak	556	271	180	16	76	138
Másodszor	13	4	6	1	0	7
Munkahellyel ellátott	307	131	146	5	36	145
A listából kiírtak	530	218	68	19	47	137
Idő előtt nyugdíjazottak	7	5		7		0
Tanulnak (átképzésen vesznek részt)	92	73	86	1	70	92
Közmunkát végeznek	0	0	0	0	0	0
Munkanélküli segélyt kapnak	1049	625	239	90	269	1049

Statisztikai adatok a közmunkába és az átképzésbe való részvételről Kárpátalján

Városok és járások	A közmunkában résztvevők				Az átképzésben résztvevők				A központok munkáját valamilyen formában igénybevevők száma		
	Éves terv	Augusztusi terv	Augusztusban (összesen)	Éves terv	Augusztusi terv	Augusztusban (összesen)	Éves terv	Augusztusi terv	Augusztusban	Augusztusi terv	Augusztusban (összesen)
Ungvár	510	340	413	510	296	325	3850	2570	2570	2553	
Munkács	450	300	353	410	276	299	4000	2660	2660	2689	
Beregszászi járás	520	347	475	330	228	237	3640	2430	2430	2031	
Bereznai járás	350	233	234	180	119	119	3100	2100	2100	1856	
Nagyszőlősi járás	450	300	451	440	298	304	6800	4540	4540	4556	
Volóci járás	360	240	298	200	118	73	3010	2020	2020	2168	
Ilosvai járás	600	400	635	355	223	254	4800	3200	3200	3210	
Ökörmezei járás	420	280	366	300	226	351	4250	2770	2770	2780	
Munkácsi járás	300	200	304	260	160	199	2950	1950	1950	1493	
Peresenyi járás	270	180	243	225	144	157	3200	2110	2110	1873	
Rahóci járás	480	320	535	155	103	86	9000	6000	6000	5001	
Szolyvai járás	270	180	264	265	177	166	4550	3000	3000	2499	
Técsői járás	1000	667	1027	350	240	241	8150	5440	5440	5448	
Ungvári járás	300	200	343	250	158	182	2350	1550	1550	1314	
Husztói járás	320	213	235	420	273	263	4500	3000	3000	1838	
Összesen	6600	4400	6176	4650	3039	3526	68150	45340	45340	42318	

Felnőttképzéssel foglalkozó oktatási intézmények

Intézmények	Szak	Meglévő végzettség ami szükséges a tovább- képzéshez	Tanulmányi idő
Munkácsi agrármérnöki technikum	Általános műveltség alapjai	Felső	1 hónap
Husztói ipari szakközépiskola	Szabó, bolti eladó	Középfokú	2,5 hónap
Técsői ipari szakközépiskola	Asztalos	Nem teljes középfokú	3 hónap
Munkácsi Kereskedelemi Technikum	Bolti eladó	Középfokú	6 hónap
Nagyszőlősi kihelyezett tagozata			
Ungvári 5. sz. szakközépiskola	Pénztáros	Középfokú	3 hónap
Ungvári 5. sz. szakközépiskola	Szobafestő	Nem teljes középfokú	5–6 hónap
Beregszászi ipari szakközépiskola	Szobafestő	Nem teljes középfokú	4 hónap
Beregszászi ipari szakközépiskola	Szabó	Középfokú	4–5 hónap
Beregszászi ipari szakközépiskola	Asztalos	Középfokú	3 hónap
Szolyvai 9. sz. szakközépiskola	Gázvezeték-szerelő	Középfokú	5 hónap
Ökörmezei ipari szakközépiskola	Dekorátor	Nem teljes középfokú	4 hónap
Munkácsi 8. sz. szakközépiskola	Turizmussal foglalkozó szakember	Középfokú	5 hónap
Husztói szakközépiskola	Autószerelő	Középfokú	5 hónap
3AK, IHC, MAVTI	Intézményműködés (vállalkozás)		2 hét

MÁRTON JÁNOS

Felnőttképzés Romániában^{*}

JOGI KERETEK, SZEREPLŐK, FINANSZÍROZÁS,
STATISZTIKAI ADATOK

Jelen tanulmányunkban a romániai felnőttképzés rendszerét mutatjuk be, négy szempontot figyelembe véve: a felnőttképzés jogi kereteit, a rendszer szereplőit, a képzési tevékenység finanszírozását és az akkreditációval rendelkező képzésekre, illetve a képző intézményekre vonatkozó statisztikai adatokat. Ez utóbbiak esetében részben kitérünk a romániai felnőttképzés egyes magyar vonatkozású adatainak ismertetésére is.

1. A felnőttoktatás/képzés jogi kerete a rendszerváltás utáni Romániában (1990–2004)

Romániában az 1989 utáni időszakot a felnőttképzésről/oktatásról rendelkező jogszabályok szempontjából három korszakra oszthatjuk:

- 1990–1994 – a felnőtt-szakképzés, mint a munkanélküliek szakképzési formája;
- 1995–2001 – a felnőttoktatás/képzés és élethosszig tartó oktatás megjelenése, párhuzamosan a munkanélküliek szakképzésével;
- 2002–2004 – a munkanélküliek szakképzésének módosulása és a felnőttképzési jogszabályok gyakorlatban való alkalmazása;

a). Az 1990–1994 közötti időszak:

Ebben a korszakban a felnőttképzés, mint olyan nincs megnevezve egyetlen jogszabályban sem. A felnőttek szakképzése elsőként szociális kérdésként

^{*} A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az Apáczai Közalapítvány támogatta.

jelentkezik, a munkanélküliség enyhítésére vonatkozó politikák részeként. A két alapszabály ebből a korszakból: az 1991/1-es *munkanélküliségi törvény*, valamint az 1991/288-as, a *munkanélküliek képzésére és átképzésére vonatkozó kormányhatározat*. Ezekben a jogszabályokban a szakképzés a munkanélküliség visszaszorításának egyik eszközeként jelenik meg. A jogalkotók által használt megnevezés: „*munkanélküliek képzése és átképzése*”. Emellett megjelennek arra vonatkozó rendelkezések is, hogy költségterítés ellenében a nem munkanélküli személyek is részt vehetnek képző és átképző tanfolyamokon. A képzési tevékenység elsősorban a Munkaügyi és Szociális Védelmi Minisztérium által létrehozott, a munkaügyi és szociális védelmi igazgatóságok alárendeltségében működő képző/átképző központokban zajlik. A képzést felügyelő intézmény(ek) a Munkaügyi és Szociális Védelmi Minisztérium alárendeltségében működő munkaügyi és szociális védelmi igazgatóság(ok).

Az ebben a korszakban elfogadott többi jogszabály jórészt a fent említett két jogszabály módosítására és kiegészítésére vonatkozik. A képzés és átképzés fogalma mellett megjelenik a továbbképzés fogalma is (az 1994/57-es törvény szövegében). Ezeket a képzési formákat a jogszabályokban „szakképzés”² gyűjtőnévvel illetik.

b). Az 1995–2001 közötti időszak:

A romániai felnőtt-szakképzésre, felnőttoktatásra és élethossziglani tanulásra vonatkozóan, a jogszabályokat tekintve ez a legtermékenyebb időszak.³ Ekkor jöttek létre a képzési tevékenységet működtető és összehangoló intézmények, illetve tovább bővült az érintettek köre más intézményekkel is. Lefektették a felnőttképzés alapjait, definiálták az egyes fogalmakat és az európai normáknak megfelelően próbálták alakítani a felnőttképzési rendszert.

Ezt az időszakot tulajdonképpen további két korszakra tagolhatnánk:

- Előbb, 1995–1997 között, a korábbi időszakban szerepet vállaló intézmények mellett néhány újabb, már létező intézménynek a rendszerbe való belépése, újabb fogalmak bevezetése és a képzési tevékenység lezajlására vonatkozó alkalmazási előírások kidolgozása történt meg.
- A nagyobb eredmények 1998–2001 között születtek, amikor teljesen új intézmények jelentek meg, a fogalmi kereteket egyre jobban az

² *Formare profesională.*

³ Igaz ugyan, hogy a legtöbb jogszabály elfogadására nem ebben a korszakban került sor, azonban ebben születtek az alapkérdésekről rendelkező és a legfontosabb intézményeket létrehozó jogszabályok.

európai előírásoknak megfelelően alkalmazták, illetve kidolgozták az alapvető jogszabálykereteket.

A Munkaügyi és Szociális Védelmi Minisztérium mellett az Oktatási Minisztérium is egyre nagyobb szerepet kapott a felnőttképzésben, továbbá megjelent a szereplők között a Művelődési Minisztérium is. A képzés tehát már nem csupán a munkanélküliekre vonatkozó prioritás volt, hanem az egész felnőtt lakosságot érintette. Nemcsak a munkaügyi és szociális védelmi igazgatóságok alárendeltségében és velük kapcsolatban működő intézmények, hanem oktatási intézmények is részt vehettek a képzési tevékenységben. Ugyanakkor beléptek a körbe a képzési tevékenységet szolgáltatásként biztosító intézmények – cégek, civil szervezetek és állami intézmények, mint pl. művészeti népiskolák, népfőiskolák, művelődési házak, művelődési otthonok, kulturális központok, könyvtárak, múzeumok, ifjúsági vagy szakszervezeti házak és klubok – is.

Létrehozták előbb az *Országos Foglalkoztatási és Szakképzési Ügynökséget*⁴ (ANOFP) (1998/145-ös törvény), amely a munkanélküliek szakképzési tevékenységét felügyelte; majd az *Országos Felnőtt-szakképzési Tanácsot*⁵ (CNFPA) (1999/132-es törvény), amely a felnőtt-szakképzés koordinálását látta el országos viszonylatban, valamint a *Foglalkozási Szabványügyi Tanácsot*⁶ (COSA) (1999/779-es kormányhatározat), amelynek feladata volt a foglalkozási szabványokra alapozva kidolgozni a szakmai kompetenciák értékelésének rendszerét. Később az ANOFP-t átszervezték, az új neve *Országos Munkaerő-foglalkoztatási Ügynökség*⁷ (ANOFM) lett (2000/294-es sürgősségi kormányrendelet), a COSA-t pedig megszüntették és feladatait a CNFPA-ra ruházták át (2003/253-as törvény). Létrejöttek a szakképző szolgáltatók engedélyezését végző bizottságok (2000/129-es kormányrendelet) és az ANOFM alárendeltségében működő regionális szakképző központok. (2001/1318-as kormányhatározat).

Fogalmi téren a következő változások történtek: a korábban használatos „szakképzés” mellett megjelent az „élethossziglani tanulás”⁸ és a „felnőttoktatás/képzés”⁹ fogalma is (1995/84-es tanügyi törvény), majd a „folyamatos szakképzés”¹⁰ fogalma (1998/102-es kormányrendelet). Ez utóbbit aztán a jogszabályok szintjén is helyettesítették az „élethossziglani tanulás” fogalmával (2000/133-as törvény).

⁴ Agenția Națională pentru Ocupare și Formare Profesională

⁵ Consiliul Național de Formare Profesională a Adulților

⁶ Consiliul pentru Standarde Ocupaționale și Atestare

⁷ Agenția Națională pentru Ocuparea Forței de Muncă

⁸ Educație permanentă.

⁹ Educația adulților.

¹⁰ Formare profesională continuă.

Nem sokkal később az élethossziglani tanulást és felnőttoktatást nemzeti prioritásként határozták meg (2000/3062-es számú oktatási minisztériumi rendelet).

Megjelent a felnőtt-szakképzés keretszabályozását megalkotó első jogszabály (2000/129-es kormányrendelet), ebben definiálták a különböző képzési típusokat: betanítás, képzés, átképzés, továbbképzés és szakosodás.¹¹

Az általunk elkülönített három szakasz közül ez a legtermékenyebb és a legtöbb újdonságot hozó. Azonban a jogszabályokban megjelenő számos új kérdés gyakorlatba ültetése sokáig váratott magára. Valószínűsíthető, hogy a jogszabályok legnagyobb része a reformfolyamat részeként, az Európai Unió integráció követelményeinek való megfelelés céljából került elfogadásra, kevés gyakorlati vonatkozással. Nagyon jól tükrözi ezt egyrészt az a tény is, hogy a jogszabályok között több kormányrendeletet, illetve sürgősségi kormányrendeletet is találunk, ezeket pedig vagy nem, vagy későn terjesztették a parlament elé jóváhagyás céljából; másrészt pedig az a tény is, hogy szinte egyik, az általunk elemzett kérdésben áttörő és lényeges változást eredményező jogszabály mellé sem dolgozták ki időben az alkalmazási előírásokat, ezekre esetenként évekkel később került sor.

c). A 2000–2004 közötti időszak:

Ebben az időszakban igen kevés új dolog jelent meg a témában. Újdonságnak számít, hogy a formális oktatási formák mellett megteremtették a nemformális és informális oktatási formák szabályrendszerét is (2002/375-ös törvény). Az egyik leglényegesebb változás a munkanélküliek jogállását szabályozó törvényi keret teljes átalakítása a 2002/76-os törvény által. Ezzel – és a 2002/174-es kormányhatározattal, valamint a 2002/377-es kormányhatározattal – az első korszakban meghatározó jogszabályokat hatályon kívül helyezték és megteremtettek egy új szabályozási keretet. Ezáltal nagyrészt megszűnt a munkanélküliek szakképzése és a felnőttképzés korábbi évekre jellemző összefonódása, mindkettő megtalálta a helyét és szerepét a rendszerben, a maga sajátos intézményeivel egyetemben.

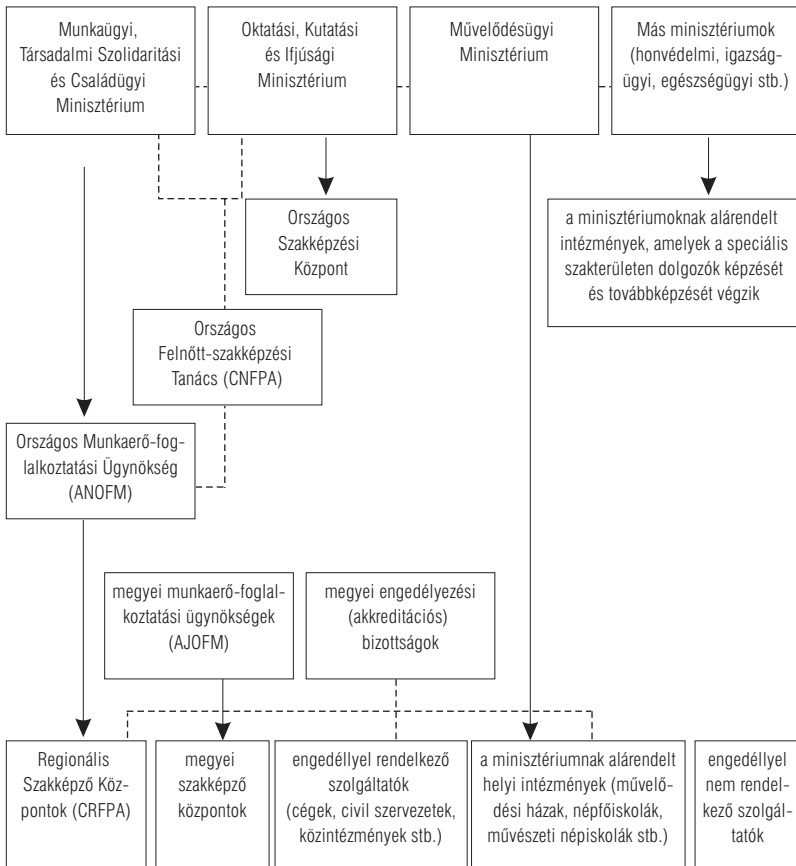
Az előző korszakhoz képest mégis jelentős változásnak számít, hogy a korábban elfogadott, a felnőttképzésre/oktatásra vonatkozó jogszabályokat szinte kivétel nélkül módosították és kidolgozták alkalmazási előírásaikat. Tehát az addig jórészt csak papíron létező rendelkezések a gyakorlatban is kezdtek kibontakozni. A 2004. év elejére sikerült a gyakorlatban is megteremtteni a felnőttképzés/oktatás többé-kevésbé átláthatóan működő rendszerét.

¹¹ Románul: *inițiere, calificare, recalificare, perfecționare, specializare*.

2. A romániai felnőttképzési rendszer szereplői

Az alábbi ábrán bemutatjuk a romániai felnőttképzés rendszerének szereplőit. Látható, hogy a felnőttképzés rendszere több szereplőtípust magában foglal, az állami intézményektől a civil szervezeteken keresztül a profitorientált tevékenységet folytató cégekig. A szereplőket és a köztük levő kapcsolatot az alábbi ábrán szemléltetjük:

2.1. ábra: A romániai felnőttképzési rendszer szereplői

3. A romániai felnőttképzés finanszírozása¹²

Romániában a felnőttképzést több forrásból is finanszírozzák:

Állami költségvetés: ebből finanszírozzák az összes közintézményt, amelyek részt vesznek a felnőttképzésben (oktatási, szakképzési, kulturális, egészségügyi, sport stb.). Ide tartozik a Felnőtt-szakképzés Országos Tanácsának a finanszírozása is, amelyet a Munkaügyi, Társadalmi Szolidaritási és Családügyi Minisztériumon keresztül valósítanak meg, valamint a megyei engedélyezési/akkreditációs bizottságok finanszírozása is, amely a megyei munkaügyi és társadalmi szolidaritási igazgatóságokon keresztül történik.

Munkanélküliségi segélyalap: ebből finanszírozzák, az Országos Munkaerő-foglalkoztatási Ügynökség révén, az álláskereső/munkanélküli személyek szakképzési programjait, beleértve a regionális és megyei szakképző központok működését is.

A 2002/76-os a munkanélküliségi biztosítási rendszerre és a munkaerő foglalkoztatás ösztönzésére vonatkozó törvény szerint a következő rétegeknek biztosított az ingyenes szakképzés: munkanélküliek, jövedelem nélküliek vagy azok a személyek, akiknek saját vállalkozásból származó jövedelme kisebb, mint a törvény szerint járó munkanélküliségi járadék; azok a személyek, akik nem találtak munkahelyet valamely oktatási intézmény elvégzése vagy a katonai szolgálat letöltése után; a menekült státusban vagy másfajta nemzetközi védelemben részesült személyek; azok a személyek, akik nem találtak munkahelyet újrakonosítás vagy a börtönörizetből való szabadulásuk után. A munkanélküliségi járadékban részesülő személyek kötelesek részt venni a megyei munkaerő-foglalkoztatási ügynökségek által szervezett ingyenes szakképzési programokban.

A Román Kormány és partnereinek hozzájárulása egyes kétoldalú, európai vagy nemzetközi, a felnőttképzés területét megcélzó programokra vonatkozó szerződések keretében. (Pl. a német és román kormány közötti kétoldalú együttműködés, amely során létrehozta három német-román alapítványt; az európai programok közül pedig: Leonardo da Vinci, Socrates (az Erasums, Comenius, Minerva, és főként a Grundtvig alegységei révén), Phare, Tempus; a Világbank támogatásával futtatott programok.

Külföldi támogatás: elsősorban civil szervezetek számára, gyakran valamely nemzetközi szervezetben való tagságuk következtében.

¹² Forrás: Sava Simona – Matache Mariana: *Portret al educației adulților în România*. București. Institutul Român de Educație a Adulților din Timișoara; 2003. 29–31., valamint a vonatkozó jogszabályok.

Pályázatok: EU-s források, jelenleg leginkább az Európai Szociális Alap Socrates-programjának Gruntvig-alprogramja támogatja kifejezetten a felnőttképző/oktató tematikájú projekteket.

Helyi önkormányzatok költségvetése: a népiskolák, művelődési házak, kultúrotthonok és más közintézmények, amelyek sajátos tevékenységeket folytatnak. Ezekhez finanszírozást kaphatnak a Művelődési és Vallásügyi Minisztérium alapjaiból.

A gazdasági egységek (munkaadók) forrásai: a 2003/53-as Munkatörvénykönyv szerint, a munkaadóknak kötelességük biztosítani alkalmazottaik részvételét a folyamatos szakképzési programokban;

Munkaadói szervezetek és szakszervezetek hozzájárulása: a képzési programok támogatásához megállapodás köthető ezekkel a szervezetekkel mind országos, mind helyi viszonylatban.

Országos szakképzési alap: az oktatási rendszeren keresztül megvalósuló folyamatos szakképzés támogatására.

Szponzortámogatások: egyes felnőttképző intézmény vagy program részére nyújtott támogatások.

A résztvevő személyek saját forrásai: azon személyek által fizetett tandíjak, akik valamely felnőttképzési programon szeretnének részt venni. Az egyéni hozzájárulások jelentik a felnőttképzési tevékenységek fő finanszírozási forrásait.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Romániában, országos viszonylatban – a munkanélküliségi segélyalapot leszámítva – nem léteznek olyan alapok, amelyek a felnőttképzés állandó támogatását biztosítanák.

4. Rendszerszintű és regionális, megyei statisztikai adatok

Ebben a részben ismertetünk néhány számadatot az utóbbi évekből, a romániai felnőttképzésre/oktatásra vonatkozóan.

4.1. Általános adatok a felnőttek szakképzésére vonatkozóan

Románia 2004–2006-os időszakra szóló Nemzeti Fejlesztési Tervének¹³ az I. 4. alfejezete a *Humán erőforrás és a foglalkoztatás helyzete* címet viseli. Ezen belül található egy rész, amely a folyamatos szakképzésre vonatkozik. Az itt szereplő adatok szerint Romániában a legalacsonyabb a folyamatos szakképzésben résztvevők aránya, az Európai Unióval és a hozzá 2004-ben csatlakozott országokkal összehasonlítva.

¹³ Planul Național de dezvoltare 2004–2006.

4.1. táblázat. A felnőtt lakosság (25–64 év) részvételi aránya a szakoktatásban– és képzésben (%)¹⁴

	Románia	Bulgária	Magyarország	Szlovákia	EU
2001	1,1	1,5	3,0		3,2
2002	1,1	1,3	3,3	9,0	3,4

A szakképzés alulfejlett a vállalkozásokban is. Egy Eurostat CVTS2 által elvégzett 1999-es kutatás szerint Románia az utolsók között található a szakképzési minimumot biztosító vállalkozások hányadának tekintetében: a vállalkozások csupán 11%-a biztosított folyamatos szakképzési tanfolyamokat. Ugyanebben az évben Bulgáriában háromszor magasabb volt a vállalkozások aránya. Más országokkal összehasonlítva, a tanfolyamokon való részvételi arány jelentősen alacsony: Csehország (69%), Szlovénia (48%), Magyarország (37%).¹⁵

Ami az alkalmazottaknak a vállalat által szervezett tanfolyamokon való részvételét illeti, ez az arány mind a férfiak, mind a nők esetében 20%, jóval az EU-s átlag alatt (30%). A legmagasabb ez az arány a 10–49 főt foglalkoztató vállalkozások esetében (30%), szemben az 50–249 főt foglalkoztató vállalkozásokkal (19%) vagy a nagyvállalatokkal (20%). A foglalkoztatási szektorokat tekintve, a pénzügyi közvetítést leszámítva, a legmagasabb részvételi arányok a közösségi, szociális, személyzeti szolgáltatások és a szállítás területén találhatók.¹⁶

A romániai vállalkozások a folyamatos szakképzésbe való befektetés tekintetében is elmaradnak más országok vállalkozásaitól: míg munkaerő-költségeiknek csupán 0,5%-át fektetik be folyamatos szakképzési tanfolyamokba, Csehországban ez az arány 1,9%, Magyarországon 1,2%, a 2004-ben csatlakozott országok átlaga 1,5%, az EU átlaga 1,2%, és Dániában 3%.¹⁷

A munkanélküliek szakképzése része az országos szakképzési folyamatnak. 2001-ben a munkanélküliség elleni intézkedésekre kiutalt költségvetés 16%-át fordították szakképzési tevékenységre. A folyamatos szakképzés keretében 1999. január 1.-től kb. 280 000 személy – beleértve a munkanélkülieket is – vett részt a megyei munkaerő-foglalkoztatási ügynökségek által szervezett szakképzési programokban.

2001-ben a különböző szakképzési formákban 23 737 munkanélküli vett részt (szemben a 2000-es 28 178 személlyel), amiből 13 442 személy

¹⁴ U.a., 106. o.

¹⁵ U.o.

¹⁶ U.a., 106–07. o.

¹⁷ U.a., 107. o.

25 év alatti fiatal volt. A tanfolyamokon résztvevők közül összesen 15 659 személy végzett, amely 65%-ának sikerült elhelyezkednie.¹⁸

2002-ben az Országos Munkaerő-foglalkoztatási Ügynökség 2830 tanfolyamot szervezett, amelyen részt vett:

- 11 000 álláskereső személy (számukra a felkészítést a munkanélküliségi biztosítási alaphól fedezték);
- 37 000 új képesítés megszerzésére törekvő személy (ezek saját költségükön vettek részt a felkészítéseken).¹⁹

4.2. Az engedéllyel rendelkező (akkreditált) szolgáltatókra és képzési programokra vonatkozó statisztikai adatok

A *Felnőtt-szakképzési Szolgáltatók Országos Jegyzéke*²⁰ 2004. december 1-jei adatai szerint összesen 1467 képzési program rendelkezett az Országos Felnőtt-szakképzési Tanács (CNFPA) engedélyével. Ezeket a programokat 551 szakképzési szolgáltató szervezte. Egy szolgáltatóra tehát átlagosan 2,66 program jut. Az alábbiakban ismertetünk néhány statisztikai adatot a programokra és a szolgáltatókra vonatkozóan, előtérbe helyezve a magyar többségű megyéket.²¹

a). Szakképzési program megnevezése szerinti megoszlás

Elsőként ismertetjük az országban leggyakrabban szervezett képzési programokat. Az alábbi táblázat tartalmazza a hús „legnépszerűbb” program gyakoriságát és százalékos arányát országos viszonylatban (lásd a következő oldalon).

A táblázatból látható, hogy a hús leggyakoribb program az összes program kétharmadát összesíti. A legtöbb engedélyezett program a *biztonsági őr és rendfenntartó* foglalkozásban található. Hogyha megnézzük a legnépszerűbb szakterületeket, azt láthatjuk, hogy az *őrző-védő/biztonsági* mellett a kereskedelem, *vendéglátás és számítástechnika*, valamint az *építkezéssel* kapcsolatos foglalkozások a leggyakrabban igénybe vettek.

¹⁸ U.a., 108. o.

¹⁹ U.o.

²⁰ Registrul Național al Furnizorilor de Formarea Profesională a Adulților

²¹ Székelyföld három megyéjét – Hargita, Kovászna és Maros megyét – soroltuk ide.

4.2. táblázat. Képzési program szerinti megoszlás

	Program megnevezése ²²	Gyakoriság	Százalékos arány
1	Biztonsági őr és rendfenntartó	150	10,2
2	Kereskedelmi dolgozó	107	7,3
3	Pincér, báros, közéleti-mezői egységekben eladó	89	6,1
4	Adatbázis kezelő, adatfeldolgozó	71	4,8
5	Élelmiszerbolti eladó	60	4,1
6	Szakács	59	4,0
7	Nem élelmiszerbolti eladó	55	3,7
8	Kőműves–vakoló	43	2,9
9	Textilipari dolgozó	36	2,5
10	Humán-erőforrás ellenőr	36	2,5
11	Pék, cukrász	34	2,3
12	Élelmiszeripari dolgozó	32	2,2
13	Női fodrász	31	2,1
14	Hegesztő	26	1,8
15	Számítógép- és hálózatkezelő	26	1,8
16	Asztalos	25	1,7
17	Férfi és női fodrász, pedikűrös–manikűrös	25	1,7
18	Ács–asztalos–parkettázó	24	1,6
19	Masszőr	22	1,5
20	Egészségügyi–műszaki berendezés- és gáz-szerelő	21	1,4
21	Más	495	33,74
	Összesen	1467	100,0

Az alábbiakban a képzési programokat a *Romániai Foglalkozási Jegyzékben (COR)*²³ található csoportosítás szerint is megvizsgáljuk. Előbb azonban néhány

²² A felsorolt foglalkozások és szakmák az Országos Szakképzési Jegyzékben találhatók meg, amelyet a felnőtt-szakképzésre vonatkozó 2000/129-es kormányrendelet és módosításai szerint a Munkaügyi és Társadalmi Szolidaritási illetve az Oktatási és Kutatási Minisztérium közösen dolgoznak ki.

²³ A felnőtt-szakképzésre vonatkozó 2000/129-es kormányrendelet rendelkezik arról, hogy szakképzési programokat a *Romániai Foglalkozási Jegyzékben (COR)* szereplő foglalkozásokban és szakmákban lehet szervezni.

szót a *Romániai Foglalkozási Jegyzékről (COR): a Romániai Foglalkozási Jegyzék* az aktív lakosság foglalkozásainak (funkciók és szakmák) szabványrendszere, amelybe minden foglalkozás csak egyszer van besorolva. A jegyzéket elsősorban a gazdasági gyakorlatban használják, célja biztosítani az egyes foglalkozásokkal és szakmákkal kapcsolatos adatok egységes gyűjtését, tárolását, feldolgozását és elemzését. Az euroatlanti csatlakozási folyamat során az új *Romániai Foglalkozási Jegyzék (COR)* összeállításában a cél a nemzetközi szinten kidolgozott szabványokhoz – az *Európai Unió ISCO-88-Com* és az *ENSZ ISCO-88* jegyzékéhez – való igazodás volt.²⁴ A *Romániai Foglalkozási Jegyzék (COR)* 10 főcsoportra tagolódik, ezek pedig 27 nagyobb alcsoportra. A nagyobb alcsoportok szintje alatt található 125 kisebb alcsoport, ezek alatt pedig 414 alapszoport.

Arövid bemutatás után az alábbi táblázatban szemléltethetjük az 1467 szakképzési programnak a Jegyzék fő csoportjai szerinti megoszlását.

4.3. táblázat. A Romániai Foglalkozási Jegyzék fő csoportjai szerinti megoszlás

	Főcsoport megnevezése ²⁵	Főcsoport száma	Gyakoriság	Százalékos arány	Felkészültségi szint
1	Szolgáltatásokban és kereskedelemben dolgozók	5	708	48,5	2
2	Kétkezi munkások és kisiparosok	7	354	24,2	2
3	Technikusok, mesterek	3	166	11,4	3
4	Gép- és járműkezelők	8	116	7,9	2
5	Közigazgatási hivatalnokok	4	74	5,1	2
6	Mező-, erdő- és halgazdálkodásban szakosodott munkások	6	21	1,4	2
7	Értelmiségi és tudományos foglalkozású szakértők	2	20	1,4	4
8	Törvényhozók, magas beosztású hivatalnokok, gazdasági, közigazgatási és politikai egységek vezetői	1	2	0,1	-
	Összesen		1461	100,0	

²⁴ A nemzetközi szabványokhoz történő igazítás során figyelembe vették a román gazdaság sajátosságait.

²⁵ A táblázatban szereplő csoportok mellett a Jegyzék még két másik csoportot is tartalmaz: szakképzetlen munkások és hadsereg.

A képzések közel háromnegyedét a *szolgáltatási és kereskedelmi szektorban* igényelt szakmák illetve a *kétkezi szakmák* teszik ki. A szervezett programok között szerepelt hat olyan képzés is, amelyeknek nem volt megfelelőjük a *Romániai Foglalkozási Jegyzékben*.

4.4. táblázat. A Romániai Foglalkozási Jegyzék nagy alcsoportjai szerinti megoszlás

	Alcsoport megnevezése	Alcsoport száma	Gyakoriság	Százalékos arány
1	Személyes és védelmi szolgáltatásokban dolgozók	51	486	33,1
2	Modellek, manökenek és bolti/piaci eladók	52	222	15,1
3	Kitermelőiparban és építkezésben dolgozó munkások és kisiparosok	71	154	10,5
4	Élelmiszeripari és más kétkezi szakmákban képzett munkások és kisiparosok	74	131	8,9
5	Más technikus jellegű foglalkozások	34	103	7,0
6	Irodai tisztviselők	41	69	4,7
7	Kohászati, fémipari és kapcsolódó mesterségekben képzett munkások és kisiparosok	72	65	4,4
8	Járművezetők és mozgóberendezés-kezelők	83	50	3,4
9	Szerszámgépkézelők	82	48	3,3
10	Szakemberek a fizika és technika területén	31	39	2,7
11	Élettudományi, egészségvédelmi és hasonló területeken képzett szakemberek	32	24	1,6
12	Földművelők és mező-, erdő- és halgazdálkodásban szakképzett dolgozók	61	20	1,4
13	Állógép-kezelők és hasonló szakmákban képzett dolgozók	81	18	1,2
14	Más szellemi és tudományos foglalkozásokban képzett szakemberek	24	14	1,0
15	Fizikusok, matematikusok, mérnökök	21	6	0,4
16	Közzszolgálati tisztviselők	42	6	0,4
17	Finommechanikában és nyomdaiparban szakképzett munkások és kisiparosok	73	4	0,3
18	Nagy gazdasági-társadalmi egységek vezetői (korporáció-vezetők)	12	2	0,1
19	A Jegyzékben nem szereplő szakmák		6	0,4
	Összesen		1467	100,0

Hogyha megnézzük a táblázat utolsó oszlopát, láthatjuk, hogy a Romániában szervezett képzési programok közel 90%-a 2-es felkészülési szintnek megfelelő képesítést biztosít.

Tovább bontva a *Romániai Foglalkozási Jegyzéket*, és megvizsgálva a nagy alcsoportok szerinti eloszlást, azt tapasztaljuk, hogy a szervezett képzési programok csupán 18 alcsoportot érintenek a Jegyzék 27 alcsoportjából. Ezt az alábbi táblázatban szemlélhetjük (lásd az következő oldalon).

b). Szakképzési program típusa szerinti megoszlás

A törvényes szabályzásra vonatkozó részben láhattuk, hogy a felnőtt szakképzésre vonatkozó jogszabályok öt szakképzési típust különböztetnek meg: *betanítás, képzés, átképzés, továbbképzés és szakosodás*. A felsorolt típusok szerint a *Felnőtt-szakképzési Szolgáltatók Országos Jegyzékében* a következőképpen oszlanak meg a programok:

4.5. táblázat. A programtípusok szerinti megoszlás

Program típusa	Gyakoriság	Százalékos arány
Képzés ²⁶	1248 ²⁷	85,0
Betanítás	113	7,7
Továbbképzés ²⁸	106 ²⁹	7,3
Összesen	1467	100,0

A táblázatból látható, hogy a programok legnagyobb része (85%-a) *képzés* típusú, és közel azonos (mintegy 7 százalékos) arányban szerveznek *betanítás* vagy *továbbképzés* típusú programokat, ezek számaránya azonban több mint tízszer kisebb, mint a *képzés* típusú programoké.

c). A szolgáltató intézmények szerinti megoszlás

A *Felnőtt-szakképzési Szolgáltatók Országos Jegyzékében* szereplő 1467 képzési programot összesen 551 szolgáltató szervezi. A legtöbb képzési programot szervező szol-

²⁶ Tartalmazza a képzés és átképzés típusú programokra vonatkozó adatokat.

²⁷ Ide tartozik összesen 1218 képzés, 8 átképzés és 22 vegyes (képzés/átképzés) típusú program.

²⁸ Tartalmazza a továbbképzés és szakosodás típusú programokra vonatkozó adatokat.

²⁹ Ide tartozik összesen 68 továbbképzés és 38 szakosodás típusú program.

gáltatók: CCRP Social Trade RT – Galați – 30 program (2,0%), Román-német Alapítvány – Arad/Temes és ATIS Solaris –Argeș 23–23 program (1,6–1,6%), CEPE-COM RT – Kereskedelmi dolgozók felkészülési központja –Bukarest 19 program (1,3%), Szövetkezeti Iskolaközpont – Valcea 17 program (1,2%), Román Országos Munkaadói Szervezet – Bukarest, APT International Alapítvány – Kolozs és Regionális Felnőtt-szakképző Központ – Dolj 16–16 program (1,1–1,1%). Az összes képzési program 21,6%-át, azaz 318 programot a 21 legnagyobb szolgáltató szervezi. A maradék 1149 program 530 szolgáltató között oszlik meg.

A *Jegyzékben* szereplő szolgáltatókat csoportosítottuk és a hasonlókat össze-vontuk egy csoportba. Eszerint hat típusú szolgáltatót különböztettünk meg: *kft.*, *civil szervezet*, *közüntézmény*, *oktatási intézmény*, *részvénytársaság* és *munkaadói szervezet*. Emellett volt néhány szolgáltatótípus, amely egyik csoportba sem illett bele, ezeket az *Egyéb* kategóriába soroltuk. A szakképzési szolgáltatók típusa szerinti megoszlást az alábbi táblázatban szemléltethetjük:

4.6. táblázat. Szolgáltatók típusa szerinti megoszlás

Szolgáltató típusa	Gyakoriság	Százalékos arány	Szervezett programok száma	Szervezett programok aránya
Kft.	283	51,3	602	41,0
Civil szervezet	113	20,5	371	25,3
Közüntézmény	50	9,1	249	17,0
Részvénytársaság	49	8,9	96	6,5
Oktatási intézmény	45	8,2	112	7,6
Munkaadói szervezet	4	0,7	20	1,4
Egyéb	7	1,3	17	1,2
Összesen	551	100,0	1467	100,0

A szolgáltató intézmények több mint fele (51,3%) kft., ezek szervezik a képzési programok 41%-át, azaz 602 programot. A másik nagyobb csoportot a civil szervezetek jelentik (20,5%), amelyek a programok 25,3%-át szervezik. A közintézmények, a részvénytársaságok és az oktatási intézmények száma majdnem azonos (50, 49 illetve 45 szolgáltató – 9,1%, 8,9% illetve 8,2%). A munkaadói szervezetek és az egyéb szervezetek száma alacsony, összesen 11 (2%). Hogyha összehasonlítjuk a táblázat harmadik és ötödik oszlopát, észrevehetjük, hogy a civil szervezetek és a közintézmények az összes szolgáltatóhoz viszonyított számarányukhoz képest nagyobb arányban szerveznek képzési programot (20,5% szem-

ben a 25,3%-kal, illetve 9,1% szemben a 17,0%-kal), míg a kft.-k, részvénytársaságok és az oktatási intézmények kisebb arányban (51,3% szemben a 41,0%-kal, 8,9% szemben a 6,5%-kal illetve 8,2% szemben a 7,6%-kal). Ugyanakkor az oktatási intézmények és az általuk szervezett szakképzési programok viszonylag alacsony aránya azt jelzi, hogy ezek az intézmények nem használják ki kellőképpen a felnőttképzésben rejlő lehetőségeket, holott az infrastruktúra és az oktatók megléte miatt számos más intézménnyel szemben előnyben lehetnének.

d) Területi bontás

A következőkben azt szemléltetjük, hogy területi bontásban hogyan néz ki a programok megoszlása. Előbb országos szinten, megyei bontásban, majd regionális bontásban mutatjuk be, hogy miképpen oszlik meg az 1467 szakképzési program az ország egyes vidékei között. Ezek után pedig a minket jobban foglalkoztató erdélyi megyék – és ezen belül elsősorban a három székelyföldi megye – adatait szemléltetjük, nemcsak a programok száma, hanem azok típusa, valamint a szolgáltató intézmények típusa szerinti megoszlásban is.

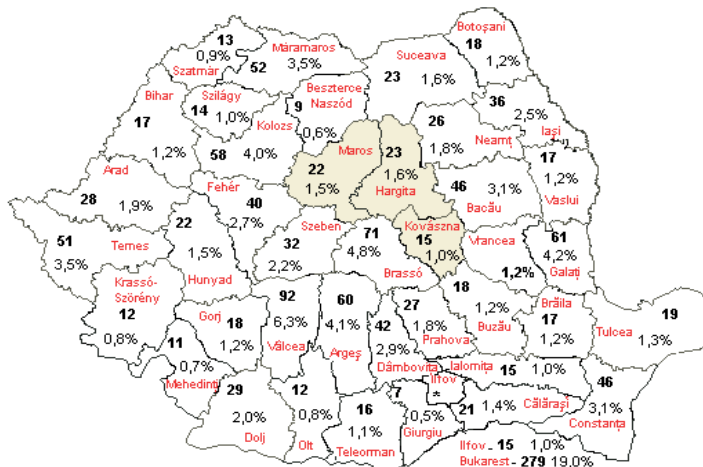
A 4.1. térképen az 1467 programnak az ország 41 megyéje és a főváros közötti megoszlását láthatjuk.

A térképről látszik, hogy a legtöbb képzési program a fővárosban van engedélyeztetve: az országban összesen engedéllyel rendelkező programok közül majdnem minden ötödiket szervezik Bukarestben (279 program – 19,0%). Bukarest után az alábbi megyék következnek: Vâlcea 92 program (6,3%), Brassó 71 program (4,8%), Galați 61 program (4,2%), Argeș 60 program (4,1%), Kolozs 58 program (4%). A székelyföldi megyék közül Hargita megye áll a legjobban 23 programmal (1,6%) – a 19. helyen –, őt követi Maros megye 22 programmal (1,5%) – a 21. helyen holtversenyben Hunyad megyével –, Kovászna megye 15 programmal (1%) pedig a 35. helyen található – holtversenyben Ilfov és Ialomița megyékkel. Vagyis a székelyföldi megyék közül kettő a középmezőnyben, egy pedig a mezőny alsó negyedében helyezkedik el. A legkisebb arányban a következő megyékben szerveznek képzéseket: Szatmár 13 program (0,9%), Olt 12 program (0,8%), Krassó-Szörény 12 program (0,8%), Mehedinți 11 program (0,7%), Beszterce-Naszód 9 program (0,6%), Giurgiu 7 program (0,5%).

Összehasonlításképpen szemléltetjük a munkanélküliségi ráta alakulását megyei bontásban a 2004. decemberi adatok szerint (lásd 4.2. térkép).

A munkanélküliségi ráta országos átlaga 2004. decemberében 6,2%-os volt. Az átlagosnál jóval magasabb volt a munkanélküliség az alábbi megyék-

4.1. térkép. A képzési programok gyakorisága és aránya megyei bontásban³²

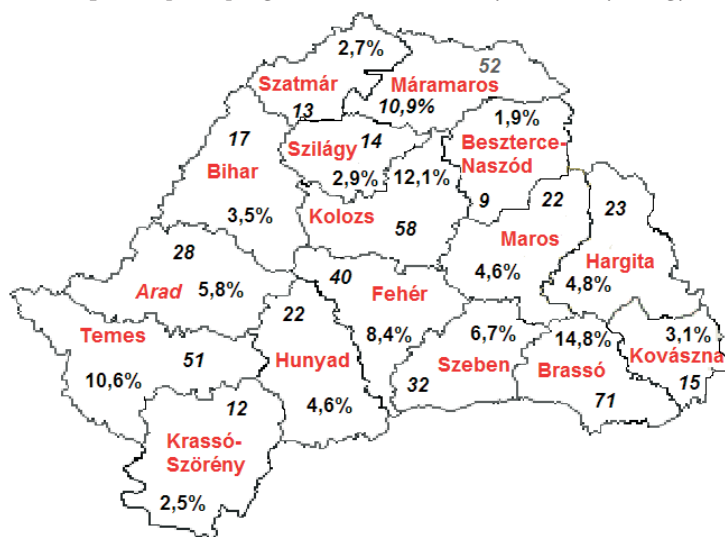

ben: Vaslui (10,3%), Brassó (10,6%), Mehedinți (9,9%), Ialomița (10,1%), Hunyad (10,9%), Fehér (9,9%), Galați (9,5%). Jóval az országos alatt található a következő megyék: Szatmár (2,0%), Bihar (2,1%), Temes (2,6%), Bukarest (2,7%), Arad (3,5%). A székelyföldi megyék közül Maros megye áll a legjobban 4,1%-os munkanélküliségi aránnyal, öt követi Hargita megye 6,9%-kal, végül pedig Kovászna megye 8,0%-kal.

Hogyha összehasonlítjuk a két legutóbbi térkép (4.1. sz. térkép és 4.2. sz. térkép) adatait, megfigyelhető, hogy néhány kivételtől eltekintve – Brassó, Galați, Szatmár, Bihar –, azokban a megyékben szerveznek nagyobb arányban képzéseket, amelyekben alacsonyabb a munkanélküliség, tehát a képzések aránya fordítottan arányos a munkanélküliségi aránnyal. Ez némiképp paradox helyzet, figyelembe véve, hogy a jogszabályok szerint a romániai felnőttképzés egyik fő feladata és célja a munkanélküliség csökkentése lenne. Az adatok azt jelzik, hogy a felnőttképzést elsősorban üzleti megfontolásból szervezik,³⁰ a fizetőképesebb megyékben magasabb a képzési programok száma.

³⁰ Ezt egyébként jelzi a Kft.-k magas száma is a szakképzési szolgáltatók között.

³² A félkövér betűvel szedett számok az illető megyében szervezett szakképzési programok számát jelentik, a normál betűvel szedett százalékban kifejezett számok pedig a szakképzési programok arányát az országos adatokhoz viszonyítva.

4.3. térkép: A képzési programok száma és aránya az erdélyi megyékben³³

Az erdélyi megyék közül a legnagyobb arányban Brassó (14,8% – 71 program), Kolozs (12,1% – 58 program), Máramaros (10,9% – 52 program) és Temes (10,6% – 51 program) megyékben szerveznek programokat. Ez a négy megye összesíti az erdélyi képzési programok közel felét (48,4%-át – 232 program). Legkisebb az arány Beszterce-Naszód (1,9% – 9 program), Krassó-Szörény (2,5% – 12 program), Szatmár (2,7% – 13 program) és Szilágy (2,9% – 14 program) megyében. Az erdélyi megyék listáján a székelyföldi megyék a középmezőnyben találhatók, Hargita megye sorrendben a nyolcadik a maga 4,8%-ával (23 program), Maros megye a tizedik 4,6%-kal (22 program), míg Kovászna megye 3,1%-kal (15 program) a tizenkettedik.

Jelentős különbség tapasztalható a két EU-határmenti régió között: míg a bánásgi megyékben – Arad és Temes megye – viszonylag magas a programok aránya (a két megyében összesen 16,4% – 79 program), addig a partiumi megyékben – Bihar és Szatmár megye – igen alacsony (a két megyében összesen 6,2% – 30 program). A két régióval összehasonlítva a székelyföldi régió három megyéjét, azt tapasztaljuk, hogy a kettő között helyezkedik 12,5%-kal – 60 program.

³³ A térképen a félkövér betűvel szedett, százalékban kifejezett számok a képzések arányát, míg a dőlt, félkövér betűvel szedett számok a képzések számát jelentik.

A szolgáltatók típusa szerint Erdélyben a következőképpen alakulnak az adatok:

4.7. táblázat. Szolgáltatók típusa szerinti megoszlás az erdélyi megyékben

Szolgáltató típusa	Gyakoriság	Százalékos arány	Szervezett programok száma	Szervezett programok aránya	Országos gyakoriság	Országos arány
KFT	96	49,0	182	38,0	286	51,5
Civil szervezet	40	20,4	138	28,8	113	20,4
Közüntézmény	20	10,2	84	17,5	50	9,0
Oktatási intézmény	19	9,7	40	8,4	50	9,0
Részvénytársaság	17	8,7	25	5,2	45	8,1
Más	4	2,0	10	2,1	7	1,3
Összesen	196	100,0	479	100,0	555	100,0

A 16 erdélyi megyében összesen 196 szakképzési szolgáltató tevékenykedik, ami az országosan működő 551 szolgáltató 35,57%-t jelenti.

A szolgáltatók közel fele kft. (49,0%), ezek szervezik a képzési programok 38,0-át (182 program). A következő szolgáltatótípus a civil szervezetek csoportja (20,4%), amelyek a programok 28,8%-át szervezik. Következik három majdnem egyforma nagyságú csoport: közintézmények (10,2% – 20 szolgáltató), oktatási intézmények (9,7% – 19 szolgáltató) és részvénytársaságok (8,7% – 17 szolgáltató). Az egyéb szervezetek aránya csupán 2,0%-ot tesz ki.

Hasonlóképpen a korábbiakhoz, hogyha összehasonlítjuk a táblázat harmadik és ötödik oszlopát, észrevehetjük, hogy az országos tendenciák érvényesek az erdélyi megyékben is: a civil szervezetek és a közintézmények az összes szolgáltatóhoz viszonyított számarányukhoz képest nagyobb arányban szerveznek képzési programot (20,4% szemben a 28,8%-kal, illetve 10,2% szemben a 17,5%-kal), míg a kft.-k, az oktatási intézmények és a részvénytársaságok kisebb arányban (49,0% szemben a 38,0%-kal; 9,7% szemben a 8,4%-kal, illetve 8,7% szemben a 5,2%-kal).

Hogyha tovább bontjuk a fenti adatokat, észrevehető, hogy a szakképzési programok szervezésében a legtöbb kft. Brassó megyében tevékenykedik (14 cég – a kft.-k 14,58%-a). Még nagyobb számban tevékenykednek cégek Temes, Szeben, Kolozs és Fehér megyében. A civil szervezetek száma Kolozs megyében a legmagasabb (6 szervezet – a civil szervezetek 15%-a), majd Szat-

már és Arad megyében. A közintézmények is Kolozs megyében vannak jelen a legnagyobb számban a szolgáltatók között (4 intézmény – a közintézmények 20%-a). Oktatási intézmények tekintetében Brassó, Bihar, Máramaros és Szatmár megyében 3–3 intézmény szervez képzéseket. Szintén három vagy annál kevesebb a részvénytársaságok száma egy-egy megyében, a legtöbb Arad, Szeben és Brassó megyében tevékenykedik.

A székelyföldi megyékben a következőképpen oszlanak meg a szakképzési szolgáltatók:

- Hargita megyében 8 szolgáltató: 4 kft., 2 civil szervezet, 1–1 közintézmény illetve oktatási intézmény;
- Kovászna megyében 6 szolgáltató: 4 kft. és 2 civil szervezet;
- Maros megyében 13 szolgáltató: 7 kft., 3 civil szervezet, 1 közintézmény és 2 oktatási intézmény.

A 196 erdélyi szolgáltatóból összesen 27 tevékenykedik a három székelyföldi megyében (13,75%): 15 kft. (19,79%), 7 civil szervezet (17,5%), 2 közintézmény (10,0%) és 3 oktatási intézmény (15,78%). Megfigyelhetjük, hogy a szolgáltatók nagyrésze a magánszférában és a civil szférában működik, a közintézmények alig vannak jelen ezekben a megyékben a szakképzési tevékenységben.

Összehasonlítva a székelyföldi régiót a határmenti két régióval – Bánság (Temes és Arad megye) illetve Partium (Bihar és Szatmár megye) –, de akár a dél-erdélyi régióval is (Brassó és Szeben megye), az alábbiakat tapasztalhatjuk: a két bánsági megyében összesen 31 szolgáltató tevékenykedik (15 kft., 8 civil szervezet), a két partiumi megyében 21 (6 kft., 6 civil szervezet) illetve a két dél-erdélyi megyében 39 szolgáltató (23 kft., 4 civil szervezet). A székelyföldi megyék tehát elmaradnak a bánsági és a dél-erdélyi régiótól, viszont jobban állnak, mint a partiumi régió.

A programok típusa szerint az alábbi adatok jellemzők Erdélyre:

4.8. táblázat. A programtípusok szerinti megoszlás Erdélyben

Program típusa	Gyakoriság	Százalékos arány	Országos gyakoriság	Országos arány
Képzés ³⁴	397	82,9	1248	85,0
Betanítás	61	12,7	113	7,7
Továbbképzés ³⁵	21	4,4	106	7,3
Összesen	479	100,0	1467	100,0

³⁴ Tartalmazza a képzés és átképzés típusú programokra vonatkozó adatokat.

³⁵ Tartalmazza a továbbképzés és szakosodás típusú programokra vonatkozó adatokat.

Akárcsak országos viszonylatban, Erdélyben is a képzés típusú programok vannak magasabb számban (397 program – 82,9%). Itt viszont magasabb a betanítás típusú programok aránya (61 program – 12,4%) és ennek valamivel több mint egyharmada a továbbképzések aránya (21 program – 4,4%).

Ha ezt megyék szerinti bontásban vizsgáljuk meg, az alábbi adatokat kapjuk: képzés típusú programot legmagasabb számban Kolozs (53 program – 13,4%) és Brassó (52 program – 13,1%) megyében szerveznek, betanítás típusú programot Máramaros megyében (13 program – 21,3%), illetve Brassó és Temes megyében (9–9 program – 14,8–14,8%), továbbképzés típusú programot pedig Brassó megyében (10 program – 47,6%).

A székelyföldi megyék esetében:

- a Hargita megyei 23 programból 18 képzés és 5 betanítás típusú;
- a Kovászna megyei 15 programból 14 képzés és 1 továbbképzés típusú;
- a Maros megyei 22 programból 19 képzés és 3 betanítás típusú.

Az Erdélyben szervezett 397 képzés típusú programból a három székelyföldi megye összesen 51 programot szervez (12,8%), a 61 betanítás típusú programból 8 programot (13,1%), a 21 továbbképzés típusú programból pedig mindössze 1 programot (4,8%).

g) Összegzés

Az adatsorok bemutatása és értelmezése után néhány következtetést is megfogalmazunk:

1. Szembetűnő és némiképp meglepő, hogy a legnagyobb számban az őrző-védő/biztonsági szakterületben szerveznek képzési programot.

2. Mind a szolgáltatók típusa szerinti megoszlásból, mind az egyes megyékben szervezett képzési programok számából kitűnik, hogy a felnőttképzés elsősorban már nem a munkanélküliség felszámolásának egyik eszköze, hanem sokkal inkább üzlet. Azokban a fejlett megyékben, ahol fizetőképesebb réteg él, nagyobb számban szerveznek képzési programokat és a szolgáltatók között is nagyobb számban vannak jelen a kereskedelmi társaságok, mint a kevésbé fejlett megyékben.

3. Jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes erdélyi régiók között. A három székelyföldi megye majdnem minden tekintetben – képzési programok száma, bejegyzés időpontja, szolgáltatók száma stb. – elmarad a bányási, a dél-erdélyi illetve a közép-erdélyi megyéktől. Meglepő viszont, hogy a partiumi megyék sem képesek kihasználni az EU közelségéből adódó lehetőségeket, és elmaradnak a többi fejlett megyétől, de esetenként a székelyföldi megyéktől is. Az erdélyi megyék között található néhány – Brassó, Temes, Kolozs és Máramaros –, amelyek nem csupán Erdélyben, de országos viszonylatban is az első között szerepelnek.

MELLÉKLET
A romániai felnőttek képzésére vonatkozó fontosabb jogszabályok

Jogszabály száma és neve		Létrehozott intézmény	Módosítások, érvényesség
Az 1990–1994 közötti időszak			
1	1991. évi 1-es törvény a munkanélküliek szociális védelméről és szakmai reintegrációjáról	–	Módosítva Hatályon kívül helyezve a 2002/76-os törvény által
2	1991. évi 288-as kormányhatározat a munkanélküliek szakmai képzésére és átképzésére vonatkozóan	munkanélküliek képző/át-képző központjai	Módosítva Hatályon kívül helyezve a 2002/76-os törvény által
3	1991. évi 506-os kormányhatározat a Munkaügyi és Szociális Védelmi Minisztérium Munkaügyi és Munkanélküliek Főosztályának létrehozásáról	Munkaügyi és Munkanélküliek Főosztály	Érvényben
4	1992. évi 86-os törvény az 1991/1-es törvény módosítására és kiegészítésére vonatkozóan	–	Módosítva Hatályon kívül helyezve a 2002/76-os törvény által
5	1994. évi 171-es kormányhatározat az 1991/288-as kormányhatározat módosítására vonatkozóan	–	Módosítva Hatályon kívül helyezve a 2002/76-os törvény által
6	1994. évi 57-es törvény az 1991/1-es törvény módosítására és kiegészítésére vonatkozóan	–	Módosítva Hatályon kívül helyezve a 2002/76-os törvény által

Jogszabály száma és neve		Létrehozott intézmény	Módosítások, érvényesség
Az 1995–2001 közötti időszak			
7	1995. évi 296-os kormányhatározat az 1991/288-as kormányhatározat módosítására vonatkozóan	–	Módosítva Hatályon kívül helyezve a 2002/76-os törvény által
8	1995. évi 84-es Oktatási törvény	–	Módosítva
9	A Munkaügyi és Szociális Védelmi Minisztérium 1995. évi 435-ös rendelete két módszertani előírás jóváhagyásáról	–	Hatályon kívül helyezve a 2002/76-os törvény által
10	1998. évi 145-ös törvény az Országos Foglalkoztatási és Szakképzési Ügynökség létrehozásáról, szervezéséről és működéséről	Országos Foglalkoztatási és Szakképzési Ügynökség (ANOFP)	Módosítva Érvényben
11	1998. évi 102-es kormányrendelet az oktatási rendszeren keresztül megvalósuló folyamatos szakképzésre vonatkozóan	–	Módosítva Érvényben
12	1999. évi 4-es kormányhatározat az Országos Foglalkoztatási és Szakképzési Ügynökség statútumának elfogadásáról	–	Módosítva Hatályon kívül helyezve a 2003/768-as kormányhatározat által
13	1999. évi 132-es törvény az Országos Felnőtt-szakképzési Tanács létrehozásáról, szervezéséről és működéséről	Országos Felnőtt-szakképzési Tanács (CNFPA)	Módosítva Érvényben
14	1999. évi 779-es számú kormányhatározat a Foglalkozási Szabványügyi Tanács létrehozásáról	Foglalkozási Szabványügyi Tanács (COSA)	Hatályon kívül helyezve a 2003/253-as törvény által

	Jogszabály száma és neve	Létrehozott intézmény	Módosítások, érvényesség
15	1999. évi 151-es számú törvény az 1995/84-es oktatási törvényt módosító és kiegészítő 1997/36-os számú sürgősségi kormányrendelet elfogadásáról	–	Módosítva Érvényben
16	A Nemzeti Oktatási Minisztérium 2000. évi 3062-es rendelete az iskolákban, líceumokban és pedagógusok házaiban zajló felnőttképzési program alkalmazására vonatkozóan	–	Érvényben
17	A Nemzeti Oktatási Minisztérium 2000. évi 3271-es rendelete a megyei iskolai tanfelügyelőségek újjászervezésére vonatkozóan	–	Érvényben
18	2000. évi 133-as törvény az 1998/102-es kormányrendelet módosításokkal történő elfogadásáról	–	Érvényben
19	2000. évi 129-es kormányrendelet a felnőttképzésről szóló kormányrendelet módosítására és kiegészítésére vonatkozóan	–	Módosítva Érvényben
20	2000. évi 260-as kormányhatározat az 1999/4-es kormányhatározat módosítására és kiegészítésére vonatkozóan	Országos Munkaerő-foglalkoztatási Ügynökség (ANOFM)	Hatályon kívül helyezve a 2003/768-as kormányhatározat által
21	2001. évi 1318-as kormányhatározat az 1999/4-es kormányhatározat módosítására és kiegészítésére vonatkozóan	regionális felnőtt-szakképző központok	Hatályon kívül helyezve a 2003/768-as kormányhatározat által
A 2002–2004 közötti időszak			
22	2002. évi 76-os törvény a munkanélküliségi biztosítási rendszerre és a munkaerő-foglalkoztatás ösztönzésére vonatkozóan	–	Módosítva Érvényben

	Jogszabály száma és neve	Létrehozott intézmény	Módosítások, érvényesség
23	2002. évi 174-es kormányhatározat a 2002/76-os törvény alkalmazásának módszertani előírásaira vonatkozóan	–	Módosítva Érvényben
24	2002. évi 377-es kormányhatározat a munkaerő-foglalkoztatás ösztönzésével kapcsolatos intézkedésekre, ezek finanszírozási módjára és gyakorlati megvalósítására vonatkozó eljárások elfogadására	–	Módosítva Érvényben
25	2002. évi 375-os törvény a 2000/129-es kormányrendelet módosításokkal történő elfogadására vonatkozóan	–	Érvényben
26	A Munkaügyi, Szociális Védelmi és Családügyi Minisztérium illetve az Oktatási, Kutatási és Ifjúsági Minisztérium 2002. évi 284/4248-as rendelete az Országos Munkaerő-foglalkoztatási Ügynökség által szervezett szakképzési programok/tanfolyamok szakképesítési- és végbizonysítványainak kibocsátására, kezelésére és tárolására vonatkozó módszertani előírások elfogadásáról	–	Módosítva Érvényben
27	2003. évi 53-as törvény: a Munkatörvénykönyv	–	Módosítva Érvényben
28	2003. évi 522-es kormányhatározat a 2000/129-es kormányrendelet alkalmazásának módszertani előírásaira vonatkozóan	–	Módosítva Érvényben
29	2003. évi 253-as törvény az 1999/132-es törvény módosítására és kiegészítésére vonatkozóan	–	Érvényben

	Jogszabály száma és neve	Létrehozott intézmény	Módosítások, érvényesség
30	2003. évi 268-as törvény az 1995/84-es oktatási törvény kiegészítésére vonatkozóan	–	Érvényben
31	2003. évi 768-as kormányhatározat az Országos Munkaerő-foglalkoztatási Ügynökség statútumának elfogadásáról	–	Módosítva Érvényben
32	A Munkaügyi, Szociális Védelmi és Családügyi Minisztérium illetve az Oktatási, Kutatási és Ifjúsági Minisztérium 2003. évi 353/5202-es rendelete a felnőtt-szakképzési szolgáltatók engedélyezési módszertanának elfogadásáról	–	Érvényben
33	A Munkaügyi, Szociális Védelmi és Családügyi Minisztérium illetve az Oktatási, Kutatási és Ifjúsági Minisztérium 2003. évi 501/5253-as rendelete a felnőtt-szakképzés igazolási/bizonyítási módszertanának elfogadására vonatkozóan	–	Érvényben
34	A Munkaügyi, Szociális Védelmi és Családügyi Minisztérium illetve az Oktatási, Kutatási és Ifjúsági Minisztérium 2004. évi 35/3112-es rendelete azon képesítések jegyzékének elfogadására, amelyekben szakképzési bizonyítványok kibocsátásával záruló programok szervezhetők	–	Érvényben
35	A Munkaügyi, Szociális Védelmi és Családügyi Minisztérium illetve az Oktatási, Kutatási és Ifjúsági Minisztérium 2004. évi 59/3175-ös rendelete a foglalkozási szabvánnyal nem rendelkező kompetenciák megszerzésére szervezett szakképzési programok elfogadására vonatkozóan	–	Érvényben

	Jogszabály száma és neve	Létrehozott intézmény	Módosítások, érvényesség
36	2004. évi 107-es törvény a 2002/76-os törvény módosítására és kiegészítésére vonatkozóan	–	Érvényben
37	Az Országos Felnőtt-szakképzési Tanács 2004. évi 32-es rendelete	–	Érvényben
38	Az Országos Munkaerő-foglalkoztatási Ügynökség 2004. évi 288-as rendelete a regionális felnőtt-szakképző központok statútumának elfogadására	–	Érvényben
39	2004. évi 76-os kormányrendelet a 2000/129-es kormányrendelet módosítására és kiegészítésére vonatkozóan	–	Érvényben
40	2004. évi 454-es törvény a 2004/76-os kormányrendelet elfogadásáról	–	Érvényben
41	2004. évi 1829-es kormányhatározat a 2003/522-es kormányhatározat módosítására és kiegészítésére vonatkozóan	–	Érvényben

PAPP Z. ATTILA

Felnőttképzés és iskolarendszerű szakképzés viszonya

(kisebbségi – romániai magyar – közegben)^{*}

A felnőttképzés és „elődje”, az iskolarendszerű oktatás között több szintű összekapcsolódások és különbségek lehetségesek. E nexusok számbavételével és leírásával meglehetősen átfogó képet kaphatunk az egész romániai felnőttképzés rendszeréről. Ha mindezt azonban kisebbségi kontextusba is helyezzük, a romániai magyar képzési rendszer sajátosságait még inkább kidomboríthatjuk. Előjáróban azonban egyértelműen ki kell jelentenünk, hogy a két szféra közötti különbségek, az összehasonlítások szempontjai (lásd az alábbi táblázatot) teljes mértékben „kisebbségmentesek”, azaz nem csak a jelenlegi elemzésre érvényesek.

A felnőttképzés mindenhol az üzleti világ része. A képző intézmények zöme vállalkozás, magánvállalkozás, avagy olyan állami cég (közintézmény), amely profitot akar termelni. Kisebbségi környezetben azonban – éppen a képző intézmény képviselőinek részéről – gyakran találkozhatunk olyan megnyilvánulásokkal, amelyek ezt az üzleti dimenziót el szeretnék takarni. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy miközben a működés profitorientált, a cég küldetése, ideológiai önmeghatározása mintha non-profit jellegű lenne. Sajátos ellentmondás bontakozik így ki: ha a cég „civil” lenne, akkor részesülhetne olyan támogatásokban, amelyeket a civil szervezetek pályázatok útján elnyernek. Igen ám, csak hogy az elsősorban magyar nyelven képző intézmények is csak elenyésző mértékben részesülnek ilyen támogatásokban. Ha viszont a képző intézmény deklaráltan üzletinek tünteti fel magát, akkor – legalábbis a képzelt közössége vagy a közvélemény számára – megszűnne „csak magyarnak” lenni. Mintha valami kisebbségi magyar ellentmondás fe-

^{*} A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az Apáczai Közalapítvány támogatta.

szülne a vállalkozás és az etnikai identitás között, avagy a pragmatizmus és a szimbólum között. Éppen ezért (is) a nyilvánosságban, közbeszédben és – ami szintén nagyon elgondolkodtató – a szakmai köztudatban is a felnőttképzés háttérbe szorul, „rejtőzködésre kényszerül”. A kisebbségi nyilvánosság szimbolikus fogyasztásra kódolt olvasói (és működtetői) számára a kisebbségi elit társadalompolitikai és egyéb szakpolitikai vaksága folytán e szféra a kilencvenes években csak kis mértékben válhatott láthatóvá. Pedig éppen ebben az időszakban volt a legnagyobb a munkanélküliség, és pont ezekben az években döbbsen rá a potenciális munkavállalók (azaz a felnőtt lakosság) nagy része, hogy a korábbi évtizedekben szerzett képesítése(i), szakmai képességei új kihívások elé vannak/lesznek állítva.

Mindezek, valamint az e szférára vonatkozó jogi előírások meglehetősen kusza voltának ellenére a felnőttek képzése – mondhatni – fű alatti módon is beindult. A kilencvenes évek első felében elsősorban az idegen nyelvek oktatása, a számítástechnikai képzések valamint a könyvelési ismereteket biztosító tanfolyamok kezdtek elterjedni. Az évtized közepétől kezdve azonban az előbbieken túl egyre több szakképzés is beindult, amelynek legalább két oka is volt: egyrészt növekedett a munkaerőpiaci kereslet (a keresletet tágabban, gyakran külföldi igényként is kell értenünk), másrészt pedig a nagy ipari létesítmények felszámolása vagy privatizálása nyomán teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy az iskolarendszerű szakképzés nem tud eleget tenni az új igényeknek. Az évtized vége felé, a jelenhez közeledve egyre gyakrabban találunk azonban új típusú képzéseket is, mint például vállalkozásfejlesztési ismereteket biztosító képzéseket, vezetőképzőt és egyéb humán erőforrás fejlesztéséhez kapcsolódó képzéseket. A köztudat a felnőttképzések fontosságát, illetve az élethossziglani tanulás szükségességét mintha kezdte volna elfogadni, de ezek még mindig kis mértékben jelentek meg a kisebbségi nyilvánosságban.

Noha romániai (magyar) viszonylatban azt állítottuk, hogy a felnőttképzési rendszer kvázi mostohagyerekként élte át a szimbolikus politizálástól uralt kilencvenes éveket, mégis sok olyan elemét tudjuk beazonosítani, amelyek a hivatásos oktatási rendszerben (az iskolarendszerű oktatásban is) hasznosíthatók. A két szféra kölcsönös megtermékenyítése természetesen nem csak kisebbségi vonatkozásban érvényes,² de éppen az előbbiek miatt a mi esetünkben érdemes ezeket az átjárásokat még inkább kihangsúlyozni. A jobb át-

² „Az iskolarendszerű kívül működő intézmények szervezési, működési feltételei, oktatási gyakorlatai, programjai valószínűleg sok olyan tartalommal és módszerrel bírnak, amelyek sok szempontból termékenyítőleg hathatnak az iskolarendszeren belül működő iskolákra, amennyiben megismernék ezeket” (Ld. Singer Péter: *Felnőttoktatás és -képzés iskolarendszerben és azon kívül*. In: Uő. (szerk). *Felnőttoktatás és -képzés iskolarendszerben és azon kívül. Tanulmányok*. Budapest, Országos Köznevelési Intézet, 2003. 68.)

tekinthetőség kedvéért a két szféra fontosabb elemeit az alábbi összehasonlító táblázatba összegezzük:

Összehasonlítás szempontja	Felnőttképzés	Iskolarendszerű (szak) képzés és felnőttoktatás
<i>Intézményi keretek</i>		
Jogi háttér	Instabil	Stabil
Akkreditáció szerzése	Decentralizált (megyei)	Centralizált (vagy hiányzik)
Működést befolyásoló szféra	Gazdaság (piac)	Politikum Szimbolikus politizálás
Képzés „fenntartója”	Piac	Állam, önkormányzat
Saját infrastruktúra	Nincs, de bérel	Van, de kihasználatlan
Intézményvezetés	Személyes felelősség	Hierarchia
Képzők (tanárok) alkalmazása	Vezető döntési kompetenciája (tervezhető)	Személytelen bürokrácia (nem tervezhető, esetleg „elintézhető”)
<i>Képzésben való részvétel, curriculum</i>		
Képzésben résztvevők motivációja	Szaktudás megszerzése, elmélyítése	„Parkolás” Végbizonyítvány szerzése
Tudástranszfer célja	Szaktudás	Szaktudás Szociális, kulturális funkció („általános műveltség”)
Tudástranszfer jellege (módszer)	Gyakorlatorientált	Lexikális
Képzés pedagógiai módszertana	Interaktív	Frontális
Képzés nyelve	Piac által meghatározott (román és magyar)	Formálisan többnyire román
<i>Partnerközpontúság, intézményesített kapcsolattartás</i>		
Partneri kapcsolatok megléte	Kibontakozóban	Esetleges, nincs
Kapcsolat a munkaerőpiaccal	Szoros	Esetleges
Végzettség utánkötése	Informális Rendszeresített	Informális
Minőségbiztosítás	Kibontakozóban	Esetleges, nincs

A két képzési rendszer jogi háttérét tekintve, megállapíthatjuk, hogy a felnőttképzés jogi kodifikációja instabilnak tűnik. Ez persze nem azt jelenti, hogy az iskolarendszerre vonatkozó jogi keret teljesen letisztult volna. Teljes mértékben tudatában vagyunk, hogy az iskolarendszer is lényeges jogi változásokon esett át, sőt, a rendszeren belül gyakran egymásnak ellentmondó szabályozásokkal találkozhatunk.³ Azonban ha figyelembe vesszük, hogy a felnőttképzés rendszere gyakorlatilag a kilencvenes években alakult ki, és lényeges rendelkezések még nemrégiben (2004-ben) is megjelentek, összehasonlíthatatlanul bizonytalanabb szféra volt, mint a tehetetlenségi ereje által is működő, működtetett iskolarendszer. A felnőttképzési rendszer bizonytalanságát az is fokozta, hogy a rá vonatkozó rendelkezések gyakorlatilag megoszlottak, megoszlanak két minisztérium (az oktatási és a munkaügyi tárca) között, míg az iskolarendszer jórészt csak egy minisztériumnak van alárendelve. Megkockáztatható, hogy a felnőttképzési rendszer talán akkor fog egy határozottabb stabilitást mutatni, amikor létrejön és elfogadnak egy kifejezetten csak rá vonatkozó jogi keretet.⁴

A képzések engedélyezése a felnőttképzési rendszerben jelenleg leszorult megyei szintekre, a szakiskolák által működtetett felnőttképzés akkreditációja viszont továbbra is centralizált, hiszen az intézmények az Oktatási Minisztériumnak vannak alárendelve, továbbá bizonyos szempontokból még rendezetlen is (több szakiskola vezetője például arra panaszkodik, hogy az úgynevezett posztliceális oktatás státusa még nincs rendezve, az illetékes tárca mintha nem is akarná tudomásul venni létezésüket).

A felnőttképzés léte teljes mértékben a gazdasági szférához, illetve a munkaerőpiachoz kötött. Mondhatni, ez az üzleti világ része, ahol a szereplők kölcsönös érdekelttség alapján, és saját profitjuk növelése céljából találhatnak egymásra: a képző intézményeknek az az érdekük, hogy minél több képzést indítsanak, és minél nagyobb réteget tudjanak megcélózni, a képzés résztvevőinek pedig az az érdekük, hogy olyan ismeretek, kompetenciák (vagy akár csak egy diploma) birtokába jussanak, amelyet majd a munkaerőpiacon sikerrel használhatnak. Az iskolarendszerű képzés azonban nem csak szakképzést akar nyújtani, hanem általánosabb ismereteket is (ahogy mondani szokták: az iskola nevelni is akar).

Kisebbségi oktatás tekintetében az iskolarendszerű képzés általánosabb funkciói még inkább előtérbe kerülnek. Mivel az egész anyanyelvi oktatás a po-

³ Lásd erről részletesebben Fóris F. Rita: Értelmezési kontextusok a minőség fogalmához a romániai középfokú oktatásban. *Regio* 2004/2 és Papp Z. Attila: A romániai magyar oktatás helyzete 1989 után. *Magyar Kisebbség* 1998/3–4.

⁴ Magyarországon például 2001-ben fogadták el a Felnőttképzési törvényt.

litikai küzdelmek mezőjébe kerül, a kisebbségi oktatás szimbolikus funkciója megerősödik, illetve a politika által támogatottá is válik. Míg az anyanyelvű iskolarendszerű oktatás előtérbe kerül, a „csak” szakképzésre, felnőttképzésre koncentráló intézmények, cégek mintegy kimaradnak a politika által bekebelezni kívánt kisebbségi nyilvánosságból. És ha csak a kisebbségi nyilvánosságból maradna ki ez az életképes, piaci képzési forma, nem is lenne oly nagyon baj. A nagyobbik gond, inkább az, hogy a felnőttképzés, mint az élethossziglani tanulás eszköze vagy velejárója kimarad a kisebbségi oktatáspolitikai napirendi pontjai közül, amely maga után vonja kellő mértékű (anyagi, politikai) alutámogatottságát is. Az okok természetesen messzebbre vezetnek. Az oktatás problematikája a romániai magyar elit körében „elakademizálódott”: ez a középiskolák tekintetében azt jelenti, hogy az elméleti oktatás mintegy előnyt élvez a szakoktatással szemben, a felsőoktatás esetében pedig azt, hogy ez a képzési forma is hajlamos az elméleti tudásra tenni a hangsúlyt, és a képzési kínálatot nem a munkaerőpiaci kívánalmakból vezeti vissza.

A felnőttképzésnek, mint üzleti világnak a „fenntartója” a piac, azaz a munkaerőpiaci szükségletek határozzák meg dinamikáját. Ezzel szemben az iskolarendszerű oktatás fenntartója tágabb értelemben véve a közszféra (állam), konkrétan pedig az önkormányzatok. Ez természetesen más és más intézményes stratégiát eredményezhet, az előbbi profitot akar termelni, az utóbbi pedig kapott forrásokkal gazdálkodik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a két szféra között ne lennének átfedések: a felnőttképző intézmények stabil megrendelői közé tartoznak a munkaügyi központok, amelyek szintén közpénzekkel gazdálkodnak. A rugalmasabb iskolarendszerű felnőttoktató intézmények pedig szintén piaci stratégiákat alkalmaznak: azért indítanak szakképző tanfolyamokat, hogy az iskola plusz bevételekre tegyen szert. Az már az iskolai menedzsment kérdése, hogy egyes iskolák sikeresebbek piaci körülmények között, míg mások nem tudnak az „állami béklyótól” megszabadulni.

Az iskolák egyik legnagyobb előnye, hogy már eleve rendelkeznek infrastruktúrával, osztálytermekkel és részben a felnőttoktatásba bevonható pedagógusokkal. Számukra a kihívás elsősorban az, hogy ezeket az erőforrásokat valamilyen módon tudják piaci körülmények között hasznosítani. A viszonylag újonnan létrejött felnőttképző intézmények számára az egyik legnagyobb gond éppen az infrastrukturális adottságok megteremtése. E szféra számára részben gondot jelentett a megfelelő, képzett humán erőforrás is, azonban két tényező megléte miatt ez viszonylag könnyen áthidalhatóvá vált: egyrészt a felnőttképző intézmények döntéshozatali struktúrája rugalmas, amelyben a hangsúly az intézmény vezetőjére esik. Magyarán: a vezető felelőssége, hogy kiket al-

kalmaz. Ez nagyfokú rugalmasságot eredményez, szemben az iskolarendszerű (hierarchikus) döntési mechanizmusokkal, ahol egy új munkatárs felvétele a jelenlegi román törvénykezés szerint személytelen módon, tanfelügyelőségen keresztül történő csatornákon zajlik. Ily módon a felnőttképzés esetében a humán erőforrás alkalmazása tervezhető válik, míg a klasszikus oktatási rendszerben ez sokkal nehezebben megvalósítható.

A megfelelő képzők alkalmazásának sikerét továbbá egy másik tényező is elősegítette: a felnőttképző intézmények vezetői részben az oktatási rendszerben „szocializálódtak”, ahol olyan kapcsolati hálóra tettek szert, amelyet az új piaci viszonyok között is kamatoztatni tudtak. Ráadásul a felnőttképzésbe való bekapcsolódás kecsegtető a rugalmasabb, mobilisabb, ám az iskolarendszerben szokványosan alulfizetett pedagógusok számára.

A képzésben való részvétel, illetve a curriculumok szintjén is lényeges eltérések tapasztalhatók a tárgyalt két szféra között.

A felnőttképzésben résztvevők alapvetően motiváltabbak, mint az iskolarendszerű oktatás „hallgatói”. Ez ugyan nem jelenti azt, hogy minden felnőtt lényegesen motiváltabb, de általában mégis kijelenthető, hogy az a felnőtt, aki saját pénzén vásárol tudást, magasabb motivációval rendelkezik, mint egy olyan diák, aki valami folytán szakképzésbe került. Ez főképp érvényes a jelenlegi román viszonyok közepette, ahol a képzési portfólión belül a szakképzés státusa alacsony. Az iskolarendszerű szakoktatás gyakran csak egy, a fiatal számára kijelölt „parkolópályát” jelent, ahol kényszerűségből eltölt egy-két évet, majd a kapott – alacsony társadalmi megítélésű – bizonyítvánnyal lehet, hogy kezd valamit, vagy szerencsés esetben még „rátanul” egy másik szakmát.

Különbségeket tapasztalhatunk a tudástranszfer célja és jellege között is. A tudástranszfer céljáról már előbb is szót ejtettünk: a felnőttképzés elsősorban szakismeretek és kompetenciák átadásában érdekelt, míg az iskolarendszer általánosabb funkciókat is felvállal. A két cél más és más eszközöket feltételez: a felnőttképzés ezért inkább gyakorlatorientált, az iskolarendszerű oktatás pedig lexikális, azaz az elméleti ismereteket sulykolja a hallgatókba.

Hasonló módon az is megállapítható, hogy a két képzési szférában eltérő pedagógiai módszerek használatosak: a felnőttképzés gyakorlatorientáltságát az interaktív módszerek használatával tudja leginkább elérni, amelyen belül a fő hangsúly a résztvevő bevonására, csoportmunkákra esik. Ezért nem ritka, hogy a felnőttképzések, vagy felnőtt szakképzések tréning formájában zajlanak, míg az iskolarendszerű oktatásban továbbra is a frontális („a tutit megmondó”) módszereket alkalmazzák.

Kisebbségi vonatkozásban fontos elem a képzés nyelvének mikéntje is. A képzés nyelve az iskolarendszerű oktatásban folyamatosan a politikai harcoknak van kitéve, a kibontakozó felnőttképzési rendszerben viszont teljes mértékben piaci logika érvényesül: ez egyaránt érvényes a magyarokra, akik, kellő igény esetén román nyelvű képzéseket is szerveznek, illetve a románokra is, akik kellő toleranciával közelítettek azokhoz a résztvevőkhöz, akiknél azt tapasztalták, hogy nyelvi, kifejezésbeli akadályokkal küszködnek a román nyelv használata során.

Végezetül, a két szférát összevethetjük az intézményi partneri kapcsolatok megléte vagy hiánya mentén is. Partnerközpontúság alatt azt értjük, hogy a képző intézmény hatékony, sikeres, avagy „minőségi” működése érdekében tudatosan élő kapcsolatokat épít ki az intézmény külső és belső vevői körével. E kapcsolattartás célja, hogy a környezetből beérkező igényeket figyelembe véve, az intézmény olyan szolgáltatásokat nyújtson, amelyek maximálisan kielégítik az intézményi partnerek elvárásait.

Táblázatunkból leolvashatjuk, hogy noha kifejezett partnerközpontúságról egyik szféra esetében sem beszélhetünk, a felnőttképző intézmények mint ha mégis nagyobb valószínűséggel alakíthatják ki ezt a működési stratégiát.

A felnőttképző intézmények több, ténylegesen működő partneri kapcsolatról tudtak beszámolni, amelynek többek között az is az oka, hogy ezek a cégek túl azon, hogy a helyi piacon kell, hogy megéljenek, sokkal többet is pályáznak. A sikeres pályázatoknak egyre gyakrabban feltétele a konzorciumok megléte, amely élő kapcsolatokat feltételez. A felnőttképző intézmények a munkaerőpiachoz is közelebb állnak, mint az iskolák, ugyanis közvetlenebb módon „termelnek” a munkaerőpiacra. Ez nem csak a munkaerőpiaci trendek ismeretét feltételezi, hanem működő kapcsolatok meglétét a helyi munkaügyi hivatalokkal és munkaadókkal.

A végzetek utánkövetése szintjén is eltérések vannak: míg az iskolarendszerben egyáltalán nem vagy informálisan történik az egykori (belső) partnerek követése, addig a felnőttképző intézményeknél helyenként található rendszeresített utókövetés. Itt meg kell jegyezni azonban, hogy a felnőttképző intézmények esetében is, ez a fajta kapcsolattartás is gyakran csak projekt-szerűen, azaz egy pályázati projekt erejéig tart.

A fentiekből már az is következik, hogy a partneri kapcsolatok rendszerét mintegy belülről szabályozó minőségbiztosítási rendszer kiépítése mindkét szféra esetében, de főleg az iskolák esetében meglehetősen ritka.

A román felnőttképzési rendszer az elmúlt 15 évben nagy fejlődésen esett át, a kezdeti, csak a munkanélküliek képzésére vagy átképzésére koncentráló habitusból mára kialakultak a szféra piaci alapú működtetéséhez szükséges jogi feltételek.

Kisebbségi vonatkozásban leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy a felnőttképzés nagy lehetőségeket rejt magába, hiszen olyan flexibilitással rendelkezik, amely a kisebbségi politika látóterében lévő iskolarendszerben nincsen meg. Ez főképp a közelgő Európai Unió csatlakozás előtt, illetve az élethossziglani tanulás paradigmájába kerülve nagyon lényeges, hiszen mindazokat a szakismereteket, kulcskompetenciákat, amelyek szükségesek a munkaerőpiaci pozíciók megerősítéséhez, és amelyeket az iskolarendszerű oktatás nem tudhat vagy nem képes kialakítani, a képzéseknek és továbbképzéseknek ebben a szférájában lehetne átadni.

EMLÉKEZET ÉS FELEJTÉS

BOROS GÉZA

Kitelepítési emlékművek Magyarországon (1989–2004)

A második világháború vége és az azt követő évek a magyarországi németek történetének letragikusabb időszakát jelentik. 1944–45-ben a Szovjetunióba történő kényszermunkára való elhurcolás hatvanezer, 1946–48 között pedig Németország nyugati, illetve keleti zónájába való kitelepítés mintegy száznyolcvanezer német nemzetiségű magyar állampolgárt sújtott. A kollektív büntetés elszenvedőinek köztéri emlékmegörökítése a rendszerváltozás előtt ugyanúgy tabunak számított, mint az 1956-os forradalom vagy a második világháború (nem-antifasiszta) áldozatainak nyilvános emléképolása. 1989–90-ben megtörtént a kitelepítettek politikai rehabilitációja, és a rendszerváltozást követő köztéri igazságtétel részeként elkezdődött a kitelepítési emlékművek állításának máig tartó folyamata.¹

A német történetírás a németek 1945 utáni kényszermigrációját az *elűzés*, *elűldözés* (Vertreibung) kifejezéssel illeti, a *kitelepítés* (Aussiedlung) szót nem használja. A magyar közbeszédben és a szakirodalomban a kitelepítés kifejezés oly erősen gyökeret vert, hogy a szemléletváltozást szorgalmazó törekvések – például Zielbauer György javaslata, aki szerint a történeteket jóval ártalmatlanabb színben feltűntető „kitelepítés” helyett helytállóbb lenne az *elűzés*, *elhurcolás* terminológia használata – széles körben nem terjedtek el, így az emlékművek esetében is a „kitelepítési emlékmű” meghatározás honosodott meg.² Ez a kettős szemlélet – a magyarországi németek kettős identitásának

¹ A németek kitelepítésének gazdag szakirodalma van, a hazai kitelepítési emlékművekkel azonban eddig még senki sem foglalkozott. A külföldi emlékművel való összehasonlítást nehezíti a téma hasonló feldolgozatlansága. A tanulmány a rendszerváltozás utáni politikai emlékműállításokkal foglalkozó kutatás részeként készült. A kutatást a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok *Rendszerváltás Magyarországon* alapprogramja keretében az MTA Művészettörténeti Kutatóintézete támogatta.

² Zielbauer György: *A legújabb kori népvándorlás Magyarországon (1940–1950)*. Dissertationes Savarienses, Szombathely. Savaria University Press. 1994. 7. 34. o.

Kovács Jenő: Kitelepítési emlékmű. Solymár, 1996 (részlet)

megfelelően – tükröződik az emlékművek, emléktáblák kétnyelvű felirataiban, önmeghatározásában is. Míg például a solymári emlékműre magyarul a *Kitelepítési emlékmű*, addig németül a *Mahnmal der Vertriebenen* (Elűldözöttek emlékműve) feliratot vészték fel. Előfordulnak olyan esetek is, amikor még a kitelepítés szót is túl erősnek találták, s helyette eufemisztikus megfogalmazást használnak: például a Baranya megyei Máriakéménd 1991-es emléktábláját a németajkú lakosság emlékére állították, „akik a községet 1944–48 között *elhagyni kényszerültek*”, Nagynyárád 1995-es emléktáblája pedig „a hazájuk *elhagyására kényszerített embertársaink*” emlékére készült. Mindez annak jele, hogy a németek kitelepítésének társadalmi-érzelmi feldolgozása még korántsem fejeződött be, s még azokon a helyeken is igyekeznek tekintettel lenni a többségi társadalom vélt érzékenységre, ahol egyébként a történelmi trauma az egyéni sorsokon keresztül jól ismert.

A kitelepítési emlékművek megjelenése viszonylag megkésett a rendszerváltozást követő két nagy emlékmű-állítási hullám, az 1956-os forradalom, valamint a második világháború áldozatai monumentumai mögött, amely a közösségi feldolgozás folyamatának lassúbb voltára, a szimbolikus megjelenítés iránti igény visszafogottságára utal. A kollektív emlékezetben való tudatosítás és a köztéri reprezentáció iránti igény fokozatosságára példa a Pest megyei Tak-

sony esete. A községben 1965-ben, az országban elsők között állítottak emlékjelet a Szovjetunióba *málenkij robotra* elhurcolt németeknek. Az emlékállításra akkor még természetesen csupán titokban, burkoltan és áttételesen volt mód.

1989-ben jött el az ideje, hogy a temetőben felállított jelöletlen emlékkereszt felújítása során – mintegy visszamenőleges jelentést adva – az alábbi óvatos feliratot vessék a műtárgyra: „A távolban elhunyt, ismeretlen helyen nyugvó szerettei emlékére állította a taksonyi nép 1965.” Az elhurcoltak névsorának összeállítására és temetői emléktáblán való feltüntetésére, a túlélők első találkozására az 50. évfordulón, 1995-ben került sor. Végül 2004-ben a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége helyi csoportja szervezésében a templomkertben emlékművet állítottak.³

Hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a Békés megyei Mezőberényben, ahol 1987-ben, a szovjet munkatáborokból való hazatérés 40. évfordulóján az ún. német templomban helyezett az evangélikus egyházközség egy emléktáblát „azok emlékére, akiket hiba vártunk vissza”. 2002-ben a városi önkormányzat emlékművet állított a kitelepítetteknek, 2004-ben pedig a *málenkij robotra* elhurcoltaknak állítottak külön emlékművet a templomkertben. A fekete gránit obeliszka a temető egyik régi sírkövének a felhasználásával készült, csúcsán egy lágerből relikviaként „hazacsempészett” bányászlámpa bronzmáslata látható.

Országszerte nagyobb számban a kitelepítések 50. évfordulója alkalmából, 1996–97-ben állítottak emlékműveket, emléktáblákat. Az emlékállítást a legtöbb helyen a települési és/vagy a helyi német kisebbségi önkormányzatok kezdeményezték karöltve a helyi társadalmi-politikai szervezetekkel. Egy-egy jelentősebb akcióban a megyei, illetve az országos német kisebbségi önkormányzat is szerepet vállalt, az emlékállításokat azonban központilag nem próbálták irányítani.⁴ A magyarországi németek kitelepítésének nincs központi emlékműve. A Magyarországi Németek Országos Önkormányzata országos emlékhelyként tartja számon a pécsi, a bácsalmási, az eleki emlékművet, valamint a tervezett budaiorszi emlékhelyet, ezeket azonban ismertségüket tekintve inkább regionális jelentőségű emlékműveknek kell tekintenünk. Egy országos emlékkultusz központjaiként nem is igazán tudnának funkcionálni, hiszen a kitelepítési emlékművek tipikusan a lokális emlékezet tárgyasulásai.

³ Az emlékkultuszt napjainkban az internetre (www.taks.hu) is kiterjesztették.

⁴ Az emlékállítások lokális jellegét mutatja, hogy az emlékállítók a másutt állított kitelepítési emlékművekről alig hallottak, jó esetben csak kistérségi szinten tájékozottak. Az emlékművekről a német kisebbségi önkormányzatoknál sem megyei, sem országos szinten nincs nyilvántartás. Az adatgyűjtés során kapott segítségért külön köszönet Ivanics Máriának (Mór), Wild Róbertnek (Sopron), és Wagner Mártonnak (Mezőberény).

Az emlékállítások praktikus és szimbolikus eleme, hogy a Németországba kitelepítettek a legtöbb esetben valamilyen módon részt vállaltak az emlékművek finanszírozásában. A Pest megyei Solymáron például a költségek nagyobb részét a Németországban élő kitelepítettek gyűjtötték össze. A felújított mosonszentpéteri világháborús emlékművön felirat jelzi, hogy az emlékmű bővítése „az 1946-ban kitelepített németek ajándéka”. Pomázon a kitelepítettek támogatásával épült német közösségi ház falán is elhelyeztek egy kitelepítési emléktáblát. A dunabogdányi emlékművel szemben egy pad áll, rajta kétnyelvű réztábla: „Adományozta a CDU-frakció Leutenbach”.

Állami költségvetési támogatással összekapcsolódó központi politikai ösztönzésről – ahogy történt például a millenniumi emlékállítások terén 1999–2000-ben – nem beszélhetünk. A millenniumhoz kapcsolódva kiemelendő a Békés megyei eleki kitelepítési emlékmű, Kligl Sándor alkotása, amelyhez a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma jelentős anyagi támogatást biztosított.⁵

A fontosabb emlékművek felavatása – az emlékállítás politikai jelentőségét kifejezendő – magas rangú állami reprezentáció kíséretében történt. A pécsi emlékművet a német nagykövet jelenlétében Göncz Árpád köztársasági elnök, a bácsalmási emlékművet Gaál Zoltán, az országgyűlés elnöke, az eleki emlékművet pedig Bába Iván külügyi államtitkár avatta fel, és Gyulay Endre katolikus püspök szentelte föl. Dunabogdányban 2001-ben, a millenniumi emlékezéslő-átadáson a helyi kitelepítési emlékmű kicsinyített mását ajándékozták a millenniumi kormánybiztosnak, Nemeskürty Istvánnak. Roman Herzog német államfő 1997-es magyarországi látogatása során a solymári emlékművet koszorúzta meg. Az emlékműavatásokon a magyar és a német nemzeti himnusz mellett rendszerint elhangzik a magyarországi németek himnusza is.

Az emlékművek, emléktáblák területi megoszlása igazodik a magyarországi németiség földrajzi megoszlásához. A legtöbb emlék Pest, Győr-Moson-Sopron megyében és Baranyában található. Kitelepítési emlékek találhatók továbbá Békésben, Tolnában, Bács-Kiskun, Fejér, Komárom-Esztergom, Veszprém és Vas megyében. Az emlékállítás anyagi és szellemi ráfordítása nem minden esetben igazodik a kitelepítettek számának nagyságához: a legnagyobb veszteséget elszenvedett négy település, Budaörs, Soroksár, Bácsalmás és Zsámbék közül például ez idáig csak Bácsalmáson állítottak művészi értékű emlékművet, a többi helyen mindössze szöveges emléktábla emlékeztet a történelmi tragédiára.

⁵ A kiemelt támogatás azonban nem annyira az emlékmű jelentőségének a politikai megítélésével függött össze, mint inkább az alkotó személyes nexusának volt köszönhető, aki a Fidesz-kormány alatt több állami megbízáshoz is jutott.

Mint minden történelmi-politikai emlékműállítás esetén, a kitelepítési emlékművek esetében is elsőként felmerülő kérdés a történeti-lokális megalapozottság kérdése, jelen esetben annak vizsgálata, hogy az emlékmű helyszíne történetileg kapcsolódik-e valamilyen módon a kitelepítéshez, van-e autentikus helyszín, amely megjelölésén, emlékhellyé tételén keresztül az emlékmű jelentése bekapcsolható a helyi közösségi emlékezetbe.

Budaörsön és Zsámbékon az egykori tanácsháza falán helyeztek el emléktáblát, ahol az összeírás történt, és a németek magyarországi kitelepítésének végrehajtása elkezdődött. Baján annak az épületnek a falára került emléktábla, ahol a kitelepítendőket összegyűjtötték. Pécsen, valamint a Tolna megyei Lengyelben az egykori gyűjtőtábor helyszínét jelölték meg. Budakalászon, Soroksáron és Vecsésen az emléktáblát a kitelepítettek kálváriájának fizikailag is megragadható állomásán, a vasútállomáson helyezték el. A Nagymaros környéki falvakból *málenkij robotra* elhurcolt németek közös emlékhelyét bevagonírozásuk távoli helyszínén, a kál-kápolnai vasútállomáson alakították ki.⁶

Az emlékállítók gyakran választanak szakrális helyszínt. Az emléktáblát gyakran helyezik a templombelsőbe (Csobánka, Márkó, Mezőberény, Mosonmagyaróvár, Pomáz, Rajka, Sopron, Vaskút) vagy a templom homlokzatára (Budapest-Békásmegyer, Kimle, Máriakéménd, Mosonszentjános, Mosonszolnok, Nemesnádudvar, Solymár, Szigetcsép, Vecsés). Az emlékmű gyakori helyszíne a templomkert (Bácsalmás, Budajenő, Dunabogdány, Nagynyárad, Taksony, Városlőd, Újpetre) vagy a templom melletti tér (Ágfalva, Dorog, Mezőberény, Pornóapáti, Szár, Újbarok). A szakrális környezet az emlékállítás szimbolikus súlyának a fölértékelését jelenti. A szakrális hely választásában a vallásosság és a tradícióhoz való kapcsolás szándéka mellett olykor szerepet játszik a szimbolikus védelem iránti igény is: az idősebbekben sok esetben ma is élnek múltbeli sérelmek és félelmek, és úgy gondolják, hogy az emlékjel a többségi társadalom feltételezett nemtetszésével szemben egy spirituális funkciójú (kisugárzású) területen védettebb helyen van, mint egy világi köztéren.

A szimbolikus térmegjelölés, térfoglalás az etnikai-történeti identitás újradefiniálásának fontos mozzanata. A saját területen való elhelyezésnek iden-

⁶ A „bevagonírozás” a németek és más európai etnikumok huszadik századi tömeges kényszer migrációjának egyik legközérthetőbb, jelképpé tehető mozzanata. Karl Schlögel szerint a „menekültek évszázadának” valódi szimbóluma leginkább egy marhavagon lehetne, amelyben nagyszámú embertömeget lehet összezsúfolva nagy távolságokra elszállítani. Uő.: Nyilak a térképen. *Kafka*, 2004. 13. sz. 11. o. Moshe Sadfie a jeruzsálemi Yad Vaseum emlékparkban 1995-ben felállított Holocaust-emlékművében ezt a szimbólumot a népirítás jelképeként („halálvonat”) használja: egy eredeti német marhavagon áll egy szakadék fölé benyúló csonka sínparon.

Árvai Ferenc: Kitelepítési emlékmű. Dorog, 1997

titásképző szerepe is van: Pécsett a német kulturális központ udvarán áll az emlékmű, Pomázon a német közösségi ház, Komlón a német klub falán helyeztek el kitelepítési emléktáblát.

A rendszerváltozás után széles körben elterjedt a kombinált emlékművek létesítésének gyakorlata, amikor egy emlékművel több történelmi eseménynek állítanak emléket.⁷ Leggyakoribb megoldás a világháborús emlékmű bővítése, amikor a meglévő első világháborús emlékműre második világháborús, 1956-os stb. kiegészítések, esetünkben kitelepítési emléktáblák kerülnek (Máriakéménd, Mosonszentjános, Mosonszentpéter, Nagynyárad, Sopronbánfalva, Vókány).

A kombinált emlékmű másik esete, amikor egy új emlékmű eleve több célra készül. A Győr-Moson-Sopron megyei Balf, Fertőrákos, Levél és Sopron második világháborús emlékművei egyúttal kitelepítési emlékművek is. Hegyeshalmon ez a kör az 1956-os forradalom áldozataival bővült. A nagymarosi második világháborús emlékműre felvésték a település '56-os mártírjainak és a *málenkij robotra* elhurcoltak neveit is.

⁷ A hősi (mártír) emlékművek esetében a kombinált emlékműforma használata egyrészt a történelmi kontinuitás hangsúlyozásának a motivációjával magyarázható, másrészt praktikus, elsősorban anyagi okokra vezethető vissza. Bővebben: Boros Géza: *Emlékművek '56-nak*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 141–149.

Míg a két világháború áldozatairól való együttes megemlékezés praktikus és organikus megoldás, addig minden további variáció már problematikusnak mondható. A kombinált emlékművek fő tartalmi problémáját abban látom, hogy differenciálatlan történelemszemléletet közvetítenek, formailag pedig azért kérdésesek, mert az eltérő tartalmak a szimbolizáció síkján azonos érvennyel nem jeleníthetők meg. A kombinált – vagy más szóval: „ökumenikus” – emlékműveken valamiféle általános „áldozatkép” jegyében azonos nevezőre kerülnek a legkülönbözőbb történelmi események szenvedő alanyai. A kitelepítés a világháború következménye,

rengeteg egyéni szenvedést és sérelmet okozott, de mégsem hozható azonos szintre a háborús veszteségekkel vagy a Holocaust emberáldozatával, így a szimbolikus síkon, az emlékműveken sem szerencsés „összemosni” őket.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy milyen jelképpalkotási sajátosságok, művészi megoldások, jelentéstulajdonítások jellemzik az egyes emlékműveket, hogyan jelenik meg a kitelepítés a vizuális közgondolkodásban; milyen olvasata van az egyes emlékműveknek, s ez hogyan formálja az adott történelmi eseményről való közgondolkodást.

Csaknem valamennyi emlékmű, emléktábla felirata kétnyelvű: magyar és német. A német feliratozás az emlékmű lényegi tartozéka, a műtárgy beazonosíthatósága, a többségi társadalom felé történő kommunikációja szempontjából is fontos, saját (a magyarországi németiségre utaló) szimbólumkészlet hiányában ugyanis az identitás legerősebb kifejezési eszköze maga a nyelv.

Az emlékművek megrendelése általában közvetlen megbízás formájában történt, pályázat útján csupán a bácsalmási emlékmű valósult meg. Bár létezik a Magyarországi Német Írók és Művészek Szövetsége (VUdAK), amelynek képzőművész tagjai közül akad, aki dolgozott ilyen munkán is (Trischler Ferenc, Ruppert János), az emlékműállításokban való szisztemati-

Örsi András: Közös második világháborús és kitelepítési emlékmű.

Fertőrákos, 1996

Meszlényi-Molnár János: Kitelepítési emléktábla. Budapest-Soroksár, 1996 (részlet)

kus részvételük nem jellemző, az emlékművek alkotóinak kiválasztásánál az etnikai-kulturális kötődés nem játszott különösebb szerepet.

A művészi értékű emlékműveken összességében a konvencionális motívumok és a figuratív-narratív megoldások dominálnak. Elvont formanyelvű alkotás az emléktáblában ritka kivételnek számít. Mindez azt mutatja, hogy a magyar társadalom általános konzervatív képzőművészeti ízléspreferenciáján belül is a német és általában a kisebbségi vizuális repre-

zentáció egy közérthető és hagyományosabb ízlésvilágot részesít előnyben.

Az általános jelképek használatára példa a bonyhádi kitelepítési emlékmű, Ruppert János 1997-ben felállított *Anyai fájdalom (Mutterschmerz)* című szobra, amely egy fájdalmas tekintetű anyát ábrázol.

Gyakran találkozhatunk az emlékműveken bibliai utalásokkal, motívumokkal. A soroksári vasútállomáson elhelyezett emléktáblán a „Krisztust megfeszítják ruháitól” stációjelenet látható, amely ábrázolás a svábok kitelepítését a krisztusi szenvedéstörténet allegóriáján keresztül jeleníti meg (Meszlényi-Molnár János, 1996).

Elek főterén áll Kligl Sándor *Kiűzöttek* című szoborcsoportja. A Paradicsomból való kiűzetés bibliai jelenetére utaló didaktikus kompozíció háttérét egy lakóház jelzésszerűen megépített fala adja. „A parasztkorok stílusú homlokzaton a település alapításának évét jelző 1724-es szám: akkor telepedett le Eleken a Harruckern nevű német birtokos. Az emlékmű «házát» már elhagyták az útnak indulók: a nagymama egy székre roskadva ül, mögötte a nagyapa, középen egy kisfiú, mellette az édesanyja. Az apa már nem lehet közöttük – elesett a háborúban. Fölöttük pedig, a ház oromzata előtt, ott lebeg a családot elűző, gonosz szellem. A magasból lecsapó alak kardjával parancsolja ki otthonából a vétleneket, akikre a bűnös hatalom mért élethosszig tartó szenvedést.”⁸

Sopronban az evangélikus gyülekezet által állított templomi dombormű egy kettérepedt szőlőtövet ábrázol, amely egyaránt utal a soproni táj ajándékára és az evangéliumra. A szőlőtő „megrepedt ugyan – de az isteni gondviselés-

⁸ Nyilas Péter: Elűldözött németek emlékműve. *Délmagyarország*, 2001. augusztus, 29. 7.

nek köszönhetően – ez nem akadályozza meg a bőséges termést mind a két oldalon”, mind az itthon maradottak számára, mind a kitelepítettek új hazájában⁹ (Sz. Egyed Emma, 2000).

Ágfalván a szentképtartó formájú emlékmű egyik oldalán egymástól búcsúzó csoportja látható „megörökítve a hazától való elszakadás fájdalmát, a hátoldal reliefjén pedig a hegyek, erdők között vezető üres ösvény költői képe utal az eltávoztakra”¹⁰ (Pál Mihály–Sz. Egyed Emma, 1996). Fertőrákoson előbb a volt szovjet emlékművet alakították át az elűzöttek és a háborús áldozatok emlékkövévé (2003-ban elbontva), majd egy Madonna-alakból és szárnyakból álló márványkompozíciót készítettek, amely egyszerre emlékeztet a második világháború és a kitelepítés szenvedéseire (Örsi András, 1996).

Solymáron a templom hátsó homlokzatán helyeztek el egy nagyalakú, Madonnát ábrázoló bronz-reliefet (Kovács Jenő, 1996). „A kényszerű népvándorlás áldozatai – a távozók és a maradók, valamint az érkezők – vigaszt, sorsukkal és egymással kiengesztelődést nyernek a gyermekét magához szorító (solymári) Szűzanya oltalmában, mindenkit befogadó köpönyege alatt. Ez az emlékmű magába sűríti a Pilis-vidék valamennyi újabb kori fájdalmát és örömét, mintegy felajánlva azt az Igazság Urának.”¹¹

A Fejér megyei Mányon a katolikus temető bejáratánál kialakított emlékhelyen 19. századi pusztulásra ítélt német sírköveket újíttattak fel, amelyek kálváriaszerűen vezetnek a kitelepítési emlékközhöz. Vértesszomszán az emlékmű egy sírközszerű kereszt. Szár községben az emlékkövet vésett kereszt díszíti. Budaörsön az ország legnagyobb, épségben megmaradt német temetőjét nyilvánították emlékhellyé. 1996-ban lerakták egy országos emlékmű alapkövét is az ótemetőben, amely azonban mindmáig üres. A Magyarországi Németek Országos Önkormányzata tervei között szerepel egy pályázat kiírása, melynek nyertes tervét a kitelepítés 60. évfordulójára, 2006-ra szeretnék megvalósítani.

Taksonyban, a templomkertben álló emlékmű egy csobogóval kombinált kőkereszt-kompozícióból áll (Pap Lajos, 2004). „Az emlékműről álafolyó víz a Dunát szimbolizálja, azt a folyót, amin törékeny skatulyáikon Magyarországra érkeztek a svábok, hogy leszármazottaik megtalálják magyar emberként boldogulásukat.”¹² A kőtalapzatba a *málenkij robotra* elhurcoltak névsorát tartalmazó, képeskönyvszerűen lapozgatható acéllemezeket szereltek be. A cserélhető lapokból álló megoldás lehetővé teszi a névsor bővíthető-

⁹ Lang Jánosné: Gondolatok egy emléktábla avatásán. *Dunántúli Harangszó*. 2000. 7. sz. 13.

¹⁰ *Ágfalva*. Száz Magyar Falu Könyvesháza. 2000. 89.

¹¹ Szerdahelyi Csongor: Hitélet a nagyváros szomszédságában. *Új Ember*, 2001. május 13. 7.

¹² Lásd 3. sz. jegyzetet!

Kovács Jenő: Kitelepítési emlékmű.
Dunabogdány, 1997

sének 50. évfordulójára az idén felavatott emlékműről van szó, akár azt is lehet-nénk, most érkezett.”¹³

Batyus figurával találkozhatunk a Pest megyei Dunabogdányban is, ahol az emlékmű főmotívuma egy kapuboltívből álló, kezében batyut tartó, búcsúzó idős férfialak (Kovács Jenő, 1997). Bácsalmáson az emlékmű főalakja egy magába roskadó, bőrdöndön ülő férfialak batyúval (Fusz György, 1997). A Bács-Kiskun megyei Császártöltésen a faragó népművészek által készített kompozíció középpontjában egy batyus család domborműve látható. A batyu a kitelepítési ikonográfia legautentikusabb motívuma. Jelképpé válása a németek kitelepítésének politikai igényét elsők között megfogalmazó Kovács Imrének, a Nemzeti Párt főtűzkárának 1945 áprilisában tett elhíresült kijelentésére vezethető vissza: „A svábság egy batyúval jött ide, egy batyúval is menjen!”¹⁴ A kitelepítettek csupán egy ötven kilogrammos poggyászt vihetek magukkal, hátrahagyva teljes vagyoniukat, melyet őseik több évszázad munkájával gyűjtöttek össze.

ségét, teljes listát ugyanis a levéltári források elégtelensége miatt itt sem tudtak összeállítani.

A figurális emlékművek esetében megfigyelhető a megrendelői igényt kifejező törekvés, hogy az ábrázolás legyen közérthető és „szép”. A túlidealizálásra példa Trischler Ferenc 1997-ben készült pécsi alkotása. A német kisebbségi kulturális központ, a Lenau-Haus udvarán a kockakő burkolatra állítva egy fiatal férfi egészalakos bronzszobra fogadja a látogatót. Egyik kezében vándorbot, a másikban vándorbatyu. A büszke tekintetű, snájdig ifjú figurája inkább emlékeztet a népmesék világjáró legkisebb fiújára, mint egy történelmi kataklizma meg-

személyesítőjére. „Ha nem tudnánk,

¹³ Mayer Éva: Bemutatjuk a pécsi Lenau Házat. *Barátság*, 1997. 5. sz. 1917.

¹⁴ Szabad Szó, 1945. április 10. Közli: Zielbauer György: *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948.* Országos Német Önkormányzat, Budapest, 1996. 23.

Móron a Millenniumi emlékparkban a németek betelepítésének 300. és kitelepítésének 50. évfordulója alkalmából avatták fel 1998-ban Rigó István alkotását. Az absztrakt formákból építkező emlékmű süttői mészkőből és tardosi vörös mészkőből készült. A kétfajta kő egymásba ékelődése a beilleszkedés, a megkapaszkodás és az otthonteremtés vágyát szimbolizálja. Kőszegfalva kitelepítési emlékműve egymásba illeszkedő absztrakt elemekből áll, amelyet egy elhagyott ház motívuma koronáz meg (Törnay Endre András, 2002). Budakalászon az emlékkő egy kettétört sztlél, a kő megrepedésével jelképezve a törést, amely a kitelepítettek és az itthon maradottak személyes sorsában bekövetkezett. Bakonykúti, Lapáncsa és Újpetre emlékműve egy egyszerű rusztikus kötömb.

Pál Mihály–Sz. Egyed Emma: Kitelepítési emlékmű. Ágfalva, 1996

A Vas megyei Pornóapátiban a kitelepítettek emlékműve egy rusztikus sziklatömbön magasodó, gyökereivel a sziklában megkapaszkodó, bronzból öntött facsemetéből áll – a nehéz körülmények közepette is a szülőföldhöz való ragaszkodást jelképezve (Törnay Endre András, 2001). Egy hatalmas, kiszáradt fagyökérből áll a Fejér megyei Újbarok kitelepítési emlékműve. Az aranyozott, lakkozott gyökér ágain felirat: „Akiket Isten segít, keresztet küld nekik.” A fagyökérről egy vasúti síndarabból összehegesztett kereszt lóg le.

A nagykovácsi emlékmű egy derékba tört, leroskadt koronájú hársfát mintáz, amelynek tövéből új hajtás sarjad (Stremeny Géza, 1996). A hársfa a németiség nemzeti jelképe, szerepel a község címerében is. A kettétört hársfa egy híd mellvédjére támaszkodik, átível egy patakon, a kapcsolatot hangsúlyozva a múlt (a történelem viharában elszenvedett veszteség) és az abból újjászülető élet (jelen) között. A Baranya megyei Lapáncsa községben a kitelepítettek és a jelenlegi lakosok közötti összetartozás jeléül emlékfát ültettek, amelyet körbekerítettek, hogy fejlődése zavartalan legyen.

A magyarországi németek identitás-megőrzésének fontos eleme a közös gyökerek jegyében történő kapcsolatépítés azokkal a németországi települések-

Tornay Endre András: Kitelepítési emlékmű. Pornóapáti, 2001

Kitelepítési emlékmű. Újbarok, 2001 k.

kel, ahol a kitelepítettek és leszármazottaik nagyobb számban élnek. A kapcsolatok intézményesülésének formája a testvértelepüléssé fogadás (Ágfalva–Schefflen, Budajenő–Gaildorf, Sopron–Bad Wimpfen, Zsámbék–Wettenberg stb.). A települési kapcsolat az emlékkultuszban is jelen van, és olykor a kitelepítési emlékművön is megjelenik. A Fejér megyei Etyeken az emlékművet egy kézfogás-motívum díszíti, mellette felirat: „Partnerünk Európában Remshalden.” A Veszprém megyei Városlődön két emlékkő áll egymás mellett, egyik a kitelepítés, másik a Wiesethallal ápolt partnerkapcsolat emlékére emeltetett. Diósdon az Alsbach–Hahnleinnel létesített kapcsolat jeléül 1996-ban *Barátság-emlékművet*, a kitelepítés 50. évfordulójára való megemlékezésül pedig *Barátság-kutat* építettek (Szőke Lajos–Antal Sándor, 1997). Az emlékkút szomszédságában irányjelző táblát állítottak, amely azt mutatja, hogy a testvértelepülés onnét 983 kilométerre található.

A Békés megyei Mezőberényben a német evangélikus templom mellett emelt gránitemlékmű Németország és Magyarország összekapcsolódó térképrészletéből áll, feltüntetve rajta Mezőberényt és Baden–Württemberg tartományt, ahol a Magyarországról kitelepítettek a legnagyobb számban találtak új otthonra (Szőke József, 2002). A magyar és a német országrészt elválasztó oszlop „a világhá-

Stremeny Géza: Kitelepítési emlékmű. Nagykovácsi, 1996

ború után kialakult két politikai rendszer különállását, az oszlop alsó részén látható szögesdrót pedig a vasfüggöny 1989. évi leomlását jelképezi”.¹⁵

A kettős hazátlanság – a megrendült „kettős identitás” – érzése jelenik meg a dorogi emlékművön, amelyen egy elbocsátó és egy befogadó kéz között a semmiben lebegő fiatal emberpár töredékes, álomszerű jelenete látható a következő felirat kíséretében: „Ide-oda vándorlunk, és nincs sehol hazánk már” (Árvai Ferenc, 1997).¹⁶ Az idézet 1947-ből származik, egy dokumentumfotó szerint a dorogi kitelepítettek írták fel egy vagonra krétával.

Szemben a nemzeti történelmi (1848-as, világháborús, 1956-os) emlékművek kultuszával a kitelepítési emlékműveket általában nem szokás évente megkoszorúzni, többnyire csak a kerek évfordulókon. A kitelepítésnek nincs országos emléknapja, minden érintett településen más és más időponthoz kapcsolható. Van, ahol évente tartanak helyi emléknapot. Solymáron például

¹⁵ Szűcsné Sziklai Éva: Emlékművet avattunk. *Mezőberényi Hírmondó*, 2002. szeptember. 1.

¹⁶ A dorogi azon ritka kitelepítési emlékművek közé tartozik, amelynek csak magyar nyelvű felirata van. Az értelmezést zavaró információhordozó elem a művész rovásírásos szignója az emlékművön.

kitelepítési emléknapi április 16-a. Ekkor az emlékezés rituáléja mellett egyre inkább előtérbe kerülnek a színes kulturális programok, ami nemcsak az itthon maradottak, a hazatelepültek és a hazátogatók kapcsolatának ápolására, hanem a nagyközség minden jelenlegi és elszármazott polgárának ünnepi alkalmat ad a helyi identitás erősítésére.

A kultusznak nem feltétlenül kelléke a kitelepítési emlékmű. Piliscsában, ahol 1195 embert telepítettek ki, az évente megtartott emléknapon mécses gyűjtanak a temetőben álló nagykeresztnél, és emlékező szentmisét tartanak a plébániatemplomban. Az emléknapi március 29-e – 1946-ban ezen a napon indult el az első szerelvény a félelemtől meggyötört több száz piliscsabaival az ismeretlenbe. Mezőberényben nem az elhurcolás, hanem a *málenkij robot*ból való hazatérés évfordulója az emléknapi.

A magyarországi németek kitelepítése szorosan összekapcsolódott a Felvidéken élő szlovákiai magyarok kényszer-áttelepítésével.¹⁷ Az 1946-ban megkötött magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény alapján a Felvidékről áttelepített magyarok jelentős részét a kitelepített németek házaiba költöztették be. A felvidékiek mellett a Délvidékre 1941–42-ben letelepített, majd 1945-ben kiutasított bukovinai székely és moldvai csángó családokat is helyeztek el a kitelepítettek ingatlanjába. A kitelepítettek itthon maradt hozzátartozói és a „telepések” közötti feszültség és etnikai előítéletek gyakran fajultak gyűlölködéssé, amelynek hatása évtizedek múltán is nyomon követhető.

Több településen politikai igényként fogalmazódott meg, hogy ne csak a németek, hanem a magyar kényszer-áttelepítettek is „kapjanak” valamilyen szimbolikus-köztéri elégtételt. A Bács-Kiskun megyei Hartán például az 50. évfordulón párhuzamosan két emléktáblát állítottak: a polgármesteri hivatal falán a sváb kitelepítetteknek, a katolikus templom falán pedig a helyükre érkezett felvidéki kitelepített magyaroknak. Nagykovácsiban – a Kolozsvár téren álló – emlékmű elnevezése: *Kitelepítési engesztelő emlékmű*. A kitelepítési emlékmű párdarabjaként a felvidéki magyarok áttelepítésének emlékére egy kőből faragott, csónakot formázó emlékmű készült, amelynek magányos evezőse megpróbálja a szülőföld terhével megrakott csónakot kikötőbe kormányozni (Stremeny Géza, 1997).

¹⁷ A kilencvenes évek második felében Szlovákia magyar lakta településein is elkezdődött a magyar kitelepítési emlékművek állítása (Csallóköznádasd, Nagymácséd, Naszvad, Udvard stb.). Az emlékkultusz fontos helyszíne Komárom, ahol 2002 óta a Kecskés László Társaság évente megrendezi a felvidéki kitelepítettek országos találkozóját. 2004-ben a komárnói Duna-mente Múzeumban „Megbocsátani lehet, de feledni sohasem” mottóval, *Magyar Kálvária 1945–48* címmel történeti kiállítást rendeztek, Komáromban pedig emlékművet avattak (Nagy János, 2004).

Stremeny Géza: Felvidéki magyarok kitelepítésének emlékműve. Nagykovácsi, 1997

A megbékélés és a megbocsátás több helyen is az emlékkultusz fő tematikai elemévé vált. A Somogy megyei Ecsenyben 2000-ben állított kopjafára – mintegy kollektív bocsánatkérésként – a „Megkövetünk” feliratot vészték. A solymári emlékmű felirata szerint az emlékmű rendeltetése, hogy megbocsátást és az egymás iránti szeretetet hirdesse. A dorogi emlékművet a Megbékélés napján avatták.¹⁸ A Bács-Kiskun-megyei Vaskúton – ahol a németek letelepülésének és a kitelepítés után a helyükre érkezett felvidéki és székelyföldi magyaroknak külön-külön is van emlékműve – 1995-ben egy faragott kapuból és kopjafákból álló közös *Megbékélés emlékművet* állítottak. A Baranya megyei Majs *Megbékélési emlékműve* kőből faragott búzakévéből áll, középen bronzgyűrűvel összefogva, amelyet a németek betelepítését szükségessé tevő mohácsi vésztől, a németek kitelepítésén át a jövőépítés jelenetsoráig ívelő dombormű díszít (Farkas Pál, 1992). Mosonszolnokon a katolikus templom főhomlokzatán elhelyezett két dombormű egy kettészakított és egy összefü-

¹⁸ Dorogon ezt az ünnepnapot 1992 óta tartják meg a második világháború végét jelentő Győzelem napja helyett, annak jegyében, hogy egy világégésnek nincsenek, nem lehetnek győztesei, csak vesztesei.

Földi Tibor: Megbékélési emlékmű. Vaskút, 1995

zött, ép könyvet formáz, egyaránt megemlékezve a németek elűzéséről és azokról, „akik egy szebb jövő reményében ide települtek” (Rajki László, 1996–97). A könyv lapjain feliratok, köztük egy József Attila-idézet: „A harcot, amelyet őseink vívtak, békévé oldja az emlékezés / S rendezni végre közös dolgainkat / ez a mi munkánk és nem is kevés”.

A bácsalmási emlékmű eszmei programja az eddigieknél is nagyobb ívű: Fusz György alkotása, a *Szülföldjükről elűzött népek emlékműve* egyaránt emléket állít a kitelepített sváboknak, elhurcolt zsidóknak, sokat szenvedett bunyevácoknak és szerbeknek, valamint a Csallóközből, Székelyföldről és Szabolcsból idetelepített magyaroknak, akiknek sorsát egy magába roskadt, a kétségbeeséstől meggyötört figura jelképezi, mely „mintha Rodin *Gondolkodójának* kései, megfáradt utóda lenne”.¹⁹

A horvát-magyar határ mellett, Beremend határában 1998-ban szentelték fel a *Megbékélés kápolnát*. A Csete György tervezte organikus stílusú épület-együttes csonka harangtornyaival egyszerre állít emléket a környékbeli néme-

¹⁹ Ember Mária: A halálos fáradtság szobra. *Barátság*, 1997. 5. sz. 1865.

tek kitelepítésének és mementója a kilencvenes években a délszláv háborúban meghalt vagy szülőföldjükről elűzött magyaroknak és horvátoknak. Az ökumenikus kegyhelyet a különböző nemzetiségek és vallási felekezetek békés együttélése jegyében hozták létre. Az emlékezés szakralizált színtere az újjászületés reményét is hirdeti: harangjain a magyar, a német és a horvát nemzeti himnusz első sorai olvashatók bronzba öntve, templomi díszszáslóján pedig szivárványként fonódnak egymásba a nemzeti színek.

A határon túl is találhatóak magyarországi vonatkozású kitelepítési emlékművek. Ausztriában a burgenlandi Frauenkirchenben (Boldogasszony) a katolikus templom mellett például 1996-ben állítottak emlékkeresztet a szülőföldjükről elűzött Moson megyei németeknek, amelynek egykori területét egy kőbe vésett térkép szemlélteti. A kőkereszt szárai

úgy illeszkednek, mintha egy eltört csont forrt volna össze, a szülőföld iránti kapcsolat erősségét, széttörhetetlenségét idézve fel. A *Heidebodenkreutz* alkotója Leonhard Eder, aki – mint az emlékmű feliratából kiderül – 1933-ban született a magyarországi Sankt-Johannban, azaz Mosonszentjánoson.²⁰ A történelmi és etnikai viszonylatok keveredése miatt nehéz lenne eldönteni, hogy itt német, osztrák vagy magyar emlékműről van-e szó. Mindhárom vonatkozás egyszerre van jelen (interetnikus emlékmű), és ezt a nézőpontot a műtárgy angol nyelvű feliratozása, valamint a kereszt melletti emléktábla a dunai svábok közép-európai exodusáról való nemzetközi megemlékezéssé szélesíti tovább.

Magyarországon a németek kitelepítésének köztéri emlékmű-állítási igényét nem kísérték politikai viták és konfliktusok, mint Csehországban vagy Lengyelországban.²¹ Igaz, Magyarországon a sebek sem voltak annyira mé-

Leonhard Eder: Heidebodenkreutz
(A szülőföldjükről elűzött Moson megyei németek emlékműve).

Ausztria, Frauenkirchen, 1996

²⁰ Mosonszentjános, Mosonszentpéter és Pusztasomorja ma egy települést alkot Jánossomorja néven.

²¹ Vö: Adam Krzeminski: *Emlékezetek harca*. *Kafka*, 2004. 13. sz. 58–61.

lyek, mint más országokban. A második világháború alatt és után „nem került sor tömeges kihágásokra, bosszúhadjáratokra és megtorlásokra a hazai német-ség ellen, mint az Csehszlovákiában és Lengyelországban vagy akár Jugoszláviában napirenden volt. Inkább egymás segítése volt jellemző: a németeknek nyújtott segítség az SS-sorozások vagy éppen az elűzések idején. Ezek a személyes momentumok is hozzájárultak ahhoz, hogy – minden nehézség ellenére – könnyebb volt akkoriban Magyarországon németnek lenni, mint attól északabbra, illetve délebbre. Ez adott alapot ahhoz is, hogy a háború után fokozatosan rendeződhettek a viszonyok, s hogy Németország és Magyarország tekintetében ma ismét a kölcsönös barátság jut legelőször az eszünkbe.”²² Az átélt sérelmeket, a történelmi igazságtalanságot azonban hiba lenne relativizálni, hiszen – ahogy a téma első kutatói fogalmaztak – „az embertelen nem lehet emberségesen végrehajtani.”²³

A magyarországi kitelepítési emlékművek üzenete a rendszerváltozás után állított politikai mártíremlékművek radikális hangvételével és formanyelvével ellentétben az elszenvedett sérelmek felpanaszolása, a mártírium hangsúlyozása helyett sokkal inkább a megpróbáltatások szelíd tudatosítása és a többségi nemzettel való sorsközösség elfogadása, amely sors 1945-ben kényszerűen szétvált. (A bűnösség/ártatlanság kérdésének felvetése helyett a kollektív felmentés.) Ahogy a bácsalmási emlékmű-pályázat kiírása is tartalmazta: „A mű célja, hogy a megosztottság és szembenállás helyett a népek és nemzetiségek közös megbékélésének eszméjét szolgálja és szimbolizálja. A művészet eszközeivel utaljon századunk egyéni és közösségi sorsproblémájára, amely az éppen uralkodó politikai eszméknek szolgáltatotta ki az embereket.”²⁴

(A fotókat készítette: Boros Géza.)

²² Vitári Zsolt: Kínálkozó alkalom vagy bosszú? Elűzések Magyarországon. In: Hans Lemberg–K. Erik Franzen: *Elűzöttek. Hitler utolsó áldozatai*. Nagykanizsa, Canissa Kiadó, 2003. 340.

²³ Balogh Sándor–Zielbauer György: A magyarországi német-ség második világháború utáni történetének Győr-Sopron megyei vonatkozásai. *Győri Tanulmányok*, 1988. 9. sz.

²⁴ Képző- és Iparművészeti Lektorátus irattára, ügyiratszám: Iparm/20/96.

VIDRA ZSUZSANNA

A roma holokauszt narratívái

Történetírás, megemlékezés, politikai diskurzusok

*„Az emlékezet, mint megjelenítés
együtt kell járjon az emlékezettel,
mint megemlékezéssel: azzal a cselekvéssel,
amely újra előhívja a múltat”¹*

A megemlékezésnek és magának a történetírásnak a története két, részben egymás mellett haladó, részben egymást megtermékenyítő folyamat. Ez általában jellemző minden nemzet nemzeti tudatának életben tartására. A romák esetében azonban ez annyiban egyedi, hogy – ahogy azt roma nacionalisták állítják – ők most vannak a nemzetté válásnak, az etnogenezisnek² a kezdeti szakaszában. Az időtlen identitás – az üldöztetés időhöz nem köthető története – és az ugyancsak időn kívüli kulturális hagyományok átfogalmazása és azok történelembe, tehát időbe helyezése zajlik. Ennek a folyamatnak a részeként (is) értelmezhető a „porrajmos” feltárására és felelevenítésére tett kísérletek.

A roma holokauszt kapcsán akár a megemlékezés, akár a történetírás történetét vizsgáljuk mindenképpen azt tapasztaljuk, hogy az szorosan kapcsolódik a zsidó holokausztról folyó történelmi és politikai diskurzusokhoz. Ebben az írásban egy olyan képet szeretnék felvázolni, melyben elemzem a nemzetközi szintén a roma holokauszt elfogadásának és elfogadtatásának történetét elsősorban a zsidó holokauszt történetírás és megemlékezés árnyékában. Majd egy részletesebb empirikus munkával megvizsgálom, hogy a ma-

¹ Slawomir Kapralski: Identitásépítés és a holokauszt: a roma politikai nacionalizmus. *Amaro Drom* 1999. október

² Nicolae Gheorghe szavaival „tudatos kísérlet folyik a nem területi alapon szerveződő etnikai-nemzeti csoport elfogadott státuszának elérésére.” In Slawomir Kapralski: Identitásépítés és a holokauszt: a roma politikai nacionalizmus. *Amaro Drom* 1999. október

gyar közbeszédben, ennél is közelebből az 1989 utáni sajtóban milyen módon artikulálódik a roma holokauszt problematika.

A kérdés vizsgálatát a következő okok miatt tartom fontosnak: egyrészt a roma holokauszt feltárása és annak a kollektív emlékezetbe való beépülése a romák *identitáséptésének* egy fontos fázisát jelentik. Ugyanakkor a romákkal kapcsolatos *diszkriminatív és kirekesztő társadalmi és politikai attitűdök* általánosan jellemzőek, és ebben a közegben történik egy elfelejtett csoport elfelejtett múltjának a felidézése, mely óhatatlanul diskurzusokat, diskurzusbeli pozíciókat generál a többségi társadalomban. Mindezek mellett érinti a *zsidó holokauszt* kérdését is, hiszen a romák holokauszt történetírásának a zsidó holokauszt mindvégig a referencia pontját képezi.

A téma több neuralkikus pontot érint, olyan pontokat, amelyeket a magyar társadalom még nem igazán tudott kezelni: a cigánysággal szembeni nagyfokú előítéletességet, a zsidó holokausztot és az ehhez fűződő felelősség kérdését. A sajtóelemzés az 1989-et követő évtizedet vizsgálja. Számos tanulmány rámutatott és történelmi tapasztalataink is bizonyítják, hogy a rendszerváltást követően a 90-es évek elejének politikai diskurzusait erősen jellemezte a politikai antiszemitizmus feléledése. A cigányellenesség a politikai retorikában lényegében a legutóbbi időkhöz majdhogynem teljesen szalonképesnek bizonyult. Sokan kimutatták, hogy a romák önhibájának hangsúlyozása, a szociális kérdések etnicizálása mindvégig jelen volt a 90-es évtizedben. Nemcsak a politikai xenofóbia jelenléte aggasztó, hanem, ahogy azt az idegengyűlöletet vizsgáló attitűd kutatók kimutatták, Magyarországon a xenofóbia a lakosság körében Európában az egyik legnagyobb mértékű. A leginkább elutasított népcsoport a cigányság. Mindezekkel egyidejűleg a nyílt diszkrimináció és az erőszakos cselekmények állandó jelenségei mindennapi életünknek. Mindezek ismeretében az már kevéssé meglepő, hogy a roma holokauszt a magyar közvélemény előtt majdhogynem ismeretlen fogalom. Egy felmérés adatai szerint: „a válaszok négy százalékában említették a holokauszt áldozataiként a zsidóság mellett a cigányságot is.”³ Ezek alapján izgalmas megvizsgálni, hogy a roma holokauszt tematika miféle álláspontokat, vagy tudományos nyelven fogalmazva, diskurzusbeli pozíciókat generál(t) a magyar sajtóban.

Legelőször bemutatom, hogy a roma holokauszt milyen utat járt be a megemlékezés és a történetírás terén a nemzetközi szintén. Ezután ismertetem azokat a magyarországi történetíró és kutatói irányzatokat, melyek lényegében a nemzetközi irányzatokhoz hasonló megközelítéseket és kiinduló

³ Vászárhelyi Mária: Akikért a harang szól. *Élet és Irodalom* 2003. április 18. 3.

pontokat alkalmaztak. Ezeknek az összefoglalása annyiban fontos az utána következő empirikus diskurzuselemzés szempontjából, hogy ezek az „iskolák” egyrészt mutatják a nemzetközi diskurzushoz kapcsolódás jellemzőit, másrészt kiindulópontként értelmezhetőek a részben ezekre alapuló, ezek által generált diskurzusokban. Végül a magyarországi diskurzusok elemzése során a pozíciókat és ezek egymáshoz való viszonyát tárom fel.

Megemlékezés és történetírás – a nagyvilágban

A romák második világháború alatti sorsát egészen a 70-es évek végéig homály fedte. Sem a nürnbergi tárgyalások kapcsán, sem a holokauszt áldozatainak kárpótlásakor nem történt meg a romák üldöztetésének nyilvános elismerése, és mint látni fogjuk, a holokausztra való megemlékezések során sem tettek sokáig említést róluk.

A holokauszt megemlékezések történetének első legjelentősebb lépése a *United States Holocaust Memorial Museum* (USHMM) 1979-es felállítása volt. Ez a fontos (történelmi) esemény azonban nem jelentette automatikusan annak elismerését, hogy a zsidó áldozatok mellett más népcsoportok is elszennvedői voltak a náci rezsim politikájának. Habár az Amerikában akkor már aktív roma szervezetek⁴ erős lobbiszerű tevékenységet fejtettek ki a múzeum alapítása során annak érdekében, hogy a roma áldozatokra való emlékezés is helyet kapjon a múzeumban, erre vonatkozólag semmiféle lépés nem történt. Pontosabban inkább ellenlépésről beszélhetünk, hiszen néhány roma aktivista világosan megfogalmazott álláspontja ellenére sem választottak be egyetlen roma képviselőt a múzeum 65 tagú tanácsába. Elie Wiesel író, a holokausztról kialakult narratíva egyik meghatározó személyisége például többször hangsúlyozta a zsidó holokauszt egyediségét, azt, hogy faji alapon csak a zsidókat választotta ki a náci rezsim a teljes megsemmisítésre. Ugyanennek a narratívának egy másik megtestesítője – Seymour Siegel történész – pedig a romák követelését azzal utasította vissza, hogy mivel a cigányság nem képez önálló népcsoportot, nem is lehetett a kollektív üldöztetés áldozata.

A 80-as években a roma szervezetek természetesen tovább folytatták nyomásgyakorló tevékenységüket, hogy „kivívják” a holokausztra való emlékezésben a nekik járó helyet. Fokozatosan sikerült több és több sajtónyilvánosságot kapniuk és lassan néhány, a zsidó holokauszttal foglalkozó történész is „ügyük” mellé állt. Többek között Simon Wiesenthal is felszólalt és elismerte, hogy a hat

⁴ A romákat képviselő szervezet, az *International Romani Union* 1971-ben tartotta első ülését.

millió zsidó áldozat mellett több millió volt a más népcsoportokhoz tartozók száma.⁵ Wiesenthal nyilatkozatának hatására 1985-ben a USHMM tanácsa mellett felállították a *Holocaust Related Gypsy Matters* tanácsadói posztját. Ennek ellenére 1986-ban az újraválasztás során egyetlen roma képviselőt sem szavaztak be a tanácsba. Mindezzel együtt a holokauszt diskurzus változása elkezdődött, amit jelzett az egy évvel később az USHMM által kezdeményezett *The Other Victims* („A többi áldozat”) konferencia témaválasztása is. Politikai síkon pedig figyelemre méltó volt Tom Lantos kezdeményezése, aki levelet küldött az akkori két Németország államfőjének (Kohlnak és Honeckernek), melyben felszólította őket, hogy a nácizmus áldozatainak járó kárpótlásokat terjesszék ki a cigányságra is. Szimbolikus értelemben azonban a legnagyobb változást mégis az jelentette, amikor Elie Wiesel egyik nyilatkozatában megbánással említette, hogy addig nem szenteltek kellő figyelmet „roma barátaink” sorsának és nem hallották meg az ő „elkeseredett és szomorú hangjukat”.⁶

A megemlékezés történetének ezen szakaszában a holokauszt történetírásában feltűnik két új történetírói irányzat, mely a „többi (és főként roma) áldozatokhoz” való viszonyulás alapján határozható meg. Egyrészt megjelentek romákat a holokausztból „kizáró” munkák. Ezt az irányzatot „exkluzivistának” nevezik a romák holokausztjának elismeréséért küzdő, a másik új irányzatot képviselő kutatók.

Ez utóbbi irányzatnak a művelői főleg romológusok, tehát a romák életét, kultúráját belülről ismerő kutatók. Legismertebb képviselői, Donald Kenrick és Grattan Puxon, akik 1972-ben adták ki a *The Destiny of Europe's Gypsies* című munkát. Ez az első olyan átfogó mű, mely a romák második világháborús történetét kíséri meg feldolgozni. Kenrick mint romológus kezdett el foglalkozni a témával. Először a romani nyelvet kutatta a Balkánon, és fokozatosan került látókörébe az a probléma, hogy a romák üldöztetésének egyik legnagyobb áldozatot követelő szakaszával, a roma holokauszttal lényegében senki sem foglalkozott. A következő jelentős munkát Ian Hancock írta (*The Pariah Syndrome*, 1987), aki az USA-ban a texasi egyetemen tanít és roma származású lévén ő is a romani nyelv felől közelített a romák történetéhez. Gabri-

⁵ Wiesenthal a következőképpen nyilatkozik arról, hogy hogyan szerzett tudomást és kezdett el foglalkozni a „többi áldozat” kérdésével: „A Majna-Frankfurtban 1960 elején tárgyalt Auschwitz-perben beszélek röviden a cigányok kiirtásáról. (...) A cigányok és mások sem létesítettek dokumentációs központot, és senki sem törődött különösebben azszal, hogy milyen sors volt az osztályrészük, míg 1964-ben pusztta véletlenségből fel nem fedeztem a moravska-ostravaiai levéltárban a dokumentumokat.” *Phralipe*, 1994/7 15.

⁶ Ian Hancock: *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution* Ann Arbor: Karoma Publishers 1987.

elle Týrnauer munkája, melyet 1985-ben a USHMM tanácsának megbízásából készített a romák holokauszt alatti sorsáról, csak később, 1989-ben jelent meg Montrealban. Az angol székhelyű *Gypsy Lore Society* folyóirata az 1986-os amerikai különszámában foglalkozott a holokauszt témájával.

Az 1980-as évek vége és az 1990-es évek eleje hozta azonban az igazi áttörést. 1992-ben Fraser a cigányság történetét átfogó könyvében⁷ szentel egy rövid fejezetet a holokausztnak. Ugyanakkor sorra jelennek meg egyes országokban a cigány holokausztról szóló munkák, melyek azt tárják föl, hogy az adott országban hogyan zajlott a romák összegyűjtése, deportálása és kivégzése, illetve az adott államok ebben milyen szerepet játszottak.⁸

A kutatások mai szakaszában a legjelentősebb szerepet az angliai Hertfordshire Egyetemen működő kutatócsoport és könyvkiadó tölti be. Ez az intézet fogja össze a roma holokauszttal foglalkozó kutatásokat, elsősorban a párizsi René Descartes Intézet Cigánykutató Központjának szakmai és az EU pénzügyi segítségével. Munkájuk kijelölése során hangsúlyozzák, hogy a történészek egy új generációjával dolgoznak, illetve technikailag is megújították a kutatásokat, hiszen a náci Németország által megszállt országok (volt szocialista országok) addig hozzáférhetetlen levéltárai alapján tovább bővítik a felhalmozott tudást. Legfontosabbnak azt tartják, hogy a *Gypsy Lore Society* „leereszkedő rasszizmusával” (*patronizing racism*) szemben egy olyan megközelítést tesznek magukévá, melyet a romák maguk jelölnek ki és nem nekik jelölik ki. Céljuk, hogy egy valóban átfogó, részletes feltáró és elemző munkán alapuló kötetsorozatot adjanak ki. Ennek már megjelent néhány darabja, 1997-ben a *From ‘Race Science’ to the Camps*, illetve 1999-ben az *In the Shadow of the Swastika* című könyvek.⁹ Az elsőben a faji megkülönböztetésen alapuló politikák és az azt végrehajtó intézmények változását tekintik át egészen a 19. század második felétől kezdve. A második a Kenrick-Puxon-féle 1972-es könyv kibővített változata, mely tartalmazza az azóta feltárt levéltári dokumentumokat is (főleg a volt szocialista országokból).¹⁰

Ezek a munkák próbálnak egy önálló szempontrendszer és megközelítési mód alapján dolgozni és ezzel egy saját (roma) holokauszt történetírói hagyományt teremteni. Azonban mindegyik munkát jellemzi, hogy nem tud vagy nem is akar elszakadni a zsidó holokausztot tárgyaló munkák által megte-

⁷ Sir Angus Fraser: *A cigányok*. Osiris, Budapest 1999.

⁸ Legkorábban a németországi üldözéssel kapcsolatban jelentek meg munkák: Müller-Hill, Benno: *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others: Germany, 1933–1945* (Oxford, 1988); Michael Burleigh-Wolfgang Wippermann: *The Racial State: Germany 1933–1945* (New York, 1991)

⁹ Magyarul: *Cigányok a horogkereszt alatt* PONT Kiadó 2001.

¹⁰ The University of Hertfordshire Press, honlap

remtett narratívától. Minden egyes írás hangsúlyozza vagy az azonosságokat, vagy a különbségeket és lényegében „a holokauszt történetében identitást találva a romák a zsidó identitás már korábban megalapozott és erőteljes hagyományával kell hogy versenyezzenek”.¹¹ Érvrendszerük kialakításában elsősorban az „exkluzivista” irányzattal próbálnak harcolni.

Az azonosságok sorában az egyik legfontosabb állításuk, hogy a romákat is faji alapon üldözték, akár csak a zsidókat. Ez az első érv, ahol vitába kerülnek az „exkluzivista” irányzattal, akik azt állítják, hogy a cigányokat nem faji alapon üldözték, hanem „aszociális” viselkedésük miatt.¹² A roma holokauszt-kutatók közösnek tekintik továbbá azt is, hogy csak ezt a két népcsoportot jelölte ki a náci rezsim megsemmisítésre. Az „exkluzivisták” érvelése szerint a romák sorsa azért sem hasonlítható a zsidókéhoz, mert rájuk vonatkozólag nem volt a teljes megsemmisítésre utaló dokumentum. Ezzel szemben az egyik első, roma holokausztal foglalkozó műben¹³ a szerzők megemlégtették azokat a konkrét dokumentumokat, amelyek ezt cáfolják. Továbbá bizonyított tényként fogadják el, hogy bár a cigány áldozatok száma jóval alacsonyabb, mint a zsidóké, az arányszám tekintetében azonban majdnem megegyezik. Ezen az alapon utasítják el az „exkluzivista” irányzat áldozatokra vonatkozó ellenérveit és azt is kiemelik, hogy a cigány áldozatokat sokszor egyszerűen a zsidó áldozatok közé jegyezték fel és emiatt lehetetlen a valós számokat még csak megbecsülni is.

A különbségek között említik, hogy a cigányok esetében a csoporthoz tartozást szigorúbban jelölték ki: az, aki csak 1/8 részben is cigány felmenővel rendelkezett, az üldözendő kategóriába tartozott.¹⁴ Érvelésük szerint a cigányok csoportos üldöztetése korábban kezdődött. Van olyan szerző, aki megemlíti, hogy míg a zsidóknál voltak olyan esetek mikor külső diplomáciai nyomásra vagy egyes szervezetek, egyének mentőakciói folytán néhányan megmenekültek, addig a romáknál ezzel nem találkozhatunk.¹⁵

A legfontosabb különbség mégis az, ahogyan a történeti narratíva kialakítása/kialakulása az adott népcsoport jelenkori történetéhez igazodik illetve, ahogyan a csoport életében az identitásképzés szerepét játsza. Eszerint a második világháborúval nem ért véget a romák üldöztetése, hiszen az a mai napig ugyan

¹¹ Slawomir Kapralski: Identitásépítés és a holokauszt: a roma politikai nacionalizmus. *Amaro Drom* 1999. október

¹² Magyarul Ian Hancock: A zsidók reakciója a Porrajmos-ra. *Phralipe*. 1996. okt. 16–31. cikkében elemzi részletesen ezt az irányzatot.

¹³ Kenrick, Donald-Grattan Puxon: *The Destiny of Europe's Gypsies* New York, 1972.

¹⁴ Hancock i.m., – Kenrick i.m.

¹⁵ Ward Churchill: *Assaults on the Truth and Memory: Holocaust Denial in Context*

úgy folytatódik csak nem központilag irányított módon. Ez az a pont, ahol a történetírói tevékenység a politikum színpadára lép, hiszen a hertfordshire-i irányzathoz tartozó kutatók egyrészt a „helyes” emlékezet számára kívánják a roma holokauszt eddig háttérbe szorított tényeit feltárni, másrészt megfélelő eszközöket akarnak biztosítani a mai diszkrimináció, üldözés elleni harchoz.

A holokauszt feletti szimbolikus küzdelem tovább tart annak ellenére, hogy az 1980-as évek közepétől mind a megemlékezés módja, mind a történetírás szemléletében változás állt be. 1993-ban a Washington Post a holokauszt megemlékezésről úgy számol be, mint az európai zsidó áldozatokra való emlékezésről. A holokauszt 50-ik évfordulóján pedig a cigányokat (akiknek képviselői jelen voltak az ünnepségeken) meg sem említették.¹⁶ 2000-ben az USHMM által a roma holokausztról rendezett szimpóziumon is elhangzott, hogy a romák szerencsések voltak, mert őket nem választották ki megsemmisítésre.¹⁷

Diskurzuselemzés: roma holokauszt a magyar sajtóban

Ezután a rövid áttekintés után rátérek a magyarországi nyilvános diskurzus-elemzésére. Mint ahogy említettem, az 1989 után megjelent sajtót vizsgálok. Országos napilapok, heti- és havi lapok, illetve roma és zsidó kulturális folyóiratok kerültek a mintába.¹⁸

Az elsődleges kvalitatív sajtóelemzés alapján a következő tendenciákat és csomópontokat azonosíthatjuk a nyilvános diskurzusban a 1989-et követő időszakban: a 90-es évek közepéig lényegében hallgatás jellemzi a témát, egy-két cikktől eltekintve nem jelenik meg semmi, illetve nincs ehhez kapcsolódó esemény, ami diskurzust generálna. Ez szűrhető le az országos napi és hetilapok elemzéséből. Ugyanakkor a roma és a zsidó kulturális lapokban már a 90-es évek legelején megjelennek roma holokauszt témájú írások. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kisebbségek belügyeként kezelődik a téma. Ekkoriban egyfajta műhelymunka folyik: történészek, szakértők, filmesek gyűjtenek, rendszereznek, interjúznak, de a „nagy nyilvánosságba” nemigen lépnek ki. A 90-es évek közepe hozza meg a változást, amikor a roma holokauszt tematika belép a politikai diskurzusba egyrészt a megemlékezések kapcsán,

¹⁶ A 60. évfordulón a roma áldozatok nevében Romani Rose, a németországi Központi Roma Tanács elnöke tartott beszédet.

¹⁷ Guenther Lewy könyvéről (*The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford University Press, 2000) lásd Ian Hancock: Downplaying the Porrajmos: The Trend to Minimize the Romani Holocaust. (<http://www.geocities.com/paris/5121/lewy.htm>)

¹⁸ Új Magyarország, Magyar Nemzet, Magyar Fórum, Napi Magyarország, Népszabadság, Magyar Hírlap, HVG, Népszava, Beszélő, Múlt és Jövő, Phralipe, Amaro Drom.

másrészt az amúgy is erős politikai viharokat kavarázó kárpótlások nyomán. Ezek azok az események (illetve eseménytelenségek), amelyek megteremtik a roma holokauszt diskurzust.

A „műhelymunka évei”

Az ide sorolható cikkeket, tanulmányokat először roma kulturális folyóiratokban publikálják. Az országos sajtóban csak elvétve fordul elő ilyen tematikájú cikk ebben az időszakban.¹⁹ Jellemzően a nemzetközi kutatások²⁰ és a magyarországi roma holokauszt²¹ feltárt adatainak megismertetésére és elterjesztésére törekcszenek, bekapcsolják a magyar romák történetét az európai roma történelembe: „*A magyar cigányság sorsa része az európai cigányság történetének.*”²²

Fontos eleme ennek a megközelítésnek a mai diszkrimináció és cigányellenességből adódó társadalmi kirekesztettség összekapcsolása a roma holokauszt szenvedéstörténetével, annak a folyamánnyaként való értelmezése: „*A roma populáció a Holokauszt óta most szenved el a legkomolyabb krízist: a cigányokkal szembeni neonáci megmozdulások erőszakoskodás, verés és gyilkosságok formájában jelentkeznek Magyarországon, Németországban és Szlovákiában, cigányellenes pogromok léptek életbe Romániában és Bulgáriában, s növekszik a lincselések és házúgetések száma. Népem számára a holokauszt még nem ért véget.*”²³ Ezt a véleménny hangsúlyozza a többség szempontjából az a német rendező is, aki erről a témáról készített dokumentumfilmet: „*Az a véleményem, hogy ennek a történelmi háttérnek a feltárása nélkül nem ítéłhetjük meg és nem ítéłhetjük el megalapozottan a mai előítéletességet és cigányellenes atrocitásokat sem.*”²⁴

A szerzők majd minden alkalommal kiemelik, hogy a roma holokauszt történelmi kutatását megnehezíti, vagy éppen lehetetlenné teszi a levéltári anyagok és dokumentumok hiánya: „*Hogy hány cigány honfitársunk maradt oda, máig sem tudjuk. Hatvanezer? Ötezer? – Csak találgathatunk. Mert a sötét korszak jól nevelt bürokratái a nevíüket is elfelejtették feljegyezni a halálba küldött cigányoknak. És a túlélőknek sem volt módjuk, hogy listákkal bibelődjének: aki megmenekült, üzőtt*

¹⁹ Például dr. Bárony János cikke: A magyarországi cigány holokauszt és előzményei. *Phralipe* 1994/7, ugyanó: Megöłték ártatlan családom, hej! Az elfelejtett cigány holokauszt. *Népszabadság* 1994. június 11., 23.

²⁰ Kovács József: Láthatatlan tömegsírok – az európai cigányság XX. századi tragédiája. *Phralipe*, 1994/7 15/18.

²¹ dr. Bárony János i. m.

²² Kovács József: Láthatatlan tömegsírok – az európai cigányság XX. századi tragédiája. In: *Phralipe*, 1994/7 15.

²³ Ian Hancock: A zsidók reakciója a Porrajmos-ra. *Phralipe*. 1996 okt. 16–31.

²⁴ T. Zselinszky Péter: Emlékezni és emlékeztetni – Beszélgetés Katrin Seybold folmrendezővel *Phralipe* 1994/7 24.

*vadként élte tovább az élete maradékát, reszkető bizonytalanságban.*²⁵ Illetve: „a pontos becsléseket az iratok jó részének megsemmisülése mellett az is nehezíteti, hogy a romák deportálásával kapcsolatos országos érvényű rendeletek csak a nyilas érában születtek, és a helyi közigazgatás több helyen szabotálta azok végrehajtását.”²⁶

A hiányból fakad az a módszertani kényszer, mely a feltárható dokumentumok mellett a visszaemlékezéseknek is nagy jelentőséget tulajdonít. Így válik az „oral history” módszere a roma holokauszt kutatás egyik kikerülhetetlen elemévé. Az emlékezet eme felelevenítése nem csak az áldozatokra, hanem a szemtanúkra is nagy hangsúlyt fektet. Ennek szellemében készült többek között az a dokumentumfilm, amely az 1945-ös lajoskomáromi tömeggyilkosságot dolgozza fel, a falu lakosságát próbálja szóra bírni az akkori események felidézése végett.²⁷ A film szöveggönye is napvilágot lát.²⁸

Katz Katalin, egy „második generációs holokauszt túlélő”²⁹ is – személyes érintettségtől is vezérelve – kutatni kezdte a romák második világháború alatti sorsát. Roma holokauszt túlélőkkel készített interjúzásai során – mint azt nyilatkozta³⁰ – ráeszmélt, hogy a korábban elszenvedett üldöztetésük lényegében nem ért véget a második világháborúval, hiszen a mai napig diszkrimináció, és sokszor közvetlen fizikai bántalmazás áldozatai. A kutató megfontolásai egybeesnek a roma holokauszt történetírás hertfordshire-i iskolában megjelenő üzenetével, mely szerint a történelem felelevenítése, a megemlékezés a romák esetében jelen üldöztetéseiknek a megértését, a „világ” figyelmének a felhívását és a szolidaritás megalapozásának a célját szolgálja. Ugyanakkor a zsidó holokausztal, illetve annak utóéletével is összeveti kutatási eredményeit. Erről így nyilatkozik a szerző: „A zsidó holokauszt túlélők vallomásaiból ismerjük a fájdalom, a nélkülözés, a szomorúság kitörését, a túlélők felszabaduláskor érzett talajvesztését, majd az önmagukért vívott küzdelmet, amelynek végén visszataláltak a rendes kerékvágásba, habár nem mindig sikeresen. A cigányok ezt az érzést nem tapasztalhatták meg. Az ő történeteikben nem jön el az a pillanat, amikor a túlélő megalázott, megkínzott és halálra szánt fogolyból átalakul azzá a megbántott áldozattá, aki nagy nehezen újraépíti önmagát. A cigányokat továbbra is üldözték, így aztán az ő történeteikben nem válnak el a náci német,

²⁵ Csalog Zsolt: Holokauszt, *Phralipe* 1994/7. 2.

²⁶ Bernáth Gábor: Roma Holokauszt megemlékezések augusztus elején. *Phralipe* 1998. augusztus 10.

²⁷ Jancsó Miklós: Temetetlen holtak.

²⁸ *Phralipe* 1996 október 2–10.

²⁹ ÉS, 2000. október 13.

³⁰ u.a.

magyar fajgyűlölők a kommunista rendőröktől és az orosz parancsnokoktól: minden rezsim ugyanúgy agresszorként jelent meg nekik.”³¹

Említettem, hogy roma kulturális lapokon kívül még zsidó lapban jelentek meg cikkek ebben a témában. Itt találkozhatunk többek között roma deportáltak visszaemlékezéseivel is.³² 1994-ben Fehér Ferenc írása a Megvetéstől a gyűlöletig: a végig nem vitt „végső megoldás” Karsai László történész munkájára hivatkozva tesz néhány megállapítást: „Több száz, talán több ezer cigányt lemészárolnak ugyan a nyugati megyékben Vájna Gábor kommandói, a csendőregységek, a Nemzeti Számonkérő Szék különítményei, körülbelül ötezret pedig deportálnak Dachaubá, Ravensbückbe, az utolsó napjait élő Auschwitzba. De a buzgalmat lassítja és fékezi az úri adminisztráció számos tagjának szabotázsjellegű akadékoskodása, akiket ez alkalommal, ellentétben a zsidókérdéssel, nem fűt a gyűlölet ügybuzgalma. A magyar cigányság nagy szenvedéseken megy keresztül, de alapvető tömegeiben túléli a megsemmisítés fenyegetéseit.”³³ Fontos megállapítása, hogy „antropológiánkhoz, sajnos, hozzátartozni látszik, hogy valakinek be kell töltenie a megüresedett helyet. Így vált a cigányság, egyelőre más csoportokkal versenyben, különösen a posztkommunista világban, növekvően a gyűlölet, és többé már nem a megvetés céltáblájává.”³⁴

Egy kitérőt teszünk ezen a ponton, és elszakadunk a szigorúan vett sajtóban megjelent cikkek és tanulmányok elemzésétől. A „műhelymunka éveit” próbáljuk feltárni, azt, hogy mielőtt a roma holokauszt tematika megjelent volna a kárpótlások és a megemlékezések kapcsán a politikai közbeszédben, milyen kutatói, szakértői tevékenység folyt ebben a témában. Mivel a fent idézett Fehér cikk behozza Karsai könyvét a diskurzusba, méghozzá a zsidó holokauszttal és általában a zsidósággal, a „zsidó kérdéssel” kapcsolatban, nem tartjuk fölöslegesnek, hogy megpróbáljuk azt elhelyezni a roma holokauszt történetírás szempontjából. Azért is lényeges legalább próbálkoznunk ezzel az értelmezéssel, mert a későbbiekben a Karsai és roma holokauszt kutatók (Bárony János, Daróczi Ágnes) között zajló vitában már nemcsak történészi, szakmai álláspontok csapnak össze (bár a szerzők ezt próbálják hangsúlyozni), hanem egyfajta politikai értelmezés is folyik.³⁵

³¹ Katz Katalin: Magyarországi cigányok holokauszt történetei. *Amaro Drom* 1998. december.

³² *Múlt és Jövő* 1991, 35–38.

³³ Fehér Ferenc: A megvetéstől a gyűlöletig: a végig nem vitt „végső megoldás”. *Múlt és Jövő*, 1994/2 99.

³⁴ *ua.* 100.

³⁵ *Népszabadság* 1998. augusztus 17; *Népszabadság* 1998. október 19; *Népszabadság* 1998. szeptember 14.

Magyarországon az egyetlen monográfia ebben a témában³⁶ Karsai László *Cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a holokauszthoz* című műve.³⁷ A következőkben megpróbálom bemutatni, hogy Karsai munkája a hertfordshire-i roma holokauszt történetíróinak milyen pontokon tűnhet tendenciózusnak. Ezeket az érveléseket összevetve, későbbiekben könnyebben megérthetjük a Magyarországon zajló vitát. Ugyanis a magyarországi roma holokauszttal foglalkozók a hertfordshire-i irányzathoz kapcsolódva alakítják ki saját érvelésüket: szakmai ellenvetések a szigorúan pozitivistá történészi hozzáállással szemben ennek az iskolának a szellemi irányvonalához kötődnek.

Először is, Karsai kijelenti, hogy „a nácik fajelméletében egyes egyedül a zsidókat minősítették nem árjának”.³⁸ Ezzel az érveléssel szemben Ward Churchill dolgozatában azt találjuk, hogy az 1935-ös nürnbergi törvények mind a zsidókat, mind a cigányokat egyaránt faji alapon határozták meg.³⁹ A „faji definíció” kérdésének vonatkozásában Karsai a következőket emeli ki: „a legtisztábban cigány vérűnek minősített törzsekhez tartozóknak volt a legtöbb esélyük arra, hogy elkerüljék a koncentrációs táborba kerülést, míg a kevert vérűek, és főként a vándor és kóborló életmódot folytató cigányokat a nácik Európa-szerte üldözték.”⁴⁰ A Kenrick-Puxon szerzőpáros viszont így érvel: az tény, hogy a nácik a két „legtisztábbnak” tartott cigány törzset kiválasztották antropológiai vizsgálódások végett és tagjai a központi utasítások szerint nem eshettek az üldözöttek közé, mégis bizonyított, hogy a megvalósítás során ők sem kerülhették el az összes cigány sorsát.⁴¹

A *cigány munkaszázadok* felállítása 1944 augusztusában történt meg. Kenrick megemlíti, hogy ez volt az első, központilag kiadott rendelet Magyarországon, mely a cigányságot érintette.⁴² Karsai munkájában a következőképpen foglalkozik ezzel: „a rendeletben nyomát sem találjuk annak, hogy megalkotói akár csak bármilyen óvatos formában is, de megpróbálták volna meghatározni, hogy

³⁶ Bársony János végez kutatásokat ebben a témában, monográfiát azonban nem jelentetett meg. Az ide vonatkozó cikkei megtalálhatók jelen tanulmány lábjegyzeteiben. A www.rroma.hu weboldalon található „A kollektív emlékezet Magyarországon: az egykori munkatáborok, deportálások, gyűjtőtáborok, tömeggyilkosságok helyszínei (1944–45) és az emlékezés hivatalos helyei” – a kutatás eddigi eredményeit foglalja össze.

³⁷ Karsai László: *Cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a holokauszthoz* Cserépfalvi 1992

³⁸ Karsai, i. m. 9.

³⁹ Ward Churchill: „The 1935 Nuremberg Laws, which defined Gypsies in precisely the same racial terms as Jews” 3. o.

⁴⁰ Karsai, i. m. 10.

⁴¹ Kenrick-Puxon: *Gypsies under the Swastika*, Gypsy Research Centre, University of Hertfordshire Press, 1995.

⁴² Kenrick-Puxon, i. m. 102.

ki tekinthető cigánynak. Az alsófokú és a cigányok összegyűjtését ténylegesen végző rendőri és csendőri erőkre bízta annak eldöntését, hogy kit minősítenek letelepedettnek, de állandó foglalkozással nem rendelkező cigánynak, és kit minősítenek kóborcigánynak.”⁴³ Míg Kenrick interpretációját arra a felvetésre alapozza, hogy a második világháború alatt igenis létezett a cigányok faji alapon történő üldözése, addig Karsai ezt az utóbbi megjegyzését úgy teszi, hogy szerinte nem találunk megfelelő bizonyítékokat, hogy a cigányságnak a zsidókéhoz hasonlóan, a rasszista ideológiából levezethető üldöztetésben volt részüik.

1944 októberében született meg az a rendelet, mely megtiltotta, hogy a cigányok *engedély nélkül elhagyják lakhelyüket*. Kenrick ezt úgy interpretálja, mint egy esetleges tömeges deportálásra tett első lépést, ahogy ez Németországban is történt,⁴⁴ melyet csak idő hiányában nem tudtak végrehajtani. Karsai ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy „nem faji alapon, hanem kizárólag közbiztonsági okokból sújtja diszkriminatív »röghözkötő« intézkedéssel a cigányokat”⁴⁵ a rendelet.

A deportálások végrehajtásának elemzésében is igen nagy eltéréseket találunk a kétféle megközelítés között. Azzal mindkét oldal egyetért, hogy Magyarországon nem született központi rendelet, mely előírta volna a cigányság egészének deportálását. Ennek ellenére a cigányság összegyűjtése és néhány megyében a deportálásuk is megtörtént. Kenrick ezt úgy értelmezi, hogy valószínűleg a helyi hatóságok és végrehajtó testületek saját kezdeményezései miatt került mégis sor a deportálásokra.⁴⁶ Karsai viszont úgy látja, hogy „a cigánykérdésben ezek a tisztségviselők egészen másként gondolkoztak, más hagyományokat, érdekeket követve cselekedtek, mint 1944 tavaszán, kora nyarán a zsidókérdésben. Az úri középosztályhoz tartozó közép- és felsőszintű közigazgatási tisztségviselők (...) többsége nem gyűlölte a cigányokat, legfeljebb lenézte őket,”⁴⁷ továbbá „1945 február-márciusi magatartásuk világosan mutatja, hogy »saját« cigányaikat meg akarták menteni. Tudták róluk, hogy ezek a cigányok rendes, megbízható emberek. A »megbízhatatlanokat«, a kóborcigányokat (legalábbis közülük is csak a férfiakat) az előző év őszén már elvitték munkaszolgálatra.”⁴⁸ A két szerző elmentendő következtetéseket von le az általuk vizsgált forrásokból. Erre magyarázatot akkor kapunk, ha magukat a forrásokat vesszük szemügyre. Kenrick en-

⁴³ Karsai, i. m. 105.

⁴⁴ Kenrick, i. m. 102.

⁴⁵ Karsai, i. m. 119.

⁴⁶ Kenrick, i. m. 104.

⁴⁷ Karsai, i. m. 135.

⁴⁸ Karsai, i. m. 135.

nél a pontnál elsősorban túlélőkkel készült interjúira hagyatkozott, és ezekben az esetekben könnyű elképzelni, hogy az a személy, aki átélte a deportálást és esetlegesen családjá elvesztését is, nyilvánvalóan találkozott a helyi hatalom brutalitásával, embertelenségével és ezeket az élményeit az interjúk is rögzítették. A Kar-sai-féle levéltári kutatások ezzel szemben nem feltétlenül teszik lehetővé, hogy biztos véleményt alkothassunk a helyi hatóságok tényleges hozzáállásáról.

Az „igazságtétel évei”

Mint említettem, a 90-es évek közepéig majdhogynem teljes elszigeteltségben zajlik a roma holokausztról folyó diskurzus. A politizálódás egyik jele az országos lapokban való megjelenés. A megemlékezések politikai alkalmat teremtenek álláspontok megfogalmazására, amit roma és nem roma politikusok egyaránt meg is tesznek. A kárpótlás ügye tovább generálja a politikusi megnyilatkozásokat és állásfoglalásokat. A továbbiakban azt nézzük meg, hogy ez a politizálódás milyen újfajta diskurzusokat alakított ki.

Megemlékezés és kárpótlás⁴⁹

A roma holokausztról való nyilvános, hivatalos megemlékezések teremtik meg az apropót, hogy hallhatóvá váljon az a már jól körvonalazódott *roma holokauszt politikai narratíva*, amely elsősorban a roma történetírói pozícióra támaszkodik, és amely a fent ismertetett roma kulturális lapok hasábjain kristályosodott ki. Ez a következő módon értelmezi és használja a roma holokausztot: „A romák kiirtásának (...) oka évszázados üldöztetésükben rejlik. A holokauszt egy évszázadokra visszanyúló diszkriminációs folyamat betetőzése volt.”⁵⁰ A cigányságot Egész Európában hasonló sors sújtotta. A háború után, ugyancsak egész Európában a romák világháború alatti üldöztetése, deportálása és kiirtása tabutémává vált: „A holokauszt a tudat mélyére került, tanulságai máig feldolgozatlanok, terhelik a többség és a romák viszonyát.”⁵¹ A diszkrimináció és az üldöztetés tovább folytatódott és folytatódik a mai napig, és „az emlékező nem kerülheti el, hogy a múltat vallató gondolatai ne tévedjenek a jelen keserűségeire is.”⁵² Ugyanakkor „közösségeinket, problémáinkat, sorsunkat körbeveszi és közrefogja a közöny. (...) a társadalmat akkor sem ér-

⁴⁹ Roma holokauszt megemlékezések és kárpótlás bibliográfiáját lásd Dr. Bódi Zsuzsanna: www.romaweb.hu/romaweb/index.hu

⁵⁰ Horváth Aladár: Sorsunkat közrefogja a közöny. *Népszabadság* 1998. augusztus 17. 10. o.

⁵¹ u.a.

⁵² u.a.

dekelte és ma sem érdekli, hogy mi lesz velünk."⁵³ Mindez az öntudatra ébredt roma politikai követelések alapja, *„remény a reménytelenségben.*"⁵⁴

Ez, a roma holokauszt politikai narratíva éles politikai, közéleti párbajba keveredik azzal a történetírói irányzattal, melyet Karsai munkája képvisel. Mint arra rámutattam, kibontakozik egyrészt egy szakmai vita – források, adatok és feltevések kerülnek terítékre –, de ugyanakkor a vita másik lényeges eleme ezen eredmények „használata”, politikai eszközzé tétele mentén alakul ki.

Karsai szakmai és politikai kritikákat fogalmaz meg az *önálló roma holokauszt történetíró iskola* és az ehhez kapcsolódó, ennek alapvetéseire támaszkodó *roma holokauszt politikai narratívája* ellen. A történészi, szakmai érvek között szerepel, hogy *„Magyarországon semmiféle rendelet nem tiltotta 1944-ben, hogy a cigányok lakóhelyüket elhagyják. (...) Csaknem egy évtizedes levéltári kutatásaim számszerű végeredményét – ezek szerint cigány voltuk miatt bármilyen formában üldözést szenvedtek számát körülbelül ötezerre, a cigány holokauszt áldozatainak számát ezen belül mintegy ezerre becsültem.*"⁵⁵ Legfontosabb érve azonban nem az áldozatok számára vonatkozik, hanem arra, hogy *„a zsidó vészkorszakot egy lapon emlegetni a cigányok második világháborús üldöztetésével (...) tudománytalan. Nemcsak a nagyságrendi különbség miatt. (...) A cigány és a zsidó holokauszt döntő különbsége a célkitűzésben van. A náci állam vezetői valamennyi zsidót meg akarták ölni, a cigányüldözésben viszont legalább némi tébolyult logika, eszeveszett ésszerűség felfedezhető.”*

Azt az érvet is visszaveri, amely a korabeli és a mai üldözéseket összeköti: *„Nem hajlandók szembenézni azzal a ténnyel, hogy a cigányokat Magyarországon 1945 előtt távolról sem gyűlölték annyira, mint manapság. Nem voltak cigányrendeletek, törvények sem határozták meg, ki a cigány. (...) Az imaginárius második világháborús szenvedések hangoztatása világos politikai szándékot takar. Lelkiismeret-furdalást ébresztteni a többségi társadalomban, kihasználva a holokauszttól automatikusan görcsbe ránduló nem cigány médiaértelmisség tájékozatlanságát.”* A narratíva politikai szándéka mögött elsősorban a kárpótlás konkrét, számszerűsíthető érdekei állnak a szerző szerint: *„Lehet beszélni arról, hogy a magyarországi roma holokauszt hetven vagy százezer, vagy ki tudja mennyi áldozatának (kollektív) kárpótlás jár.”* Illetve *„kicsit halkabban a színpalak mögött pedig lehet alkudozni a német és a magyar kormánnyal arról, hogy kollektív kárpótlás címén melyik önjelölt cigány jog- és/vagy kisebbségvédő szervezet kapjon több pénzt.”*⁵⁶

⁵³ u.a.

⁵⁴ u.a.

⁵⁵ Dr. Karsai László: Roma holokauszt, magyar történelem. *Népszabadság* 1998. augusztus 17. 10.

⁵⁶ u.a.

A viszontválasz szerzői⁵⁷ felsorakoztatják mindazokat az érveket, amelyeket a herfordshire-i iskolánál is láthattunk: az üldöztetés hasonlóságát, a cigányság faji alapon való meghatározását, a teljes megsemmisítésre irányuló politikai célkitűzést, a levéltáriakban fellelhető dokumentumok hiányosságát. A cigányok iránti gyűlöletről és a rájuk vonatkozó törvényekről így nyilatkoznak: *„Nem volt a fajvédőknek szükségük arra, hogy törvényeket hozzanak a magyarok és cigányok szétválasztására, a cigányok gettóba telepítésére. A cigányok többsége gettóban élt, a települések szélein vagy azoktól távol, többnyire embertelen körülmények között.”*⁵⁸ A cikk szerzői kiemelik: *„az áldozatok összegyűjtése, hasonló volt a cigányok és a zsidók esetében: névsorok előzetes összeállítása, lakóhely elhagyásának tilalma, összegyűjtés csendőri karhatalommal, gyűjtőtábor, bevonulóztatás, koncentrációtábor, munkaszolgálat, szervezett razziák, embervadászat a rejtőzködők, menekülők felkutatására.”*⁵⁹ A faji definícióval kapcsolatban ezt írják: *„Karsai téved, amikor azt állítja, hogy a sinti (Karsainál helytelenül sinte) és laleri cigányokat a nácik árja mivoltuk miatt nem bántották. Igaz, hogy Himmler 1942-es rendelete tartalmazott ilyen kitételt, de a gyakorlat szerint: csoportjuk egy részének felajánlották, ha hagyják magukat sterilizálni, nem kerülnek lágerekbe. (...) Tény, hogy 1943 után a nácik célja a cigányok mint nép teljes megsemmisítése volt.”*⁶⁰ A dokumentumokkal kapcsolatban pedig ezt írják: *„Karsait láthatólag csak a levéltárakban fennmaradt anyag érdekli. Az interjúzást, a túlélők felkutatását, a tanúk megkeresését a »kisebbségkutatóra« hagyja. Márpedig az iratok hiányosak. Sokszor nem is készültek, vagy elkallódtak, »nem lettek iktatva« a háborús körülmények között vagy azóta.”*⁶¹

A vita sok tekintetben köthető a másfél-két évtizeddel korábban a nemzetközi porondon zajló folyamatokhoz. A tartalmi kérdések tekintetében itt is akörül forgolódunk, mint anno Washingtonban, nevezetesen, hogy a holokauszt más áldozatait (*other victims*) tekinthetők-e, és ha igen, mennyiben ugyanazon holokauszt áldozatainak, vagyis üldöztetéstük ugyanabból az ideológiai megfontolásából – faji alapon – zajlott-e, illetve annak módjai mennyiben egyeztek meg.

Mi történt Washingtonban? Ezek a fontos történelmi, szakmai kérdések kétfelé osztották a holokauszt kutatásokat a „más áldozatok” megítélésében. Egyrésztől politikai alapon a szolidaritás más áldozatokkal, azok befogadása lett

⁵⁷ Daróczi Ágnes- Bársony János: Roma holokauszt – tények és tagadások. *Népszabadság*, 1998. szeptember 14.

⁵⁸ u.a.

⁵⁹ u.a.

⁶⁰ u.a.

⁶¹ u.a.

a norma, ugyanakkor, megmutattuk, hogy kialakult az a történetírói irányzat, mely nem tekinti az üldözés más áldozatait a holokauszt-történet részének.

Azzal az abszurd helyzettel találjuk magunkat szemben, amennyiben a magyarországi vita „mélyrétegeit” értelmezzük, hogy mind a két félnek igaza van és mind a két fél téved – legalábbis, ami a másik fél megítélését illeti. Mindkét oldal előfeltevésekből indul ki: Karsai azt feltételezi, hogy a roma holokauszt narratíváját képviselő roma aktivisták elsősorban legitimációs céllal, politikai nyomásgyakorlásra (többek között a kárpótlás kikényszerítésére) kívánják felhasználni érvelésüket. Megkérdőjelezi a háborús üldöztetések és a mai diszkrimináció között fennálló kapcsolatot. Magyarán, ha a romákat nem faji alapon üldözték, akkor az milyen módon lenne kapcsolatba hozható a mai rasszista alapú diszkriminációval. Karsai ennek a történetírói irányzatnak a sajátosságait nem veszi figyelembe, rosszat sejt a mögött, hogy politikai célokra használják a roma holokauszt tematikát. A másik fél feltevései pedig arra alapulnak, hogy Karsait az „exkluzivista” irányzat magyarországi megtestesítőjének tekintik, azt a szerepet tulajdonítják neki, mintha a romákat ki kívánná rekeszteni a holokauszt narratívából.

Nyilvánvalóan a vita a történelmi tények szempontjából sem közömbös, de a félreérthető és nem mindig megalapozott érvelések azt világosan mutatják, hogy az alap kutatások hiányosságai, a módszertani kérdések tisztázatlanságai milyen súlyos problémákhoz vezetnek, főként egy átpolitizált témával kapcsolatban.

Mostanáig nem tértünk ki a többségi, nem-roma politikai diskurzusokra, amiket a roma holokauszt megemlékezések és a kárpótlás ügyének felmerülése váltott ki. A nem-romák részéről a politikusi megnyilvánulások két fő csoportba sorolhatók: az egyik a *szolidáris többségi politikai pozíció*, a másik, ezzel szemben, az *áldozat felelősségét hangsúlyozza*.

Az 1996-os nagykanizsai megemlékezésen az államfő beszédet tartott, amelyben kiemelte, hogy „a holokauszt roma áldozatait névsor sem tartja nyilván (...) pontos számukat sem ismerjük, kárpótlásban sem részesültek.”⁶² A roma holokausztot és a mai „roma problémát” a roma holokauszt politikai narratívája szerint a társadalmi és politikai közöny köti össze. Erre a polgárjogi felhívásra reflektál a többségi politikus, amikor ugyancsak egyik megemlékezés alkalmával kijelenti: „a társadalom vállalja fel a cigányság társadalmi-szociális gondjainak megoldását, a romákkal szembeni előítélet megszüntetését.”⁶³

Az ezzel ellentétes politikai diskurzus szemléltetésére az 1994-es holokauszt emléknap alkalmából, a parlament akkori elnöke által elmondott beszédből

⁶² *Magyar Hírlap* 1996. augusztus 5., 4.

⁶³ *Népszabadság* 1997. augusztus 4.

idézzünk: „Akkoriban ez az etnikum nem élvezett védelmet, legfeljebb egyes emberek rokonszenvére számíthatott, de ennek csupán elenyésző hatékonysága lehetett. A mai Magyarország az utóbbi négy esztendőben valóban független országgá vált, és egyetlen más hatalmi tényezőnek sincs alávetve.”⁶⁴ A beszédben összekapcsolódik az egyes emberek rokonszenve, (feltételezhetően az üldözöttek lakosok általi segítésére utal a beszéd megfogalmazója) és az ország idegen hatalmaknak való alávetettsége, ami értelmezhető úgy is, hogy amikor megtehetjük, amikor szuverén, független ország vagyunk, akkor megtesszük, ami tőlünk telik, segítünk az üldözötteknek, elesetteknek. Konkrétabban, a háború alatt nem tehetünk semmit, hiszen a fasiszta németek intézkedtek. 1945 után megint csak keveset tehetünk, hiszen szovjet irányítás alatt álltunk. Ez az érvelés, főként a holokauszt vonatkozásában kísértetiesen hasonlít arra, amit már a zsidó holokauszt kapcsán jól ismerünk: a felelősség áthárítása, az üldözésben való részvétellel való szembenézés hiánya.

A beszéd következő mondata reménykeltő, annyiban, hogy úgy látja a mai jogállamnak és demokráciának kötelessége a romák segítése: „Ma már jogállamban élünk, és olyan végrehajtó hatalmi rendszer alakult ki, amely a jogok gyakorlati érvényesülését deklarálta.”⁶⁵ A folytatás azonban hamar lelohaszt, hiszen a jól ismert önhiba érveléssel operál: „A gazdasági megújulás és polgárosodás útján a cigányságot még nem tudta az ország megvédeni a nagy megrázkódtatásoktól, ám fontos, hogy a szociális ellátás és a segítők igénybevétele mellett maga is törekedjen a felemelkedésére. A túlélők legyenek az erkölcsiség, a felelősségérzet, a demokrácia örökös elkötelezettjei, akkor ércnél maradandóbb emléket állítanak a mártíroknak.”⁶⁶ Az érvelés „újszerűnek” is tekinthető, hiszen az önhiba elméletét összekapcsolja a holokauszt tematikával: áldozat bizonyítsd, hogy méltó tagja vagy társadalmunknak és akkor szenvedéseid elismerjük!

1999-ben „Schmidt Mária történész, miniszterelnöki főtanácsadó holokausztról tartott” előadása kapcsán kirobbant vitára⁶⁷ „felfigyeltek a romák képviselői is.”⁶⁸ Érdemes ennek kapcsán számba venni, hogy a fentiekén túl még milyen módon tematizálódik „ezen az oldalon” a roma holokauszt.

Romák megszólaltatott képviselője⁶⁹ kijelenti, hogy „mi elismerjük a zsidó holokausztot, de ismerjük el a cigány holokausztot is!” Ez a kijelentés válasz arra

⁶⁴ Új Magyarország 1994. május 21. (Szabad György beszéde)

⁶⁵ u.a.

⁶⁶ u.a.

⁶⁷ „A Mazsihisz a történelemnek tulajdonított mondatok miatt közleményben fejezte ki felháborodását és Le Pen legjobb magyar tanítványának nevezte az előadót” *Napi Magyarország* 1999. november 20.

⁶⁸ *Napi Magyarország* 1999. november 20.

⁶⁹ U.a. Rostás-Farkas György

a közleményre, amit a Mazsihisz elnöke tett, hogy a zsidó holokausztot nem lehet minden más népirtással egy szintre hozni.⁷⁰

A cikkben megszólal egy „nemzetközi rangú műgyűjtő (is), aki túlélte az auschwitzi poklot” és aki „zsidóságát, magyarságát elsősorban az ország érdekeinek szem előtt tartásával akarja megélni.” Mint tanú mondja, hogy amit ő látott „a holokausztból, az a zsidókat és a cigányokat érintette (...) Cigányholokauszt volt, én ott voltam, tanú vagyok.”⁷¹

A megszólaltatott történész⁷² arról beszél, hogy „mindenkinek a felelőssége, akkor is, ha a szörnyűségeket nem a németek követték el. (...) Miért volt az, hogy a szövetségesek nem bombázták az Auschwitzba vezető vasútvonalakat, ha tudták mi történik. (...) nem tudták. De akkor miért kérjük számon az 1944-es magyar politikai vezetéstől? (...) Nem biztos, hogy csak egyes nemzeteknek a lelkiismeretét kell megvizsgálni, lehet, hogy a másokét sem ártana.”⁷³

Próbáljuk meg rekonstruálni a riportokra alapuló cikk mögött meghúzó-dó prekonceptiókat és a roma holokauszt ebben betöltött szerepét. Az egyik tétel, amit a cikk igazolni kíván, az az, hogy a zsidók ki akarják rekeszteni a romákat a holokausztból. Szükség van tehát egy felháborodott roma hangra és egy auschwitz szemtanúra, akik állításaikkal ellentmondanak a „zsidó feltevésre” és hangsúlyozzák ennek az álláspontnak a szélsőséges voltát. A történész „tárgyilagos” hangja pedig annak igazolására szolgál, hogy a felelősség kényes kérdésével kapcsolatban vessen fel néhány „új” és „megfontolandó” szempontot (lám-lám az amerikaiak, az angolok mit tettek, vagy nem tettek ebben az ügyben). A felelősség kérdésének elhárítása a magyar társadalomról az az alapvetés, amit a cikk megpróbál ügyesen körüljárni, méghozzá úgy, hogy ennek illusztrálására ebben az esetben a roma holokauszt témáját használja fel: Hogyan érezzünk együtt egy olyan kisebbséggel, amely adandó alkalommal a nálánál kisebbre rúg, holokausztjából kirekeszti?

Összegzés

Egyrésről ismertettem, hogy milyen az a nemzetközi közeg, amelyben a roma holokauszt jogérvényt nyert és melynek hatására az egyes országokban is mind hangsúlyosabbá vált ez a kérdés. A nemzetközi szintér bemutatását azért is tartottam fontosnak, mert a roma holokauszt előtérbe kerülésének története eb-

⁷⁰ Napi Magyarország 1999. november 20.

⁷¹ u.a.

⁷² u.a. Szakály Sándor

⁷³ u.a.

ben a kontextusban tekinthető egy zsidó-roma, vagy másként fogalmazva két kisebbség belügyének. Valójában egy ország diskurzusába agyazódásának pillanatában válik a történet többszereplőssé, és a zsidó-roma belügyből egy olyan tágabb értelmezés felé terelődik, ahol egyrészt beilleszkedik a holokauszt diskurzusok rendszerébe, másrészt a romákkal kapcsolatos közbeszédbe.

Ennek nyomán a következő következtetéseket vonhatjuk le. A különböző, fent elemzett történetírói, politikusi és újságírói álláspontok összegzése révén azt tapasztaltuk, hogy két fő diskurzus-irány rajzolódik ki. Egyrészt az, amelyik a romákkal kapcsolatos diskurzusok felől közelít a roma holokauszt kérdéséhez, és a legfőbb motívuma a romák második világháborús üldöztetésének a mai kirekesztettséggel, diszkriminációval való összekapcsolása adja. Ebben az irányzatban összegződik a sorsközösség hangsúlyozása és az önálló történetírói iskola által közvetített alapelvek.

A másik irányzat jellemzője, hogy kiemeli a romák felelősségét a beilleszkedésben, integrációban. Ugyanakkor a roma holokausztról szóló megnyilvánulásokat legtöbbször összekapcsolja azzal a zsidó állásponttal, mely a zsidó holokauszt egyediségére hivatkozva elutasítja a roma holokausztot. A roma holokauszt ebben a megközelítésben beágyazódik abba, a már létező zsidó holokausztról szóló nem zsidó diskurzusba, mely a felelősség elhárítását, illetve a holokauszt jelentőségének csökkentését emeli ki. A roma holokauszt instrumentalizálódik: nem a részvét, átélés, az emlékezés megkönnyítése a célja, hiszen a romákat alapvetően felelősnek tartja rossz sorsukért. A diskurzus elsődleges célja, hogy a roma holokauszt tematikát a meglévő holokauszt diskurzusának nyomatékosítására használja. Továbbá, mivel sem a zsidóság irányában, sem a romák felé nem vállal sem a múlthoz, sem a jelenhez kapcsolódó felelősségérzetet, ezzel lényegében visszahelyezi a „holokauszt ügyét” a két kisebbség belügyeibe, gettósítja azt.

Célom az volt, hogy megvilágítsam, hogy a nemzetközi szintén megfogalmazódott narratívák milyen módon kapcsolódnak be egy adott társadalom diskurzusába. Mint láttuk, erősen kötődnek a már megfogalmazott és élő diskurzus elemekhez, ugyanakkor a helyi közeg erősen differenciálja és új diskurzusokat generál.

HÁLÓ ÉS HÁLÓZAT

BÁLINT EMESE

A társadalmi kapcsolatháló és a kódválasztás összefüggései: román-magyar kétnyelvű közösségek példája

*Bevezetés**

A kétnyelvűség sokkal általánosabb, mint azt korábban a közfelfogás tartotta, és ezt a tényt egyértelműen jelzi a tudományos érdeklődés növekedése is, miközben a jelenség elterjedtségének felismerésével együtt megváltoztak a kétnyelvűség káros pszichológiai és társadalmi hatásairól vallott nézetek. A korábbi félelmek gyökereit felismerhetjük a szülők aggodásában (Mi történik a gyerekemmel?), a kultúraféltésben (Előidézi-e a kétnyelvűség az akkulturációt?), az oktatás kételkedésében (Akadályozza-e a kétnyelvűség az iskolai teljesítményt?), valamint a politikai-ideológiai félelemben (Fenyegeti-e a kétnyelvűség a nemzetállamot? vagy más szempontból: Fenyegeti-e a kétnyelvűség az anyanyelv megtartást?). A szociolingvisztikában a paradigma részévé vált az a nézet, hogy kétnyelvűnek lenni önmagában ártalmatlan, és egyre több bizonyítékot láthatunk arra is, hogy megfelelő és kedvező körülmények között a kétnyelvű egyén intellektuális, pszichológiai, társadalmi, kulturális és gazdasági előnyökhöz juthat. Az olyan országok példája, mint Luxemburg, Norvégia, Svájc, Belgium, Kanada vagy Szingapúr arról győzhet meg bennünket, hogy a két- vagy többnyelvű egyén nem mutat érzelmi instabilitást vagy szellemi hátramaradottságot az egynyelvűekhez képest, hanem éppen ellenkezőleg: egy ország kétnyelvű állampolgárainak száma egy olyan mutató, aminek alapján minősít-

* A kutatást a következő kutatási ösztöndíjak segítségével végeztem: Arany János Közalapítvány F/04/15; Marie Curie Research Fellowship (HPMT*CT-2000-00144).

hető többek között az oktatási standard, a gazdasági versenyképesség vagy pedig a kulturális élet élénksége.¹ A nemzetállamban élő kisebbségek nyelvi attitűdje nagyon sokszor szimbolikus értékű, éppen ezért a magyar nyelv társadalmi szintű szimbólum-értéke és az egyéni beszélők identitásának megőrzése nem csupán azok számára lehet érdekes, akik a kétnyelvű szituációkat megélik, hanem azok számára is, akik hivatásukkal vagy politikai befolyással olyan döntéseket hoznak, amelyek a mindennapi élet számtalan aspektusát befolyásolhatják.

Erdélyben igencsak aktuális a kétnyelvűség kutatása. Itt a két- vagy többnyelvűség történetileg mélyen gyökerezik, ám a hosszú időn keresztül ellentétes irányba ható politikai, gazdasági és kulturális erők hatására a közösségi szinten is komoly nyelvi változások történnek. Statisztikai adatok azt mutatják, hogy a magyar beszélők száma állandóan csökken, és a folyamat okának – a területi mobilitás mellett – az asszimilációt tartják. „Az asszimilációnak leginkább kitett magyar közösségek a magyar szórványok. A szórvány a személyes és csoportos etnikai jegek megőrzése szempontjából halmozottan hátrányos helyzet. A szórványlét izolációt jelent; az egyén nem ágyazódik olyan közösségbe, nem épül köré olyan kapcsolati háló, mely támaszt, biztonságérzetet, mércét, értékrendet adna neki”.² Az előbbi kijelentéssel általában egyetérthetünk, azonban két szempontból is kiegészítésre szorul. Igaz ugyan, hogy az erősen szórványosodott Dél-Erdélyben, a Mezőségen, illetve Máramaros térségében folyamatosan zajlik a magyar települések vegyes lakosságúvá válása, de az asszimiláció ugyanúgy fenyegeti a Partium lakosságát vagy a székelyföldi tömbmagyarságban élőket.³ Továbbá, a szórványlét nem minden esetben jelenti a magyar nyelv társadalmi visszaszorítását. A kétnyelvűség nyelvészeti, lélektani, szociológiai következményei jelentős részben azon múlnak, hogy az adott kétnyelvűség milyen típusú, milyenek az erőviszonyok a két nyelv, illetve az őket támogató politikai, gazdasági, kulturális erők között. A stabil kétnyelvű állapotok fenntartása mellett a magyar nyelv újraillesztésének kísérleteire is számtalan példát láthattunk.⁴

Kutatásom helyszínei, a szórványosodott Fehér megyében található Alsókarácsonfalva (Crăciunelul de Jos) és Buzásbocsárd (Bucerdea Grânoasă)

¹ Dewaele, Jean-Marc – House, Alex – Li, Wei (eds.): *Bilingualism: Beyond Basic Principles. Multilingual Matters LTD.*: Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney, 2003. 123.

² É. Kiss Katalin: *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris: Budapest, 2004. 147.

³ Szilágyi N. Sándor: Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kriterion: Kolozsvár, 2004. 157–234.

⁴ Péntek János: *A megmaradás esélyei*. Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 1999.; Ugyanő: *A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok*. Kolozsvár: Komp-Press, 2001.; Vetési László: Iskola a nyelvhatáron. *Korunk*, 1999 (10) 3. 9–21.

összehasonlító vizsgálata a legjobb bizonyíték arra, hogy a szórványvidékeket nem lehet általánosan és egységesnek minősíteni. Az itt található településeken a két nyelv, a többségi román és a kisebbségi magyar hosszú ideje egymás mellett létezik, ám a nyelvcseré folyamatát és ritmusát tekintve két különböző típusú közösségként kell ezeket tekintenünk. Ebben az esetben a legfontosabb vízválasztónak a kétnyelvűség típusát, a nyelvhasználat mindennapi gyakorlatát, illetve az intézményes hátteret tarthatjuk. Közösségi szinten csak Buzásbocsárdon normatív a kétnyelvűség, egyéni szinten azonban mindkét faluban nagyon tágan kell értelmeznünk ezt a fogalmat, hiszen a legtöbb esetben a jelenség tökéletlen vagy instabil formáival találkozhatunk. Tanulmányomban a két falu kétnyelvű beszélőinek kódválasztását helyezem a vizsgálat középpontjába, hiszen ez a legfontosabb nyelvi viselkedés, amelyen keresztül a kétnyelvűség elemezhető. A két településen gyűjtött adatok módszeres bemutatása mellett munkám célja az is, hogy egy olyan elemzési modellt mutassak be, amelyben a hagyományosan különválasztott társadalmi, csoport- és egyéni szint egyformán fontos szerepet kap. A rendelkezésünkre álló értelmezési keretek közül a makrotársadalmi azt vizsgálja, miként befolyásolják a társadalmi struktúrák az egyén kódválasztását, a mikroszintű, interakció-központú értelmezések azt hangsúlyozzák, hogy az egyén interakcióbeli viselkedése az, ami a társadalmi struktúrákat kialakítja és fenntartja. A szakirodalom tanulságai szerint az egyének társadalmi kapcsolatai és nyelvhasználati preferenciája közötti összefüggésben írható le legkönnyebben a társadalmi struktúra és egyéni interakciók kapcsolata: a tágabb környezet meghatározza a beszélők kódválasztását, az egyének viszont interakcióik során hozzájárulhatnak ezeknek a struktúráknak az alakításához és fenntartásához. Ezért a társadalmi aktorok mindennapi viselkedése, a csoportszinten mérhető viselkedésminták, valamint a nagyobb léptékkel mérhető intézményes keretek közötti összefüggéseket tartom az egyik legfontosabb szempontnak, nem pedig ezek különválasztását. Egy harmadik kutatási módszer, a társadalmi kapcsolathálók és a kódválasztás összefüggéseinek elemzése lehetővé teszi a mikro és a makroszint, a mindennapi nyelvi viselkedés és a tágabb értelemben vett gazdasági, politikai és intézményes háttér összekapcsolását. Az egyes beszélők nyelvi viselkedésének elemzése során kialakítható egy közösségi nyelvhasználati modell, amely belehelyezhető az adott közösség társadalmi kontextusába. A módszert az angolszász szakirodalomban használták

a bevándorló kisebbségek kódválasztásának vizsgálatára,⁵ kutatásomban ezt ültettem át az őshonos kisebbségek nyelvi viselkedésének elemzésére. A megközelítés abban különbözik a hagyományos attitűdvizsgálatoktól, hogy a beszélőknek a nyelvekhez való viszonyát a személyes kapcsolatok minőségén és a mechanizmusok működésén keresztül vizsgálja. A kétnyelvűségben élők számára a kapcsolathálók, az egyéni kódválasztási stratégiák, illetve a beszélők nyelvi kompetenciája erősen meghatározzák az egyes nyelvek társadalmi értékét, és a közösségi normák szabályozzák a kódválasztás és kódváltás lehetőségeit mintáit.

A kapcsolatháló

A nyelvi variánsok és a nyelvi változások elemzésének egyik leghatékonyabb vizsgálati kereteként tartják számon a kapcsolatháló-elemzést, amelyet az elmúlt húsz év szociolingvisztikai kutatásaiban a beszédközösségek meghatározásakor a társadalmi osztály alternatívjaként vezettek be. A korábbi kvantitatív kutatásokban eleve benne foglaltatott az a feltételezés, hogy a beszélők nyelvi viselkedését társadalmi státuszuk határozza meg. A beszélőket tehát társadalmi és gazdasági ismérvek alapján sorolták bizonyos csoportokba. Egységes szempontrendszer hiányában nem volt közmegegyezés abban a tekintetben, hogy milyen jellemzőket kell figyelembe venni a társadalmi státusz meghatározásában. Általában a jövedelem, a foglalkozás, az iskolázottsági szint, a lakóhely és az életforma voltak azok a faktorok, amelyek ezekben a felmérésekben szerepeltek, és ezeket a társadalmi megítélés szerint osztályozták (egy vállalati vezető magasabb társadalmi osztályba került, mint a titkárnője, vagy az egyetemi végzettségű beosztott a középfokú végzettségűvel szemben került magasabb társadalmi osztályba). Ha a különféle jellemzők kombinációja mellé numerikus értéket rendelünk, a társadalmak tagjait rétegekbe sorolhatjuk, ennek alapján meghatározhatunk három fő kategóriát, fel-

⁵ Többek között lásd Gal, Susan: *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press: New York, 1979.; Li, Wei: *Three Generations, Two Languages, One Family. Language Choice and Language Shift in a Chinese Community in Britain*. Multilingual Matters LTD, Clevedon, 1994.; Milroy, James – Milroy, Lesley: Belfast: Change and Variation in an Urban Vernacular. In: Trudgill, Peter (ed.): *Sociolinguistic Patterns in British English*. Arnold: London, 1978.; Raschka, Christine – Li, Wei – Lee, Shermann: Bilingual development and social networks of British-born Chinese children. *International Journal of the Sociology of Language*, 2002, 153. 9–25; Reynolds, Mike: Punjabi/Urdu in Sheffield: Language Maintenance and Loss and Development of a Mixed Code. In: Gubins, Paul – Holt, Mike (eds.): *Beyond Boundaries. Language and Identity in Contemporary Europe*. Multilingual Matters, 2002.

ső- és középréteget, valamint egy alsó társadalmi osztályt, amelyek később akár tovább is bonthatók. A kutatók egyetértenek abban, hogy nagy mennyiségű adat rendszerezésekor ez a hármas felosztás bizonyos szempontból tükrözheti a társadalmi valóságot, de a beszélő szempontjából ezek a csoportok nem feltétlenül fontosak, amikor csoportidentitását kell meghatározni.⁶

A probléma áthidalásaként Milroy javasolta a kisebb léptékű kategóriák bevezetését, amelyek konkrétan meghatározhatók. Egyik lehetséges elemzési egységként fogható fel a beszélők társadalmi kapcsolathálója, amely elsősorban az egyének különféle minőségű összetartozására épülnek. A társadalmi hálóvizsgálat a beszélő identitása mellett megvizsgálja a vele rendszeresen kapcsolatban álló személyek identitását is, és feltételezi, hogy dialektikus kapcsolat van a beszélő nyelvi viselkedése és társas viszonyai között. Ez azt jelenti, hogy kettős kapcsolatot kell vizsgálni: egyrészt, ahogyan a társas kapcsolatok alakítják a nyelvhasználati szokásokat, másrészt, ahogyan a nyelvhasználati szokások befolyásolják az egyének társas viszonyainak alakulását. Ezért a beszélők ad hoc kategorizálása helyett ez a megközelítés a beszélők pontosan megfigyelhető viselkedését tekinti kiindulási pontnak, és azt vizsgálja, hogy a beszélők hogyan alakítják ki társadalmi identitásukat az interakciókon keresztül.⁷ A szociolingvisztikában használt társadalmi kapcsolatháló fogalmi meghatározásakor általában az egyén által fenntartott formális és informális kötődésekre helyezik a hangsúlyt.⁸ A Milroy szerzőpáros az észak-írországi Belfast munkásnegyedeiben végzett kutatásokat,⁹ és a szakirodalomban az ő munkájuk mutatta ki a nyelvi jelenségek és a kapcsolatháló minősége közötti összefüggéseket. Az ilyen hálók legtöbbször a rokonsági kapcsolatokból erednek, meghatározzák, hogy milyen elhelyezkedési lehetőségei és más erőforrásai lesznek egy egyéneknek. A rokonsági és a vallási vonalak mentén szerveződnek a legfontosabb kapcsolatok. És mivel a háló képes normatív mechanizmusként működni, feltételezésük szerint a nyelvi normákat is éppúgy szabályozza, mint a társadalmiakat. Az eredmények pedig azt mutatták, hogy a munkásközösségeket a sűrű (több ember osztozik ugyanazon a társadalmi kontaktuson) és sokszoros hálók (az emberek egyidejűleg sokféleképpen kapcsolódnak egymáshoz) jellemezték. Ennek megfelelően szignifikáns korrelá-

⁶ Milroy, Lesley: *Language and Social Networks*. Basil Blackwell: Oxford, 1980.

⁷ Woolard, K.: *Language Variation and Cultural Hegemony: Towards an Integration of Linguistic and Sociolinguistic Theory*. *American Ethnologist*, 1985 (12) 4. 738–48.

⁸ Milroy: *Language and Social Networks*, i. m.; Stoessel, Saskia: *Investigating the role of social networks in language maintenance and shift*. *International Journal of the Sociology of Language*, 2002, 153. 93–131.

⁹ Milroy, J. – Milroy, L.: *Belfast*, i. m.

ció fedezhető fel a hálósűrűség és a helyi vernakuláris normák (bizonyos más-salhangzó-változatok) között, azaz minél nagyobb a hálóerősség, annál többször fordulnak elő azok a változatok, amelyeket a belfasti vernakulárisal azonosítottak. Ez a példa szemlélteti azt a társadalmi mechanizmust is, amely során egy nyelv alacsony státusú változatai a legitim nyelvi normák ellen hatnak, ezzel használóik az egymással való szolidaritásukat mutatják ki, és valamilyen csoportidentitást is demonstrálnak.

A szociolingvisztika egy másik területén, a kétnyelvűség-vizsgálatokban a kódválasztás kapcsán bizonyult hasznos eszköznek a kapcsolathálók elemzése, ezzel pedig megtörtént egyfajta elmozdulás a mikroszint irányába: a tágabban értelmezett társadalmi faktoroktól (presztízs, szolidaritás) sikerült eljutni a finomabban értelmezhető nyelvhasználati kérdésekig, amelyben nagy szerepe van többek között a beszélők nemének, életkorának, valamint közösségi pozíciójának. A kétnyelvűség magyar vonatkozásában is fontos Susan Gal kutatása,¹⁰ amelyben elsők között alkalmazta a szociolingvisztikában a kapcsolatháló-elemzést, amikor a felsőöri magyar-német kétnyelvű beszélők társadalmi háttérét vizsgálta. Feltételezése az volt, hogy a két nyelv, a magyar és a német a falusi és a városi szimbolikus értékrendszer ellentétét világítja meg, és a magyar nyelvhasználat azon beszélők nyelvi stratégiájában van hangsúlyosabban jelen, akik többnyire a paraszti életformához kötődnek, míg a német használata a hagyománytól való eltávolodásra és a városi kötődésekre jellemző. Gal következtetései valóban kimutatják, hogy pozitív megfelelés van egyrészt a magyar nyelv preferálása és az erős paraszti kapcsolatok között, másrészt a városi kapcsolatok és a német nyelv gyakoribb használata között. Az elmúlt nyolcvan évben Felsőőr 600 körüli lélekszámú faluból 5000 lakosú kisvárossá növekedett, a helyi kétnyelvű népesség az össznépességnek körülbelül az egynegyedére csökkent, s nagy részük még az utóbbi időig is parasztgazda maradt. A társadalmi esély és a státus nyelvévé a német vált és a kétnyelvű közösségben a fiatal nők voltak azok, akik a legnagyobb hajlandóságot mutatták a társadalmi változásokban való részvételre. A magyar nyelv a paraszti státust szimbolizálta, és nagy valószínűséggel használták olyan kétnyelvű beszélők, akiknek személyes kapcsolati hálójában sok paraszti kapcsolat volt. Az erős paraszti háléhoz tartozó fiatal férfiak között még mindig sokkal többet használnák a magyart, mint az ugyanilyen helyzetben lévő fiatal nők.

Egy másik fontos monográfiában Li Wei részletesen tárgyalja egy Nagy-Britanniában letelepedett kínai közösség szociolingvisztikai mutatóit és a Tyneside-i

¹⁰ Gal: *Language Shift*, i. m.

kétnyelvű beszélők kódválasztási stratégiáit.¹¹ Három generáció eltérő kétnyelvűségét vizsgálva bemutat egy koherens modellt, amely összefüggéseket mutat a tágabb értelemben vett társadalmi nyelvhasználat és az egyéni stratégiák között. A kutatási eredmények azt mutatták, hogy a társadalmi háló egyéb társadalmi tényezőkkel összekapcsolódva sokkal nagyobb mértékben határozza meg a nyelvi viselkedés modelljeit, mint egyéb változók.

A kapcsolathálók vizsgálata során egyre újabb elemzési technikákat használtak, így a módszertani változatosság igen nagy: gyakorlatilag a matematikai gráfoktól és szociogramoktól a kifinomultabb mátrix-algebrai módszerekig többfajta mérést használnak még ma is. A módszer kritikusai azonban arra mutattak rá, hogy az ilyen elemzésekben éppen a háló tartalma minimalizálódik, amely által elvész a személyek közötti kapcsolat jelentése. A teljes háló elemzése helyett ezért az egocentrikus hálókat kezdték el vizsgálni. Ennek alapja az a társadalmi szemlélet is, mely elfogadta, hogy a hálóban számtalan személy kötődik valamilyen módon egymáshoz, ellenben azt hangsúlyozta, hogy a hálók mégiscsak egyéneken keresztül csoportosíthatók, és az egyénnek bizonyos cél érdekében módjában áll bármikor aktiválni teljes kapcsolathálójának egyes részeit.

Ezzel együtt jár az a módszertani finomítás is, amely egyszerűbbé teheti a vizsgálatot: egyrészt limitálja az erős kötődések (akikkel az ego közvetlen és rendszeres kapcsolatban áll) számát körülbelül 20-ra, másrészt pedig ez az elv bevezeti a különböző célból aktiválható különféle típusú kötődések fogalmát.¹² Kis közösségek nyelvészeti szempontú kutatásában azt a fajta hálóelemzést tudjuk leginkább alkalmazni, amely az aktív és passzív kötődéseket ábrázolja, mivel ezekkel fizikai feltételeket (gyakori társadalmi interakciót) és szimbolikus értékeket is ábrázolni tudunk (így például a kisebbségi nyelvhasználat etnikai csoporton belüli morális támogatását¹³). Másik előnye, hogy az elemzés alapjául kiválasztott nyelvi viselkedések

¹¹ Li: *Three Generations*, i. m.

¹² Raschka – Li – Lee: *Bilingual development*, i. m.; Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris: Budapest, 1996.

¹³ A kétnyelvű beszélőközösségekben a belülről jövő etnikai támogatást sokszor a nyelv megtartás legalapvetőbb feltételének tartják. Kétségtelen, hogy a nyelvcsere viszonylatában azok a beszélők, akik saját etnikai csoportjuk körében élnek, és kizárólag az L1 nyelvet használják, nem is fogják az L2-t megtanulni, hiszen mindennapi tevékenységük során nincs rá szükségük. Azok viszont, akik nem a saját etnikai közösségükben élnek, feltételezhetően előbb-utóbb áttérnek az L2 használatára, egyszerűen azért, mert a környezetük részéről érkező társadalmi elvárásoknak való megfelelni akarás ezt eredményezi. Amit azonban fontosnak tartanak a szerzők megemlíteni az, hogy a kódválasztás okai nem egészen tisztázottak, hiszen mindenfajta nyelvi preferencia mögött társadalmi faktorok sokaságát lehet felfedezni. Ezeknek a kombinációja adja azt a skálát, amely az L1 kizárólagos használatától az L2 kizárólagos használatáig terjed. A beszélők mindegyike a két véglet között elhelyezhető, egyedi nyelvhasználatában azonban beleilleszthető egy olyan sémába, amely álta-

könnyen megfigyelhetők és osztályozhatók, legelső lépésként pedig az egyén identitásának az interakciókon keresztül megnyilvánuló alakulását vizsgálják.

Számukat tekintve a kapcsolathálók végtelenek, ami azt jelenti, hogy a társadalomban igen távoli személyek állhatnak egymással valamiféle kapcsolatban. A kutatás szempontjából azonban nem lenne praktikus, ha egy adott személy összes kötődését vizsgálnánk, ezért általában harminc-ötven személyre szűkítik le a vizsgálatot, akik valamilyen minőségükben az egohoz kapcsolódnak. Ezek lesznek azok a személyek, akikkel az ego közvetlen és rendszeres kapcsolatot tart fenn. Ezeket az elsődleges aktív kapcsolatokat tovább bonthatjuk kölcsönösségen alapuló (*exchange ties*), valamint interaktív (*interactive ties*) kötődésekre.¹⁴ Az elsőbe tartoznak az olyan személyekkel fenntartott kapcsolatok, amelyekben a kölcsönösség a meghatározó tényező: nemcsak a rutinszerű kapcsolatot feltételezi, hanem a segítségnyújtást, a tanácsadást és a morális támaszt is. Ezen túl a kapcsolat jellege elméletileg lehetővé teszi a kritikát, valamint az ego életvitelébe való közvetlen beleszólást akkor is, ha ez valójában nem is történik meg. Hagyományosan főként a családtagok, rokonok és barátok tartoznak ebbe a kategóriába. Másrésztől az interaktív hálók olyan személyekből állnak, akikkel az ego rendszeresen és talán hosszú ideig tart fenn kapcsolatot, de kölcsönösségről és személyes jellegéről ebben az esetben nem beszélhetünk. Hatásuk az ego társadalmi viselkedésére még így is fontos lehet, akkor is, ha az indirekt és nem rendszeres. Ilyen kapcsolatra lenne példa az eladó-vásárló viszonya. A kapcsolatok erőssége szempontjából a kölcsönösségen alapuló kötődések az erősek, és ez igaz formai és tartalmi jellemzőiket egyaránt, míg az interaktív kötődéseket általában lazának szokták minősíteni.

A két bemutatott típus mellett meg kell említenünk egy harmadikat is. Ez a típus a passzív (*passive ties*) kötődéseket tartalmazza, és elsősorban a rendszeres kontaktusok hiánya jellemzi, ám érzelmi szempontból ugyanolyan fontosak az ego számára, mint a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok. Ezek a kapcsolatok

lánosabb és más etnikai csoportokra is alkalmazható. Azonban hangsúlyoznunk kell egyrészt azt, hogy nem szabad eleve kétségtelen következtetésként elfogadni azt, hogy ezekben az egyedi szituációkban vizsgált személyek az általunk felállított minta szerint fognak bármilyen esetben nyelvet választani. Azok is áttérhetnek az L2 kizárólagos használatára, akiknek saját etnikai csoportjuk erős támogatást biztosít, viszont egyes vizsgálatokban olyan példát is láthattunk a nyelvmegtartásra, ahol például az L1 maradt a beszélő számára a társadalmilag domináns nyelv (Stoessel, Saskia: Investigating the role of social networks in language maintenance and shift. *International Journal of the Sociology of Language* 2002, 153. 93–131.)

¹⁴ Li: *Three Generations*, i. m.

leginkább a migrációban figyelhetők meg, és a hátrahagyott közösségek felől az ego irányába érkező etnikai támogatottság egyik alapvető kritériumaként tekintethetők. Fontos kapcsolatoknak tartják ezeket is, hiszen elemzésük magyarázhatja például az ego pszichológiai és társadalmi irányultságát.

A vizsgált közösségek kódválasztási stratégiái

A két szomszédos település Balázsfalva vonzáskörébe tartozik. A várostól öt kilométerre, a főút és a vasútvonal mentén fekszik Alsókarácsonfalva, innen lehet egy mellékúton eljutni a másfél kilométerre lévő, zártabb életterű Buzásbocsárdra. Közigazgatási szempontból a két falu ugyanabba a községbe tartozik, a község központja viszont Alsókarácsonfalván van. Ezt a települést érintette jobban az iparosodás és a vele együtt járó demográfiai viszonyok átszervezése, ez pedig a hivatal és a munkahely nyelvének alakulását is befolyásolta. A népszámlálási adatok szerint 1850-től a falu lakossága a kétszeresére nőtt, és a növekedés leggyorsabb időszaka 1920 és 1941 közé tehető. A magyar népesség aránya viszonylag stabil volt, ennek ellenére a kétnyelvűség szubtraktív jellegűvé vált, és közösségi szinten az anyanyelvhasználat kiszorítását eredményezte.¹⁵

Buzásbocsárd 1850-től lassúbb és egyenletesebb tempóban növekedett, a magyarok lélekszáma 1910-ben érte el a legmagasabb arányt, akkor az összlakosságból 802 személy (33,9%) volt magyar. A buzásbocsárdi kétnyelvűségi állapotokról Kovács Károly lelkész feljegyzéseiben a következő olvasható: „híveink túlnyomó számú oláh népség között eloláhosodtak annyira, hogy egymás között nem anyanyelvükön, hanem – csekély kivétellel – oláh nyelven beszélnek, mert a fogalmaknak megfelelő magyar kifejezéseket elfeledvén legtöbb esetben meg sem tanulván, magukat megérteni, vagy másokat megérteni édesanyanyelvükön nem képesek”.¹⁶ A mai kétnyelvűségi helyzet inkább a balansz kétnyelvűségre utal, ahol a két nyelv viszonylag természetes körülmények között létezik egymás mellett.

Az adatgyűjtést etnográfiai módszerekkel végeztem. A társadalmi kapcsolatháló elemzése elsősorban a résztvevő megfigyelést és a rögzített hanganyag elem-

¹⁵ Az eltűnő nyelvek prognózisa azt mutatja, hogy a csökkenő beszélőszám nem oka, hanem következménye az asszimilációs folyamatoknak. A nyelvcsere ennek a folyamatnak a nyelvi oldalon kimutatható szimptomája, ld. Bartha Csilla: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás. Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 2003. 56–75.

¹⁶ 1905. március 5. Közgyűlés. Váncza Enikő református lelkész közlése.

zését használja. A kutatók kiegészítő adatokat gyűjtenek a beszélők társadalmi helyzetéről is, ez általában résztvevő megfigyelés és nem strukturált interjúk kombinálásával érhető el. Különösen fontos ebben a módszerben az, hogy a különböző beszélőktől vagy beszélőcsoportoktól gyűjtött adatokat egymással összehasonlíthatóvá tegyék. A módszer segítségével egyszerre vizsgálhatók a beszélők közötti különbségek (a társadalmi változatok), illetve ugyanannak a beszélőnek a változatos beszédhelyzetekben használt kódváltásai (stílárius változatok). Más szóval, a kapcsolathálók elemzésének modellje ábrázolni tudja egyrészt a nyelvhasználatot, másrészt a beszélőközösségében ábrázolt egyént.¹⁷

A kódválasztás és a beszélők kapcsolathálóinak vizsgálatát két fontos szempontra alapoztam. (1) A vizsgált közösségekben a társadalmi szerveződés alapvető egysége a család; (2) A különböző generációba tartozó beszélők nyelvi szocializációjában és nyelvi viselkedésében bizonyos minták fedezhetők fel. Ennek a két fontos megállapításnak az alapján a családot tekintettem alapvető kutatási egységnek, ezért mindkét településen kiválasztottam öt-öt családot, összesen 50 adatközlőt (Alsókarácsonfalva: 14 férfi + 12 nő = 26; Buzásbocsárd: 12 férfi + 12 nő = 24). A két faluban összegyűjtött adatok segítségével implikációs skálákat szerkesztettem, amelyek alapján egyrészt tipizálható a beszélőknek a különféle beszédhelyzetekben előforduló nyelvi viselkedése, másrészt a tipizálás alapján egy csoportba sorolható egyének társadalmi jellemzőiről kapunk átláthatóbb képet. Az adatok elemzésénél a kódválasztás mintáit három generációra (nagyszülők, szülők, gyerekek) bontom, és ezzel vetem össze a kódválasztás típusait.

Az implikációs skála a kódválasztás szabályszerűségeit vizsgálja. Ha tudjuk, hogy valaki egy adott beszédpartnerével milyen nyelven beszél, megjósolható az is, hogy egy másik partnerével milyen nyelvet használ. A skála vízszintes tengelyén a beszédpartnerek szerepelnek. A baloldalra csoportosítottam a generációk szerinti összes családtagot (1–6), míg a skála jobb felére a családon kívüli beszédpartnereket.¹⁸ A táblát vízszintesen olvasva egy-egy beszélő nyelv-

¹⁷ Lásd még Li: *Three Generations*, i. m. 68–69.

¹⁸ A családtagokra vonatkozó lista konkrét személyekre vonatkozik, az üresen maradt helyek azt jelentik, hogy a kérdés nem releváns az adott helyzetben (vagy azért, mert a személyre önmagára vonatkozna, vagy pedig azért, mert a családban nincs ilyen jellegű kapcsolat: ha például egy családban a gyerekek generációjában nincs lány, a rá vonatkozó cél-lák üresek). A családon kívüli beszédpartnerek viszont típusokat jelölnek. Hat kategóriát különítettem el a családon kívüli beszédpartnerek szerint, és ezek a közösségi státust is jelentik. A hagyományos közösségi modell szerint általában a szülők generációjának van a legnagyobb presztízse, ezen belül is a férfiaké nagyobb, mint a nőké. Általában ők a család fenntartói, közöttük kevesebb a munkanélküli, mint a nők esetében, és a paraszti élet-

választását látjuk. Ha tudjuk, hogy például az X sorszámú beszélő a vele egykorúakkal általában magyarul és románul is beszél, akkor tudhatjuk, hogy a tőlük balra eső beszédpartnereivel magyarul, a jobbra esőkkel pedig románul beszél.

A vizsgálatban részt vevő személyek a skála függőleges tengelyén lesznek felsorolva, és a skála felső felében azokat találjuk, akik a legtöbb (típusú) beszédpartnerrel magyarul (M) beszélnek, legalul pedig azok, akik a legtöbbször a román (R) nyelvet használják. Ezen a tengelyen az előfeltevéseknek megfelelően a vizsgált személyek kora nagyjából csökkenő tendenciát mutat, ami implicálja a magyar-román (MR) kétnyelvű megnyilvánulási szituációk gyakoribb előfordulását a szülők és a gyerekek generációjának esetében. A kódválasztásban észlelt kivételeket * jelöli, ezek általában nem mérhető adatok, viszont fontos információt nyújtanak az egyéni kétnyelvűségben megnyilvánuló gyakorlatról.

Az alábbi táblázatokban összefoglalva látható, hogyan rendezhető egymás mellé az összes beszélő. Alsókarácsonfalva és Buzásbocsárd beszélőközösségei külön táblázatokban szerepelnek, és már első pillantásra is jelentős eltéréseket láthatunk a magyar és a román nyelv használatát illetően. Világosan kitűnik a táblázatból, hogy Alsókarácsonfalván senki nem használ tisztán magyar kommunikációs kódot, és a magyar-román vegyes kód használata nagyjából a bal felső sarokban fordul elő, ami azt jelzi, hogy a magyart esetenként a családban használják, és használói főként az idősebb generációhoz tartoznak.

A buzásbocsárdi összesítő táblázat a kódválasztás intergenerációs stratégiái alapján sokkal differenciáltabb képet mutat. A magyar nyelvet sokkal többen, mindhárom generációban használják, és mind a családon belüli, mind pedig a családon kívüli nyelvhasználatra jellemző a vegyes kód használata. Az intergenerációs különbségek viszont sokkal nagyobbak, mint az előző esetben. A kódválasztás szülők generációjában mutatja a legnagyobb változatosságot a beszédpartner függvényében, míg a nyelv szimbolikus értéke a legidősebbek és a konfirmáció előtt álló fiatalok esetében nyilvánul meg. Két dologra érdemes figyelni a táblázatokban: egyrészt arra, hogyan különül el a családi színtéren használt nyelv (1–6 számú beszédpartnerek) a családon kívülitől (7–12 számú beszédpartnerek), másrészt fontosnak tartom azt megvizsgálni, hogyan befolyásolja a beszédpartner kora a beszélők kódválasztását. Az implikációs skálákat kísérő rövid leírásokban a kódválasztási minták variációit adom meg.

formához is sokkal kevésbé kötődnek. A családon kívüli beszédpartner-típusok éppen ezért jelezhetik a beszélőhöz viszonyított magasabb vagy alacsonyabb státusát.

1. táblázat. A három generáció nyelvhasználata implikációs skálán ábrázolva, Alsókarácsonfalva

Beszélők	Beszédpartnereik														
	A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2	Sz1f	46	-	R*	MR	-	-	R*	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
3	Sz1n	45	-	R*	-	MR	-	R*	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
24	Sz5f	45	MR	-	R*	-	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
8	N2n	67	-	MR	R*	R*	MR	-	MR	MR	R	R	R	R	R
13	N3n	70	-	MR	R*	R*	MR	-	MR	MR	R	R	R	R	R
18	Sz4f	43	-	-	MR	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R
21	Gy4n	14	-	-	MR	MR	MR	MR	R	R	MR*	MR*	R	R	R
23	N5f	71	-	-	R*	MR	-	MR	R	R	R	R	R	R	R
12	N3f	72	MR	-	R*	R*	MR	-	R	R	R	R	R	R	R
19	Sz4n	40	-	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
20	Gy4n	18	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R	R
17	Gy3n	13	MR	MR	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
15	Sz3n	43	MR	MR	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
7	N2f	76	MR	-	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
14	Sz3f	48	MR	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R	R
26	Gy5f	14	MR	-	R	R	-	-	R	R	MR*	MR*	R	R	R
1	N1f	70	-	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R	R
9	Sz2f	40	R	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R	R
10	Sz2n	30	R	R	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
4	Gy1f	25	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R	R
5	Gy1f	21	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R	R
6	Gy1f	17	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R	R
16	Gy3n	15	R	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
11	Gy2n	5	R	R	R	R	-	-	R	R	R	R	R	R	R
22	Gy4f	8	R	-	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
25	Sz5n	37	R	-	-	R	-	R	R	R	R	R	R	R	R

Jelmagyarázat: **A:** a vizsgált személy száma; **B:** státusa a családban (**N:** nagyszülő, **Sz:** Szülő, **Gy:** gyerek; a számok a család sorszámát jelentik 1–5; **f:** férfi; **n:** nő); **C:** a vizsgált személy kora; **1:** nagymama; **2:** nagypapa; **3:** anyja; **4:** apja; **5:** gyerek, lány; **6:** gyerek, fiú; **7:** nagyszülők generációja, nő; **8:** nagyszülők generációja, férfi; **9:** szülők generációja, nő; **10:** szülők generációja, férfi; **11:** gyerekek generációja, lány; **12:** gyerekek generációja, fiú

A fenti táblázatban öt család beszélőit úgy csoportosítottam, hogy a kódválasztás szerinti elrendeződés tükrözze a mind a helyszín szerinti (családi, illetve családon kívüli), mind pedig a beszédpartner szerint kialakított stratégiát. Ebben eltértem az életkor szerinti felsorolástól,¹⁹ mert így világosabban látható, hogy a magyar nyelvhasználatot nem tekinthetjük korfüggőnek. Ennek ellenére megfigyelhető egy életkor szerinti csökkenő tendencia, de ennél fontosabbnak tűnik a családok szerinti elrendeződés. Így az egyes családok tagjai egymás mellé kerülnek (2. és 3., 18. és 19., 15. és 14. sorszámú beszélők közvetlenül követik egymást, míg a 9. és 10. egymás közelében vannak).

Láthatjuk, hogy a házastársak a családon belüli nyelvhasználatot nagyjából azonos mintára alakították ki: ezt követhetjük a 2. (férfi) és 3. (nő) beszélők esetében, akik a nagyapával és fiaikkal is románul beszélnek, így mindketten eltérnek attól a mintától, amit az implikációs skála alapján várnánk. A nagyapa hallássérült, 20 évvel ezelőtt teljesen megsüketült, és csak román nyelvű beszédet tud szájról olvasni. A család három fiúgyereke román tanuló iskolába és egyetemre járt, a családjuktól hosszú időn keresztül távol éltek, ezért a magyar nyelvtudásuk csak a töredékes megértésre korlátozódik. A család közlése alapján tudom, hogy különböző beszédhelyzetekben a magyar nyelvű üdvözlési formákat sem használják. A családon kívüli nyelvhasználatban ez a két beszélő használ vegyes kódot mindhárom generációval folytatott társalgásaikban. Erre két magyarázatot is találhatunk: a férfi tisztséget visel az egyházban, ezért ő is, a felesége is presztízs kérdésnek tartja a magyar nyelvhasználatát az egyházi színtéren. Ezen kívül a férfi családja magyar többségű településen él, ezért velük mindketten magyarul beszélnek, fiaik viszont csak románul.

Hasonló módon elemezhető a további három család kódválasztása is, kivételnek tekinthetjük azonban azt a családot, ahol a házastársak vegyes házasságban élnek, és a magyar nemzetiségű apa (24.) a családdal együtt élő nagyanyával és fiúgyerekével is használja a magyar nyelvet társalgási kódként. Családon kívül pedig a nagyszülők és a szülők generációjába tartozó beszédpartnerekkel használ vegyes kódot, a gyerekekkel kizárólag románul beszél (ez utóbbit meghatározza a környezetében levő gyerekek magyar nyelvtudásának hiánya is). Román nemzetiségű felesége (25.) kódválasztási stratégiája a román nyelv kizárólagos használatára korlátozódik.

Látszólag nincsen semmiféle összefüggés az életkor és a magyar kód preferálása között, a magyar nyelv csak néhány esetben és nagyon korlátozottan

¹⁹ Gal, Susan: *Language Shift*, i. m.; Li: *Three Generations*, i. m.

fordul elő a családtagokkal folytatott társalgások kódjaként, és csupán két esetben a családon kívüli nyelvhasználatban. A gyerekek generációjában egyetlen családon belül is változatos képet kaphatunk a kódválasztási preferenciákról. Ugyanabba a családba tartozik három beszélő is (20., 21., 22.), akik azonban a táblázat különböző szintjein egymástól távol szerepelnek. Láthattuk, hogy szüleik (az előző táblázatban 18. és 19. számmal) nyelvhasználatára ugyanaz jellemző: családon belül egymással és gyerekeikkel is kevert kódot használnak. Két legidősebb gyerekük (18 és 14 évesek) szüleivel ugyanúgy a kevert kódot használják, maguk között és legfiatalabb testvérükkel viszont kizárólag románul beszélnek. A 21. sorszámú lány (14 éves) konfirmációs felkészítése során viszont családon kívül is használja a vegyes kódot, hiszen neki a felkészítést vezető pappal és annak feleségével kell magyarul beszélnie. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a 26. sorszámú beszélő esetében is, aki családjában a nagymamával vegyes kódot használ.²⁰ A nagyszülők és unokák társalgásaiban általában a nagyszülők MR megnyilatkozásaira az unokák románul felelnek. Azonban mégsem a nagyszülők generációja tűnik nyelvmegtartónak, hiszen a szülők generációjában többen használják a magyart családon belül, ám egyértelmű és közvetlen átöröklésről nyilván ez esetben sem beszélhetünk. A magyar nyelvhasználat azonban nem terjed ki az olvasásra vagy írásra, ebben a korosztályban egyik beszélő sem járt magyar tanteremtő iskolába.

A nagyszülők házastársaikkal és néhány esetben az unokáikkal, illetve egyetlen esetben az apával beszélnek magyarul. A családon kívüli magyar kódválasztás csak két beszélő nyelvi viselkedésében tapasztalható és csak a saját generációjukba tartozó beszédpartnerekkel használják a magyar kódot. A magyarnak a románhoz viszonyított preferálása az alábbi táblázat alapján sem mutat hasonló stratégiát az ugyanazon családba tartozó beszélők (7. és 8., illetve 12. és 13. sorszámmal) nyelvi viselkedése között. Ez az észrevétel, valamint a többi generáció esetében is észlelt nyelvhasználatbeli különbségek alapján feltételezhető, hogy Alsókarácsonfalván a nemek szerinti vizsgálat is tipizálható és adalékkal szolgál a kódválasztási preferenciák magyarázatához.

²⁰ Beszélgetéseinkben külön kitértem a konfirmáció kérdésére, mert ezt különösen fontosnak tartják még mindig egy fiatal életében. A családok egy részében már egészen fiatal kortól „szoktatják” a gyerekeket ahhoz, hogy magyarul beszéljenek, és a beszéltetést a nagyszülők kezdeményezik. A vallásóra, illetve a konfirmációs felkészítő magyar nyelvű, de a református egyház kiadott egy román nyelvű kátét, amiből a konfirmándusok felkészülhetnek.

2. táblázat. A három generáció nyelvhasználatának implikációs skálán ábrázolva, Buzásbocsárd

Beszélők	Beszédpartneraik														
	A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	N1n	73	-	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
18	N5f	68	M	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
19	N5n	66	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
2	Sz1f	56	M	-	MR*	-	M	M	M	M	MR	MR	MR	MR	MR
20	Sz5f	48	M	M	M	-	M	M	M	M	MR	MR	MR	MR	MR
4	Gy1f	24	M	-	M	M	MR*	MR*	M	M	MR	MR	MR	MR	MR
21	Sz5n	42	M	M	-	M	MR*	MR*	M	M	MR	MR	MR	MR	MR
3	Sz1n	47	M	-	-	MR*	MR*	MR*	M	M	MR	MR	MR	MR	MR
7	Sz2f	56	-	-	M	-	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
8	Sz2n	55	-	-	-	M	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
11	Sz3f	35	-	-	M	-	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
12	Sz3n	32	-	-	-	M	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
9	Gy2n	22	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
10	Gy2n	18	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
13	Gy3f	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
14	Gy3f	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
6	Gy1n	19	M	-	MR	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
605	Gy1f	21	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
22	Gy5n	18	MR	MR	MR	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
15	N4n	68	-	-	R*	-	-	MR	MR	MR	R	R	R	R	R
23	Gy5f	16	MR	MR	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R	R
24	Gy5f	12	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R	MR*	MR*	MR*
17	Gy4f	13	MR	-	R	-	-	-	R	R	MR*	MR*	MR*	MR*	MR*
16	Sz4n	35	R	-	-	-	-	R	R	R	R	R	R	R	R

Jelmagyarázat: **A:** a vizsgált személy száma; **B:** státusa a családban (**N:** nagyszülő, **Sz:** Szülő, **Gy:** gyerek; a számok a család sorsszámát jelentik 1–5; **f:** férfi; **n:** nő); **C:** a vizsgált személy kora; **1:** nagymama; **2:** nagypapa; **3:** anyja; **4:** apja; **5:** gyerek, lány; **6:** gyerek, fiú; **7:** nagyszülők generációja, nő; **8:** nagyszülők generációja, férfi; **9:** szülők generációja, nő; **10:** szülők generációja, férfi; **11:** gyerekek generációja, lány; **12:** gyerekek generációja, fiú

A fenti példával ellentétben Buzásbocsárdon a magyar nyelv használata mindkét szintérre és mindhárom generációval választott kódra jellemző. Családon belül inkább a magyar nyelv kizárólagos használata a döntő, míg családon kívül vegyes kódot használnak. Ebben a táblázatban is megmarad a családok szerinti csoportosíthatóság, viszont nem mutatható ki egyértelmű összefüggés az életkor csökkenése és a magyar kódhasználat között. Két családot (2. és 3., illetve 20. és 21. sorszámú beszélők) különíthetünk el a többtől annak alapján, hogy ők a családon kívül is használják a magyar nyelvet a nagyszülők generációjával folytatott társalgásaikban. Ezekben a családokban azonban azt figyelhetjük meg, hogy a nők (3. és 21. számmal jelölve) mindkét nembeli gyerekeikkel vegyes kódot használnak.

További két családban (7. és 8., illetve 11. és 12. sorszámmal) a szülők családban használt magyar egynyelvű kódja élesen különbözik a családon kívül használt vegyes kódtól. A lakóhely közvetlen környezete lehet a meghatározó faktor ebben az esetben, hisz a fent vizsgált család egy magyar többségű falurészben lakik, míg az utóbbiak román többségűben.

Az ötödik család csonka család, az anya együtt él édesanyjával és fiával, és ő az, aki a tágabb környezete hatására kizárólag románul beszél minden típusú beszédpartnerével. Román nyelvű szakoktatásban vett részt, munkahelyén kizárólag románul beszél, elvált férje is román, ezért ezt a kódot preferálja családja tagjaival is, a magyar nyelvhasználattal szembeni ellenséges magatartása pedig negatív megítélést vált ki falubeli magyar nemzetiségű rokonaiból vagy ismerőseiből.

A két faluban tapasztalt kódválasztási stratégiák különbözősége a felnőtt lakosság kétnyelvűségi állapotának egyénenkénti változatosságát is mutatja: Buzásbocsárdon egy kivételével minden szülő használja a magyar nyelvet családon belül, míg a családon kívüli nyelvhasználatban határozottan jelen van a román nyelv is. A nyelvi performanciával együtt a nyelvi kompetencia is sokkal nagyobb értéket mutat Buzásbocsárdon, a szülők generációjában mindenki ír-olvas magyar nyelven, míg Alsókarácsonfalván csak egy férfi tud magyarul írni, két személy magyar nyelvű kompetenciája az olvasásra terjed (ám mindegyik esetben passzív kompetenciáról beszélhetünk), míg a többiek csak beszélni tudnak magyarul. A lakókörnyezet hatása mindkét faluban befolyásolja a nyelvhasználat alakulását, hiszen a kizárólagos vagy többségi román környezetben élők nyelvhasználatában a családon kívül hangsúlyosabb szerepet kap a román nyelv. Ez esetenként befolyásolhatja a családi nyelvhasználatot is, erre mindkét faluban láthattunk példát.

Buzásbocsárdon három mozzanatban ragadhatók meg a kódválasztási stratégiák intergenerációs különbségei, és ezeket a kétnyelvűség különböző állapotai-

ként egy kontinuum mentén lehet ábrázolni. Első mozzanatként a családban a nagyszülőkkel és a szülőkkel használt M kód mellett megjelenik a testvérekkel használt MR kód, ezzel együtt pedig a családon kívüli nyelvhasználatra leginkább jellemző a kevert kód. Ezt három beszélőnél is megfigyelhetjük. A következő jellemző kétnyelvűségi állapotban a vegyes kód preferálása a családi szintén a beszédpartner kora szerint oszlik meg: a nagyszülőkkel folytatott kommunikáció magyar nyelven zajlik, míg a szülőkkel és testvérekkel a vegyes kódot használják, miközben az MR kód használata jellemző a családon kívül is. Az aktuális kétnyelvűségi keresztmetszeten a kontinuum végén találhatók azok a beszélők, akiknél megjelenik a tisztán R kód családi nyelvként használt funkciója, ez esetben is a testvérekkel folytatott társalgások nyelve a román, családon kívül pedig minden beszédpartnerrel ezt használják.

Az implikációs skála azt szemlélteti, hogy egy generációs változást sikerült megragadni, amikor a családon kívül használt nyelvi kód hogyan befolyásolja a családon belüli kódválasztást, ennek magyarázatát pedig a társadalmi kapcsolathálóknak a nyelvi preferenciákra gyakorolt hatása adja: a családon kívüli kapcsolatokra tipikusan jellemzőek azok a kapcsolatok, amik az idősebb szomszédokkal vagy ismerősökkel kötik össze a beszélőt (ezek a kapcsolatháló elemzésénél az interaktív kapcsolatokat jelentik), míg a tábla jobb felében vannak azok a kapcsolatok, amelyek között több lehet a kölcsönösségen alapuló kapcsolat. Láthatjuk, hogy a tiszta román kód leghamarabb a barátok, iskolatársak vagy egyéb közösségek tagjaiból álló csoport esetében kezd preferált kód lenni, ami a családban szintén a gyerekek generációjának nyelvi kódja lesz (a testvérek általában a kölcsönösségen alapuló kapcsolatháló részei, míg a szülők vagy nagyszülők sokkal kevésbé). Az elemzés során később részletesen bemutatom, hogy a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok határozzák meg a beszélő csoportidentitását, és többek között a nyelvi viselkedését is. Ha ezekben a kapcsolatokban normatívvá válik a MR vegyes kód használata, az megjelenik a beszélőnek más beszédpartnerekkel használt kódjaként is.

Időszakos nyelvi revitalizáció figyelhető meg a 13–14 éves gyerekek esetében, ezt jól szemlélteti a fenti táblázatban a 17. sorszámú beszélő nyelvi viselkedése: míg közvetlen és tágabb környezetében dominánsan a román nyelvet használja, a magyar nyelv funkcionális szerepe az egyházzal kapcsolatos tevékenysége hatására időszakosan megnő. Alsókarácsonfalván szintén ennek a korcsoportnak a nyelvhasználatában megjelenik és hangsúlyosabb szerepet kap a magyar nyelvű kód, azonban nincs hatással a többi színtérhez vagy beszédpartnerhez köthető kódválasztásra. Feltételezhető, hogy a családból érkező etnikai támogatottság hiányában a konfirmációt követően a magyar nyelvű

megnyilatkozások száma csökken. A generációs változáson belüli életkori változás specifikus esete tipizálható, hiszen ugyanabba a generációba tartozó, ám idősebb beszélők hasonló múltbeli nyelvi viselkedésről tudtak beszámolni.

Míg a gyerekek kódváltási stratégiái általában erősen függnék szüleik nyelvi szokásaitól, e két faluban a nagyszülők is aktív szerepet játszanak a fent tárgyalt időszakos nyelvi revitalizációban. Ők azok, akik esetenként már kiskoruktól kezdve magyarul beszélnek unokáikhoz, esetleg azokat magyarul beszéltetik. Ezzel a szokással egy későbbi időszakra akarják felkészíteni, amikor a gyereknek egyebek között magyar nyelvi tudásáról is a vallási közösség előtt kell beszámolnia, ezzel viszont nem csak magát, hanem egész családját képviseli.

A nagyszülők generációjának nyelvi stratégiája hagyományosan az otthon nyelvének legkonzervatívabb változatát képviseli, hiszen a kétnyelvű közösségekben a nagyszülők azok, akik a legkevésbé beszélnek a többség nyelvét. Ennek több oka is lehet: a bevándorló közösségek esetében azt említik, hogy a felnőtt emigránsok L2 nyelvtudása nem felel meg a befogadó közösség nyelvi elvárásainak, ezért a kisebbségek ezen tagjai saját etnikai csoportjukhoz kötődő, belterjes kapcsolatokat tartanak fent. Az őshonos kisebbségek tagjainak nyelvi szokásai a beszélőközösség nyelvi és általános értelemben vett társadalmi változásával állnak összefüggésben. Általában a magas etnikai és kortárs index összefüggései azt jelzik, hogy a legidősebbek saját generációjuk (és általában etnikai csoportjuk) normáival azonosulnak, és esetünkben is ők azok, akik a többi generációhoz képest a legtöbb magyar személlyel tartanak fent kölcsönösségen alapuló kapcsolatot, ami általában meghatározza az etnikai identitást.

A kódválasztási stratégiák ábrázolása mellett a fentiek alapján azt láthatuk, hogy a különböző beszélők minden esetben a vegyes MR kódot használják azokkal, akik maguk is mindkét nyelvet használják a mindennapi kommunikáció során, és többnyire magyarul beszélnek azokkal, akik csak a magyar nyelvet használják. Ezzel pedig igazolódni látszik az a szociolingvisztikai tétel, miszerint a beszélők a beszédpartnereik személyének függvényében preferálnak bizonyos nyelvi kódokat. Figyelembe kell vennünk, hogy a nagyszülők nem egynyelvűek, hanem román nyelvi tudásuk passzívan ugyan, de létezik; ezért történhet meg az, hogy míg a nagyszülők unokáikkal csak magyarul beszélnek, addig az unokák vegyes kódot használnak a nagyszüleikkel (lásd például a 22., 23., 24. sorszámú unokák nyelvi preferenciáját a 18. és 19. számú nagyszülőkkel). A beszédpartner szociolingvisztikai tulajdonsága mellett azonban a kódválasztást a beszélők társadalmi jellemzői (a beszélők neme és kora) is befolyásolják.

A kommunikációs minták elemzése alapján a következő kódválasztási stratégiákat különböztethetjük meg: a családon belüli kódválasztásra jellemző négy típus, amely tovább bővíülhet a családon kívüli beszédpartnerekkel folytatott kommunikációban.

Elméletileg a három generációban hat beszédpartnerrel választott kód variációinak száma nagyon nagy lehetne, de a családon belül használt kódok a 26 beszélő esetében az alább felsorolt típusok valamelyikébe illik. Az alábbi táblázatok négy típusa Alsókarácsonfalván a következők szerint alakul: az első típusba tartoznak azok a balasz kétnyelvű beszélők, akik minden beszédpartnerükkel a vegyes MR kódot használják. A második és harmadik típus dominánsan román-magyar kétnyelvű, míg a negyedik kizárólagosan román nyelvű. Ha a beszédpartnerek generációk szerinti megoszlását és a választott kód összefüggéseit vizsgáljuk, olyan mintát kapunk, amely eltér a klasszikus nyelvcsere-állapotok leírásától. A balasz magyar-román kétnyelvűség minden korosztályba tartozó beszédpartnerrel folytatott társalgást meghatároz, és az aszimmetrikus kétnyelvűségi állapot megjelenése nem a gyerekekkel folytatott beszélgetések nyelve lesz, hanem elsősorban a szülőkkel alkalmazott kódválasztásra jellemző, ezt követően pedig a gyerekekkel és szülőkkel is ezt a kódot választják. A nyelvcsere lezárulását jelenti az a nyelvi állapot, amikor a beszélők minden beszédpartnerükkel a román kódot használják.

3. táblázat.

	Beszédpartnerek						Beszélők száma	Átlag életkora
	1	2	3	4	5	6		
1. típus	MR	MR	MR	MR	MR	MR	2	28,5
2. típus	MR	MR	R	R	MR	MR	5	65
3. típus	MR	MR	R	R	R	R	9	38,11
4. típus	R	R	R	R	R	R	10	26,8

Alsókarácsonfalva. Beszédpartnerek 1: nagymama; 2: nagyapó; 3: anyó; 4: apó; 5: gyerek, lány; 6: gyerek, fiú.

A következő táblázatban a fenti folyamatnak egy háromlépcsős változatát láthatjuk szintén négy típusba sorolva. A családon kívüli nyelvhasználatra egyáltalán nem jellemző a balasz kétnyelvűség, a típusok mindegyikében legalább egy generációba tartozó beszédpartnerrel kizárólag a román kód jellemző. Az első típusba sorolhatók azok a beszélők, akik családon kívül

a nagyszülők és szülők generációjába tartozó felnőttekkel a vegyes kódot használják, a gyerekek generációjába tartozókkal viszont kizárólag románul beszélnek. A nyelvcseré folyamatának következő állomása két típusból áll. Erre az állapotra jellemző, hogy a beszélők két generációval folytatott társalgásaikban kizárólag a román használják (vagy a nagyszülők és gyerekek generációjával, vagy a szülők és gyerekek generációjával). Az előbbi logika alapján erre a kategóriára jellemző az, hogy a nagyszülők generációjával használt nyelvi kód a vegyes, a szülők és gyerekek kategóriájába tartozókkal pedig a román (lásd az alábbi táblázatban a 3. típust), viszont létezik egy olyan kategória is, amely éppen az időszakos nyelvi revitalizáció következtében családon kívül a felnőttek generációjával beszél magyarul is (lásd a 2. típust). Az utolsó típus természetesen itt is a lezárult nyelvcserét tükrözi, amikor minden beszélővel használt nyelvi kód a román.

4. táblázat.

	Beszédpartnerek						Beszélők száma	Átlag életkora
	1	2	3	4	5	6		
1. típus	MR	MR	MR	MR	R	R	3	45,3
2. típus	R	R	MR	MR	R	R	2	14
3. típus	MR	MR	R	R	R	R	2	68,5
4. típus	R	R	R	R	R	R	19	36,4

Alsókarácsonfalva. Beszédpartnerek: 1: nagyszülők generációja, nő; 2: nagyszülők generációja, férfi; 3: szülők generációja, nő; 4: szülők generációja, férfi; 5: gyerekek generációja, lány; 6: gyerekek generációja, fiú

A két táblázat segítségével egy alapvető szociolingvisztikai állítást is igazolhattunk: a kisebbségi nyelv a családi szinten marad meg akkor is, ha a családi szinten kívül már egyetlen beszédpartnerrel sem használják. Bizonyíték erre egyrészt az, hogy Alsókarácsonfalván a családi kódhasználatban két beszélő esetében megtalálható még a balansz kétnyelvűség, családon kívül már egyáltalán nem. Másrészt azt láthatjuk, hogy a családon kívüli kódválasztásban a román egynyelvűekként viselkedők száma gyakorlatilag megduplázódik, a beszélők átlag életkora pedig 26,8-ról 36,4-re nő.

Buzásbocsárdon a négy típus jellemzői a következők: családtagokkal az első típusba tartozó beszélők mindig a magyar kódot használják. A második és harmadik típusban a gyerekek és a szülők generációjával választott vegyes kód fokozatosan jelenik meg, és a kétnyelvűvé válás folyamatának logikája-

ként először a gyerekekkel folytatott társalgások nyelvébe kerül be a román kód, a többi generációk nyelvi jellemzői pedig nem különböznek az egynyelvű állapottól. A családi nyelvhasználat másik jellemzője, hogy nem találjuk benne a balansz kétnyelvűség nyomait, viszont a 3. típusban ugyanúgy két generációval folytatott társalgásokban jelenik meg a román kód, mint az előzőben a vegyes nyelvhasználat. Ha a családi nyelvhasználatban lezajló nyelvcsere egy kontinuumon ábrázolnánk, akkor a magyar egynyelvűségi állapot és a román egynyelvűségi állapot között három logikai lépés kimarad, ez pedig a nyelvcsere folyamatának felgyorsulását jelentheti.

5. táblázat.

	Beszédpartnerek						Beszélők száma	Átlag életkora
	1	2	3	4	5	6		
1. típus	M	M	M	M	M	M	9	54,3
2. típus	M	M	M	M	MR	MR	4	27,7
3. típus	M	M	MR	MR	MR	MR	5	21,6
4. típus	MR	MR	R	R	R	R	5	25,4
5. típus	R	R	R	R	R	R	1	35

Buzásbocsárd. Beszédpartnerek 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anyja; 4: apja; 5: gyerekek, lánya; 6: gyerekek, fiú.

6. táblázat.

	Beszédpartnerek						Beszélők száma	Átlag életkora
	1	2	3	4	5	6		
1. típus	M	M	M	M	M	M	3	69
2. típus	M	M	MR	MR	MR	MR	5	43,4
3. típus	MR	MR	MR	MR	MR	MR	9	29,2
4. típus	MR	MR	MR	MR	R	R	2	19,5
5. típus	MR	MR	R	R	R	R	1	68
6. típus	R	R	MR	MR	MR	MR	2	12,5
7. típus	R	R	R	R	R	R	2	25,5

Buzásbocsárd. Beszédpartnerek: 1: nagyszülők generációja, nő; 2: nagyszülők generációja, férfi; 3: szülők generációja, nő; 4: szülők generációja, férfi; 5: gyerekek generációja, lánya; 6: gyerekek generációja, fiú

A családi szintén kívüli nyelvhasználatban hét típus különböztethető meg: az első két típus ugyanaz, mint a családon belüli kódválasztás esetén, amikor a teljes magyar egynyelvű kód használatáról két generáció egyszerre vált át a kétnyelvű kód használatára, majd ezt követi a teljes kétnyelvűség, amely a beszélők és családtagjaik nyelvi kódjából hiányzik. A negyedik típus az, amelyben a gyerekek generációjának nyelvhasználatában megjelenik a tiszta román kód, míg a szülőkkel és nagyszülőkkel továbbra is vegyes kódot használnak a beszélők. A következő, ötödik típus ebbe a logikai sorrendbe illeszkedik, és a román egynyelvű kódot két generációval folytatott társalgásban választják, majd a hatodik típus itt is a nyelvi revitalizációt tükrözi két fiatal beszélő esetében. A legutolsó típusba tartoznak a román egynyelvűekként viselkedő beszélők, ebbe a típusba azonban csak két beszélő tartozik, ami a nyelvcserenek egy nagyon lassú folyamatát jelzi.

A kapcsolatháló és a kódválasztás összefüggései

Az elemzés nem korlátozódik az egyes beszélőkre, hanem magában foglalja azokat a személyeket is, akikkel a beszélő interakciós kapcsolatban áll, és az elemzés valójában azt mutatja be, hogyan mérhető az egyén integrációja az informális társadalmi csoportokon belül. Az integráció fokát tekinthetjük úgy is, mint csoportnormát erősítő mechanizmust, melynek hatására az adott kapcsolathálók tagjai hasonló társadalmi viselkedést mutatnak (ebbe beletartozik a nyelvi viselkedés is), és ez a fajta viselkedés tipikusan különbözik attól, amit a csoportokon kívüli személyek produkálnak.

A jelen kutatásban további módszertani módosítások is előfordulnak. A szakirodalomban a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok számát 20-ra csökkentették, és ezt tartják az optimális minimumnak a kvantitatív elemzésekhez. Adatközlőim viszont sok esetben nem rendelkeztek ennyi kapcsolattal, és ezt a foglalkozásuk és a makrokörnyezeti jellemzők határozzák meg. A földművelésből élők, nyugdíjasok, vagy azok, akiknek a munkahelyük a faluban van, nem minden esetben rendelkeznek olyan kiterjedt kapcsolatrendszerrel, mint a városi (vagy az emigráns) közösségek tagjai. Ezért sok esetben nem is tudtak megfelelő számú kapcsolatot azonosítani. Az adatok elemzése tehát sokkal inkább kvalitatív jellegű. Másik eltérés az adatoknak éppen ebből a jellegéből adódik: az elemzésbe azokat a vérségi viszonyon alapuló kapcsolatokat tüntettem fel, amelyek az egy háztartásban élők kapcsolataira vonatkoznak. A családok szerkezetében eltérések tapasztalhatók, a tíz családból három atomizált család (szülők és gyerekek), háromban él együtt három teljes gene-

ráció, négyben viszont csak az egyik egy özvegy nagyszülő. Szintén megengedően bántam a „rendszeres” terminussal is. Legszigorúbb értelemben ez a napi személyes találkozást jelenti,²¹ de az egyének életvitelének és társas érintkezéseik ritmusának függvényében ez kiterjeszthető heti vagy havi rendszerességgel történő találkozásokra is.

Két fontos mutatót is használok, amelyeket Li elemzésében²² bemutat: egyik az etnikai index, a másik pedig a korcsoport index. Ezek segítségével egymás között is összehasonlíthatóvá teszi az egyes személyeket. Az etnikai indexben mérni tudja a kínai és a nem kínai kapcsolatokat, a korcsoport index segítségével pedig életkori tulajdonságaik alapján tudja azonosítani a kapcsolatban álló személyeket. Így például az egyik adatközlő, aki a nagyszülők generációjába tartozik, a 20 felsorolt kapcsolatából tizenhatot tart fent kínaiakkal, és nyolcat a saját korcsoportjába tartozó személyekkel. Ezzel szemben egy másik adatközlő, aki az unokák generációjába tartozik, 20 kapcsolatból csak kettőt tart fent kínaiakkal és hetet a saját generációjába tartozókkal. Két hipotézis tesztelhető ezeknek a mutatóknak a segítségével: az egyik az, hogy azok a beszélők, akik nagyszámú etnikai kapcsolatot tartanak fent, sokkal inkább hagyományosnak nevezhető viselkedést tanúsítanak, azaz a kódválasztási stratégiájukban gyakrabban fordul elő a kisebbségi nyelv. Azok, akik kevesebb etnikai kapcsolattal rendelkeznek, eltérnek ettől a hagyománytól, és sokkal inkább a többségi nyelv felé orientálódnak. Másik hipotézis az, hogy a kortárs csoportokba való tartozás erősen meghatározza az egyén nyelvi viselkedését, így a csoportra jellemző tipikus nyelvi viselkedés válik követendő normává az egyének számára is.²³ Ezek a mutatók fontosak a kutatás szempontjából, ezért természetesen nem mondok le róluk, ellenben az etnikum szerinti és a korcsoport szerinti kötődések százalékát, és nem az átlagát adom meg.

Hasonlóképpen az interaktív kötődések esetében is használom ezt a két mutatót, és azt vizsgálom, hogy a beszélőnek hány személlyel van alkalma magyarul vagy románul beszélni, és ezek közül kik tartoznak a saját etnikai vagy kortárs csoportjába. Mivel azt vizsgálom, hogy a beszélő rutinszerűen, viszont anyagi vagy érzelmi támogatást nem várva kikkel áll kapcsolatban, a vi-

²¹ Ld. Li: *Three Generations*, i. m. 121.

²² Uo. 123.

²³ J. Milroy és L. Milroy kutatásában (*Belfast: Change and Variation*, i. m.) hangsúlyos szerepet kap a norma mérhetőségének gondolata, Li (*Three Generations*, i. m.) ennek mintájára dolgozta ki az etnikai és a korcsoport indexet. A mutatóknak azt is jelezniük kell, hogy a lokális közösségben érvényesülő norma milyen mértékben hat az egyén viselkedésére.

szonyok kialakításában a foglalkozás és az iskolázottság fontos szerepet játszik minden egyes személy esetében.

A passzív kötődéseknél viszont tízre korlátozom a kapcsolatok számát. Ezek jelentik azokat a kötődéseket, amelyeket a rendszeres interakció hiánya jellemez (általában fizikai távolság miatt), és amelyeket a beszélő fontosnak tart, mert bármikor aktívvá válhatnak, ha anyagi vagy morális támogatásra van szüksége. Ebben az esetben az etnikai indexet mérem, és segítségével kimutatható a beszélő pszichológiai orientációja.

Az elemzésem nem méri a kapcsolatháló strukturális tulajdonságait, azaz a háló sűrűségét vagy elérhetőségét a személyek számára, hiszen feltételezhető, hogy a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok sokszorosak és szorosak, míg az interaktív kötődések viszonylag lazák és egyszeresek. Az adatgyűjtés és a mérés módszerének bemutatása után a következő részben áttérek a két faluban, Buzásbocsárdon és Alsókarácsonfalván gyűjtött adataim alapján a három tipikus kapcsolatháló – kölcsönösségen alapuló, interaktív és passzív kötődések – generációnkénti eloszlásának elemzésére. Mivel az adatgyűjtés szempontja az volt, hogy teljes családokat felvegyek az adatbázisba, az adatközlőimet a családon belüli viszonyuk alapján három generációba soroltam: nagyszülők, szülők és gyerekek csoportjába. Az intergenerációs különbségek általános bemutatása után következik majd a kapcsolatháló és a nyelvi viselkedés közötti összefüggések tárgyalása.

1. A kölcsönösségen alapuló kapcsolati háló

Az alábbi két táblázatban összefoglalom a kölcsönösségen alapuló magyar kapcsolatok arányát generációk és nemek szerinti lebontásban.

7. táblázat. Kölcsönösségen alapuló kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint, Alsókarácsonfalva

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	4	52	14	26,9	2	31	11	35,4
Szülők	5	100	23	23	5	100	16	16
Gyerekek	5	75	3	4	5	75	10	7,5

8. táblázat. Kölcsönösségen alapuló kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint, Buzásbocsárd

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	1	8	8	100	3	38	27	71
Szülők	4	80	54	67,5	5	100	74	74
Gyerekek	7	110	72	65,4	4	65	51	78,4

A két táblázatot összehasonlítva jelentős különbségeket fedezhetünk fel. Buzásbocsárdon mindhárom generáció erős magyar kötődést mutat, hiszen a kölcsönösségen alapuló kapcsolataiknak jóval több, mint a fele magyar személyekből áll. A szakirodalomban a legtöbb példa azt mutatja, hogy a legidősebb nők etnikai indexe a legnagyobb, és ez a fiatalabb generációk felé haladva csökken. Li példájában²⁴ az első generációs kínaiak átlag etnikai indexe a harmadik generációhoz képest tizenötszörös különbséget mutat (ez a mutató 15 a nagyszülők esetében, a gyerekéké pedig 1). A buzásbocsárdi példában is észrevehető egy enyhe csökkenő tendencia, ugyanakkor fontos észrevennünk azt is, hogy a legfiatalabbak nagy számú magyar kötődése még mindig erősnek mondható (az átlag etnikai index esetükben 10,2). A számok azt mutatják, hogy a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok főként a magyar közösségen belül maradnak, kevés az etnikai csoporton kívül fenntartott szoros kapcsolatok. A másik településen, Alsókarácsonfalván viszont mindhárom generációban alacsony az etnikai kötődések száma, és a kapcsolatok legnagyobb része nem magyar (elsősorban román) személyekhez kapcsolható. Az előre-gedett magyar közösség kevés személyből áll, akik területileg nem alkotnak homogén közösséget. Továbbá a munkahelyek olyan közeget teremtenek (gyárak, vasút), ahol a kapcsolatok kialakítása román egynyelvűekkel történik. A vegyes házasságok száma nagyobb Alsókarácsonfalván, és a tipikus minta az, hogy a román egynyelvű beházasodott fél nem tanul meg magyarul. Buzásbocsárdon több esetben is ennek az ellenkezője fordul elő. A nemek szerinti megoszlás a szakirodalom megállapításaihoz képest nem mutat újat: a nők általában több etnikai kapcsolatot tartanak fent, azaz szorosabban kötődnek a magyar közösséghez. Kivétel ez alól az alsókarácsonfalvi második

²⁴ Li: *Three Generations*, i. m. 123.

generáció, ahol a férfiak kapcsolatainak 23 százaléka, míg a nők 16 százaléka kötődik magyar személyekhez. Ennek magyarázata a vegyes házasság, az általam vizsgált öt családból háromban a beházasodott román fél nő, és a három esetből kettőben ezek a nők egyáltalán nem tartanak kapcsolatot magyarul beszélő személyekkel.

Az etnikai kapcsolatok intergenerációs különbségeit és a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok kortárs mutatóit összevetve nem láthatunk éles eltérést. Mindkét nemre és mindhárom generációra jellemző, hogy kapcsolatrendszerében dominálnak a saját generációjukkal fenntartott kapcsolatok. Ez az arány a legöregebbektől a legfiatalabbak irányába haladva nő, ami azt jelenti, hogy a kortárs csoport normarendszere határozza meg a beszélő nyelvi viselkedését. Azt jelenti tehát, hogy Alsókarácsonfalván az unokák generációja számára a követendő minta az, hogy többnyire velük egykorú román egynyelvűekkel alakítsanak ki kapcsolatokat. Jól követhető ez az összefüggés az unokák generációjában a nők csoportjában, ahol a kortársakkal kialakított szoros kapcsolatok kisebb arányban fordulnak elő, mint a férfiaknál, következésképpen ezek a beszélők több magyarul beszélő személlyel kialakított kapcsolatot tartanak fent. A más generációba tartozó, magyarul beszélő személyekhez kötődő kapcsolatok színtere az egyházi élet, a konfirmációra való felkészülés ad alkalmat arra, hogy a 13–14 éves fiatalok kialakíthassanak olyan kapcsolatokat, amelyeknek hatására a nyelvi viselkedésük is megváltozhat.

9. táblázat. Kortárs csoportokhoz való kötődés a kölcsönösségen alapuló kapcsolatokban, Alsókarácsonfalva

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%
Nagyszülők	4	52	40	76,9	2	31	24	77,4
Szülők	5	100	78	78	5	100	82	82
Gyerekek	5	75	68	90,6	5	75	66	88

10. táblázat. Kortárs csoportokhoz való kötődés a kölcsönösségen alapuló kapcsolatokban, Buzásbocsárd

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%
Nagyszülők	1	8	6	75	3	38	21	55,2
Szülők	4	80	67	83,7	5	100	83	83
Gyerekek	7	110	100	90,9	4	65	58	89,2

A kortárs csoportokkal fenntartott szoros és kölcsönös kapcsolatok Buzásbocsárdon ugyanígy hatnak, ez esetben viszont az etnikai kötődés erősebben jelentkezik mindhárom generációban. A nyelvhasználat szempontjából azt jelenti, hogy a legfiatalabbak is többnyire saját generációjuk magyarul beszélő tagjaihoz kötődnek szorosán. A generációra jellemző norma szerint baráti körükben nagyobb számban fordulnak elő velük egykorú magyar beszélők. A csoportnormának a nyelvhasználatra gyakorolt hatása a serdülőkorúak esetében észlelhető a legerősebben, ezt pedig később részletesebben tárgyalom, amikor összehasonlító vizsgálattal bemutatom a különböző beszélőközösségek kétnyelvűségét és kapcsolathálói hatásának dinamikáját.

2. Interaktív kapcsolati hálók

A következő táblázatokban az interaktív hálókat vizsgálom, megadva az etnikai és kortárs mutatókat. A táblázatokban feltüntetett kapcsolatok azokhoz a személyekhez fűzi a vizsgált személyt, akikkel napi rendszerességgel valamiféle társadalmi interakcióban áll.

11. táblázat. Interaktív kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint, Alsókarácsonfalva

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	4	60	7	11,6	2	30	3	10
Szülők	5	75	6	8	5	75	4	5,3
Gyerekek	5	75	4	5,3	5	75	6	8

12. táblázat. Interaktív kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint, Buzásbocsárd

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	1	15	13	86,6	3	45	22	48,8
Szülők	4	60	41	68,3	5	75	50	66,6
Gyerekek	7	105	47	44,7	4	60	38	63,3

Elvárásainknak megfelelően a mindennapos rendszerességgel fenntartott kapcsolatok számának fokozatosan csökkennie kellene a legidősebb generációtól a legfiatalabb felé haladva.²⁵ Figyelembe kell vennünk néhány olyan tényezőt, amelyek meghatározzák az interaktív kapcsolatok tulajdonságait. A nagyszülők kivétel nélkül nyugdíjasok, így a napi rendszeres kapcsolataik a lakóhely szerint szerveződnek. A szülők generációjában a munkahely, az unokákéban viszont az iskolai oktatás határozza meg az interaktív kapcsolataik jellegét.

A fenti táblákban láthatjuk, hogy Alsókarácsonfalván generációról generációra haladva csökken ugyan az etnikai kapcsolatok száma, de a legtöbb magyar személlyel kapcsolatot tartó nagyszülők esetében is rendkívül alacsony ez az arány, és a kölcsönösségen alapuló kapcsolati hálókhoz hasonlóan az interaktív kapcsolatok döntő többsége nem magyarul beszélő személyekhez kötődik. Csupán 10 százalék körüli a nők esetében, és alig valamivel magasabb, 11,6 százalék a férfiak esetében. Más kisebbségek esetében ugyanezek a mutatók 78 és 100 százalék között mozognak.²⁶ Így a mi példánkban a generációs különbség nem mutat drasztikus szakadást a nagyszülők és az unokák generációjának interaktív kapcsolataiban. Sőt, azt is megfigyelhetjük, hogy a nők esetében a nagyszülők etnikai mutatójához az unokáké áll közelebb, és nem a szülőké. Ennek magyarázatát ismét a fiatalok konfirmációs felkészítőn történő rendszeres részvétele és az itt kialakított kapcsolataik adják.

Buzásbocsárdon azonban ez a szám szignifikánsan magasabb, és az unokák esetében is olyan etnikai mutatót eredményez, ami más kétnyelvű beszélő-közösségekben a szülők generációjának felel meg. Az unokák generációjának szokatlanul magas etnikai indexe azonban nem jellemző minden egyes sze-

²⁵ Ld. még uo. 124.

²⁶ Uo. 124–126.

mélyre. Két csoportra válnak szét a kutatásban részt vevő személyek: egyik csoportba tartoznak azok, akiknek alkalmuk volt arra, hogy tanulmányaikat a középiskolában is magyarul folytassák. Az előző fejezetben bemutatott implikációs skála is mutatja, hogy az unokák generációjában három lány (18, 19 és 22 évesek) és egy fiú (24 éves) egyetlen beszédpartnerrel sem tart fent kizárólag román kapcsolatot. Két 13 éves fiú szintén ebbe a csoportba tartozik, ők konfirmációs felkészítón vesznek részt, így rendszeresen elvárják tőlük azt, hogy ezen a szinten kortársaikkal is magyarul beszéljenek. Másik csoportba azok a személyek sorolhatók az unokák generációjából, akik legalább egyfajta kapcsolatban kizárólag románul beszélnek: ide tartozik nyelvi viselkedése alapján négy személy a fiúk közül (12, 13, 16 és 21 évesek), valamint egy lány (18 éves).

Visszatérve a nagyszülők generációjára azt láthatjuk, hogy a nők sokkal kevesebb magyar személlyel tartanak fent rendszeres kapcsolatot, mint bármely más kategóriába tartozó személyek. A lakóhely szerinti szegregáltság, fizikai mobilitásuk korlátozottsága, valamint a főként román szomszédokkal tartott interaktív kapcsolataik magyarázhatják ezt a jelenséget. A szülők munkahelye a legtöbb esetben olyan környezetet teremt, ahol túlnyomórészt román személyekkel tartanak fent interaktív kapcsolatot. Ugyanakkor a legfiatalabb családtagjaiknak több szinten is lehetőségük van arra (iskolában, egyházi tevékenységeken vagy rendezvényeken), hogy közvetlen lakókörnyezetükön kívül olyan kapcsolatokat alakítsanak ki, amelyekben magyarul beszélő személyek is részt vesznek. A kölcsönösségen alapuló kapcsolataik etnikai és kortárs indexe alapján viszont azt is láthatjuk, hogy barátaik körében nagy számban fordulnak elő fiatal magyar személyek.

Az alábbi táblázatból nyerhetünk információt arról, hogy milyen típusba sorolhatók azok a személyek, akikkel a három generáció tagjai rutinszerűen kapcsolatban vannak (1.3 – 1.4 tábl).

A nagyszülők generációjában az interaktív kapcsolatoknak nagyjából a fele saját generációjuk tagjaihoz kötődik. Ugyanígy a szülők generációjának körülbelül fele tart fent rutinszerűen kapcsolatot fiatalabb vagy idősebb személyekkel. Ezek a kapcsolathálók sokkal lazábban szerveződnek, alkalmi jellegüknél fogva nem irányulnak szorosan a kortárs csoportok felé. A gyerekek viszont ennél sokkal magasabb arányban tartanak fent kapcsolatot a saját generációjukba tartozó személyekkel, hiszen az iskolai oktatásban részt vevők általában sokkal kevesebb felnőttel találkozhatnak, míg szüleiknek a munkahelyükön, nagyszüleiknek a közvetlen lakókörnyezetükben sokkal több alkalmuk van arra, hogy más etnikai vagy társadalmi csoportokba tartozó személyekkel is kontaktust alakíthassanak ki (akkor is, ha kapcsolatrendszerük etnikai indexe magas).

13. táblázat. Kortárs csoportokhoz való kötődés az interaktív kapcsolatokban, Alsókarácsonfalva

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%
Nagyszülők	4	60	35	58,3	2	30	18	60
Szülők	5	75	42	56	5	75	46	61,3
Gyerekek	5	75	53	70,6	5	75	58	77,3

14. táblázat. Kortárs csoportokhoz való kötődés az interaktív kapcsolatokban, Buzásbocsárd

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%
Nagyszülők	1	15	10	66,6	3	45	21	46,6
Szülők	4	60	37	61,6	5	75	43	57,3
Gyerekek	7	105	79	75,23	4	60	51	85

A következő részben bemutatott passzív kötődések azokat a személyeket jelölik, akiket a beszélő fontosnak tart, de a földrajzi távolság miatt nem beszélhetünk rendszeres fizikai kapcsolattartásról.

3. A passzív kapcsolati hálók

Az 15–16. táblázatokból kiderül, hogy Alsókarácsonfalva és Buzásbocsárd vizsgált személyeinek kapcsolattartási stratégiái a passzív kapcsolatok esetében is nagyfokú eltéréseket mutatnak.

Elvárásainknak megfelelő eredményt mutatnak az alsókarácsonfalvi adatok, hiszen a nagyszülők irányából az unokák generációja felé egyre csökkenő tendenciát tapasztalhatunk a passzív kapcsolatok etnikai indexében. A nagyszülők passzív kapcsolatainak nagyjából fele magyar személyekkel tartott kapcsolatot jelent, míg az unokák esetében ez az arány 20, illetve 11 százalék körüli. A szülők generációja a férfiak esetében a nagyszülőkéhez közel álló eredményt mutat, míg a nők eredményei mind a szülők, mind pedig a gyerekek generációjában a vártnál kevesebb, illetve több számban tartalmaznak magyar személyekhez kötődő passzív kapcsolatokat. A szülők esetében a beháza-

15. táblázat. Passzív kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint, Alsókarácsonfalva

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	4	18	9	50	2	12	8	66,6
Szülők	5	29	12	41,3	5	31	8	25,8
Gyerekek	5	27	3	11,1	5	20	4	20

16. táblázat. Passzív kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint, Buzásbocsárd

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	1	6	6	100	3	15	13	86,6
Szülők	4	32	28	87,5	5	36	32	88,8
Gyerekek	7	22	19	86,3	4	17	15	88,2

sodott román nők természetesen kizárólag román személyekhez kötődnek, így a férfiak 41,3 százalékához képest esetükben a magyar személyekkel fenntartott passzív kapcsolatok csak 25,8 százalékos arányt mutatnak. A gyerekek generációjában pedig a más vidéken élő, nem rokon magyar személyekkel tartott kapcsolatok jelentősek. Ezek a kapcsolatok a nagyenyedi kollégiumban és az egyház által rendezett nyári üdültetéseken kötődtek.

Ugyanez a magyarázata a Buzásbocsárdon tapasztalható meglepően magas arányoknak is. Láthatjuk, hogy mindhárom generációban szinte azonos, 86 százalék fölötti a magyar személyekkel tartott passzív kapcsolatoknak az aránya, ennek magyarázataként a beházasodást, az iskoláztatást és a területi mobilitást tarthatjuk. Egy családban az anya Szilágy megyében, egy többségi magyar faluban született és nőtt fel, passzív kapcsolatainak nagy része még mindig oda kötődik, ugyanakkor meghatározza az egész családra jellemző passzív kapcsolatokat is, hiszen gyerekei is több kapcsolatot tartanak fent ezzel a rokoni ággal. Az oktatás kapcsán említhető, hogy a nagyenyedi magyar tannyelvű kollégiumban tanuló vagy ott érettségizett diákok kapcsolathálójá-

ban több olyan passzív kötődés is található, amit (volt) osztálytársaikkal (továbbra is) tartanak. Buzásbocsárdon a közelmúltban több olyan területi mobilitást eredményező kezdeményezés is volt, aminek következtében fontos baráti kapcsolatok alakulhattak ki a falu magyarországi testvérfalujában élő emberekkel. A gyerekek számára szervezett nyári táborokat minden évben megrendezik Alvincen, ahol az erdélyi ún. szórványközösségekből érkező iskoláskorú gyerekek találkozhatnak. Buzásbocsárdi adatközlőim közül többen is részt vettek már ezeken a rendezvényeken, és baráti kapcsolatokat alakítottak ki, amelyek megfelelnek a passzív kötődések kategóriájának.

A különböző típusú kapcsolathálóknak egymásra való hatásáról annyit mondhatunk el, hogy összefüggés mutatható ki az elemzett kapcsolathálók etnikai indexei között: az a személy, akinek több magyar kapcsolata van a kölcsönösségen alapuló kapcsolatrendszerében, több magyar személyhez kötődik az interaktív és a passzív kapcsolatrendszerekben is. Ezzel szemben az a személy, akinek kölcsönösségen alapuló kapcsolatrendszerét főleg román személyek alkotják, a másik két kapcsolatrendszerében is túlnyomórészt román kapcsolatokat épít ki és tart fent.

Ugyanakkor a kortárs csoport index azt mutatja, hogy minél nagyobb a kölcsönösségen alapuló kapcsolatokban a kortársak száma, annál nagyobb arányban fordulnak elő a másik kéttípusú kapcsolathálóban is a saját korosztályába tartozó személyek.

Az etnikai index és a korcsoport index azonban nem minden esetben mutat korrelációt, így főleg a gyerekek generációjában láthattuk, hogy a magyar személyekkel tartott kapcsolatok nem föltétlenül a kortárs csoport tagjaihoz köthetők. Összefoglalva azonban azt az általános intergenerációs tendenciát vázolhatjuk, hogy a kapcsolatrendszer etnikai indexe a nagyszülők generációjának irányából és az unokák felé csökken. Ez a jelenség összefüggésben áll a beszélők korával: az idősebbek akkor is fenntartanak magyar kapcsolatokat, ha alkalmuk van román személyekkel is kapcsolatot teremteni (esetleg a beszélőközösségen kívül is), míg a legfiatalabbak kapcsolatrendszerében fordul elő a legtöbb román kortárs személlyel tartott kapcsolat. Egy párhuzamos összefüggésre is fel kell hívnunk a figyelmet, hiszen a kapcsolathálóban jelentkező intergenerációs különbségek megfelelnek annak a mintának, amit a közösségek bilingvizmusa kapcsán a nyelvcseré folyamatáról tapasztaltunk: a legidősebbek magyar-román kétnyelvűségét felváltja a legfiatalabbak román egynyelvűsége (lásd az előző fejezetben rendszeresen tárgyalt nyelvhasználati stratégiákat). A dominánsan román-magyar kétnyelvű vagy az egynyelvű román kódváltás azokra a személyekre jellemző, akiknek erős ro-

mán-alapú vagy többségében román egynyelvű személyekkel fenntartott kapcsolatrendszerük van. Az utóbbi esetben a román nyelvnek nagy fontosságot és értéket tulajdonítanak. Azt is általános szabályként tekinthetjük, hogy a dominánsan román nyelvet használók legtöbbször saját korosztályukba tartozó személyekkel alakítanak ki valamiféle kapcsolatot, míg a magyart preferálók inkább más korosztályokkal. A nyelvhasználat igen erős intergenerációs különbséget mutat Alsókarácsonfalván, aminek egyik oka az, hogy a szülők gyerekeikkel és a gyerekek szüleikkel/nagyszüleikkel leginkább románul beszélnek. Buzásbocsárdon a nagyszülők és szülők sokkal inkább preferálják a magyar nyelvet a család nyelveként.

Következtetések

A vizsgálat felépítése két lépésben történt. Először a buzásbocsárdi és az alsókarácsonfalvi beszélőközösségekben gyűjtött adatok elemzését végeztem el. Ehhez 50 adatközlő kódválasztási mintáit elemeztem társadalmi (különböző beszélőknek a beszédhelyzetek szerinti összehasonlítása) és stílári (a beszélőnek beszédpartnerek szerinti viselkedése) szempontból. A kódválasztás társadalmi mintáinak leírásához különböző változókat használtam, köztük a beszélők nemét és korát. Ennek alapján azt a következtetést vonhattam le, hogy életkorfüggő nyelvcsere figyelhető meg mindkét faluban, hiszen a nagyszülők generációjától a gyerekeké felé haladva a magyar nyelv közösségi funkciója és használatának gyakorisága csökken. Alsókarácsonfalván a nyelvcsere folyamatának végét szemléltethetjük, hiszen magyar egynyelvű beszélők már nincsenek, így a skála különböző fokain a román-domináns kétynyelvű és román egynyelvű beszélők helyezhetők el. Buzásbocsárdon a közösségi kétynyelvűség kiegyensúlyozottabb: a skála a magyar egynyelvűektől a kétynyelvűség különböző fokain a román egynyelvűekig terjed. Az életkor azonban nem bizonyult elégségesnek a nyelvcsere folyamatának magyarázatára, mivel néhány beszélő olyan nyelvi viselkedést mutatott, amelyek nem a saját generációjuk mintájának felelt meg. A társadalmi kapcsolatháló elemzését ennek kiegészítő magyarázatára vezettem be.

Három tipikus kapcsolat elemzését vezettem végig: a kölcsönösségen alapuló kapcsolati hálókat, az interaktív és a passzív kötődéseket, és bemutattam ezek etnikai és korcsoport mutatóját. A társadalmi kapcsolatháló vizsgálatának egyik lényeges tanulsága, hogy a kapcsolatháló meghatározza az egyének nyelvi viselkedését, és a nyelvi viselkedés tovább alakítja a kapcsolathálót. A különböző hálókhoz tartozva a beszélőnek hozzáférése van más nyelvek-

hez vagy nyelvváltozatokhoz, és ezek használata során társadalmi kapcsolathálóját kibővítheti, alakíthatja.

Az általános intergenerációs tendencia szerint a kapcsolatrendszer etnikai indexe a nagyszülők generációjától az unokáké felé csökken. Ezzel párhuzamosan a kapcsolathálókból jelentkező intergenerációs különbségek megfelelnek annak a mintának, amit a közösségek bilingvizmusa kapcsán tapasztalhattunk: a domináns román kétnyelvű vagy az egynyelvű román kódválasztás azokra a személyekre jellemző, akiknek erős román-alapú vagy többségében román egynyelvű személyekkel fenntartott kapcsolatrendszerük van. A magyar-domináns kódválasztási minta és gyenge román nyelvű kompetencia azokra a beszélőkre jellemző leginkább, akiknek a passzív kapcsolataik magyarok és erős magyar kötődésűek vannak még akkor is, ha román kétnyelvűekkel is tartanak fent valamilyen kapcsolatot. A román-domináns kódválasztási mintát azok a beszélők alkalmazták, akiknek román nyelvtudásuk jobb volt és ezzel párhuzamosan főleg nem magyar kortárs csoportokkal tartottak fent kapcsolatot. A kódválasztás/nyelvi kompetencia és a kapcsolatháló korrelációja azt mutatja, hogy a nagyszülők generációjában volt a legerősebb az etnikai kötődés és ők használták leggyakrabban a magyar nyelvet, és a gyerekek generációjában megjelenik, és erősödő tendenciát mutat a román alapú kortárs kötődés. A kódválasztás a szülők generációjában mutatja a legnagyobb változatosságot, és a nyelv szimbolikus értéke valójában a legidősebbek és a konfirmáció előtt álló fiatalok esetében nyilvánul meg. A beszélők kora szerinti vizsgálatok rávilágítottak arra, hogy időszakos nyelvi revitalizáció figyelhető meg a 13–14 éves gyerekek esetében. Ezek a beszélők azok, akik közvetlen és tágabb környezetükben dominánsan a román nyelvet használják, azonban a magyar nyelv funkcionális szerepe az egyházzal kapcsolatos tevékenysége hatására időszakosan megnő. Alsókarácsonfalva adataival jól szemléltethető, hogy ennek a korcsoportnak a nyelvhasználatában hangsúlyosabb szerepet kap a magyar nyelvű kód, azonban nincs hatással a többi színtérhez vagy beszédpartnerhez köthető kódválasztásra. Feltételezhető, hogy a családból érkező etnikai támogatottság hiányában a konfirmációt követően a magyar nyelvű megnyilatkozások száma csökken. A generációs változáson belüli életkori változás specifikus esete tipizálható, hiszen ugyanabba a generációba tartozó idősebb beszélők hasonló múltbeli nyelvi viselkedésről tudtak beszámolni.

A generációk közötti különbségeknek különböző aspektusai mellett azt is sikerült feltárni, hogy általában az idősebb beszélők esetében jobb magyar nyelvű performanciát figyelhetünk meg, míg román nyelven a fiatalabbak érik el a legjobb eredményt. A generációk szerinti nyelvi performancia szerepe azért is fontos, mert a kódváltás egyik feltétele az, hogy a beszélő mindkét nyelvet egyformán tudja hasz-

nálni. Az interakció szintjén elemzett kódváltás és a közösségi kódválasztás összefüggéseiben érvényes az a megállapítás, hogy minden kétnyelvű beszélő kommunikatív kompetenciájának részeként elsajátít egy olyan nyelvhasználati modellt, amelynek segítségével felismeri, hogy bizonyos helyzetekben a közösség repertoárjából vett nyelvek közül melyiknek van kommunikációs fontossága. Ebben az összefüggésben bizonyítottam, hogy a kétnyelvű beszélő kreatív és racionális aktor, aki a rendelkezésére álló nyelvi eszközök közül a kódváltást is tudja specifikus kommunikatív céllal használni. Fontos ebben a viszonylatban az a tény, hogy a beszélők mindig egy jól meghatározott normatív rendszeren belül cselekszenek. A buzásbocsárdi nyelvi közösségben a normarendszert a generáció- és társadalmi-háló-specifikus kódválasztások határozzák meg, és a kódváltás gyakorlatát később ebben az értelmezési keretben helyeztem el.

A kódválasztás kapcsán sikerült folyamatában megragadni egy fontos generációs változást, amikor a családon kívül használt nyelvi kód befolyásolja a családon belüli kódválasztást. A jelenség magyarázatát a társadalmi kapcsolathálónak a nyelvi preferenciákra gyakorolt hatása adja: a családon kívüli kapcsolatokra általában az interaktív kapcsolatok a jellemzőek, a kortárs csoportokkal fenntartott relációkra pedig a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok. Az elemzés során bemutattam, hogy a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok határozzák meg a beszélő csoportidentitását, és többek között a nyelvi viselkedését is. Ha ezekben a kapcsolatokban (például a barátokkal) normatívvá válik a MR vegyes kód használata, az megjelenik a beszélőnek más beszédpartnerekkel használt kódjaként is (például a testvérekkel). Láthattuk, hogy a tiszta román kód leghamarabb a gyerekek generációjában a barátok, iskolatársak vagy egyéb közösségek tagjaiból álló csoport esetében kezd preferált kód lenni, ami a családban szintén a gyerekek generációjának nyelvi kódja lesz.

KRASZTEV PÉTER

Ki kelti életre az alaptörvény szellemét?

– a módosított macedón alkotmány a multikulturális elmélet
és antropológiai gyakorlat között –

„Az esetek zömében a széles nyilvánosság előtt tartott antropológiai előadások nehéz műfajnak számítanak. Előfordul, hogy az antropológus sokkal bővebb lére ereszti a távoli helyről vagy népről szóló beszédét, mint amennyire ezt az érdeklődés indokolná. Előfordul, hogy az ilyen előadás csak színesnek tartott anekdoták fűzére, melyek erotikus vagy romantikus fénybe helyezik az elbeszélőt. Előfordul, s ez mindennél haszontalanabb, hogy az előadás nem egyéb, mint szívből jövő, inkább többé, mint kevésbé helyénvaló szentbeszéd a toleranciáról, megértésről és a különbözőség tiszteletbentartásáról, melyet fennhéjázó előadók tartanak a fennhéjázó közönségüknek” – ezzel vezette be Clifford Geertz, a szakma valaha élt legkiválóbb művelője 1993 decemberében a Collegium Budapestben tartott *Eredendő lojalítások és megingathatatlan entitások. Antropológiai megjegyzések az identitáspolitikáról* című nyilvános előadását.¹ Kerek tizenegy évvel az elhangzásuk után jutottak eszembe újra ezek a mondatok, amikor a Tétovo melletti Dél-Kelet-Európai Egyetemen, egy ragyogó hangulatú találkozó vége felé, az egyik hallgató megjegyezte, hogy egyáltalán nem ilyennek képzelte az antropológusokat, és már csak azért is örül a látogatásomnak, mert végre személyesen találkozhatott egy élő példánnyal. A helyzet egyszerre volt megható és komikus: nyilván olyasféle figurára számított, aki a maorikról, a Trobriand-szigetekről, vagy más hasonló egzotikumról fecseg, ehelyett ott ült egy messziről jött ember, aki őket, albánokat és macedónokat tekinti vizsgálódása tárgyának, az ő „belső nézőpontjukból” próbálja meg értelmezni hétköznapi cselekvéseik motívumait, habitusukat, konfliktusaikat.

¹ Geertz, Clifford: Pimordial Loyalties and Standing Entities. Anthropological Reflexions on the Politics of Identity. Collegium Budapest Public Lectures # 4., Budapest, Április, 1994. 1.

Később rájöttem, hogy ebben a rácsodálkozásban semmi rendhagyó nincs: egy egyetemista, akinek a kulturális antropológia nem szerepel a tanmenetében, tehát e tekintetben laikus, nyilván nem feltételezi, hogy ő és az őt körülvevő – a saját fogalmai szerint modern, európai, civilizált stb. normák szerint szerveződő – társadalom bekerül egy ilyen tudomány látóterébe. Sokkal meglepőbb ezzel szemben az, hogy a politikai filozófia kulturális érdeklődésű képviselői, nevezzük őket multikulturalistáknak (illetve ellen-multikulturalistáknak) is hasonló csodabogaraknak tekinthet az antropológusokat az egész tudományukkal együtt, hiszen szempontjaik alig jelennek meg a múlt század nyolcvanas éveinek közepe óta dúló multikulturalizmus-vitában. És itt már valóban sántít valami, hiszen a mai, tág értelemben vett kultúráról az antropológia kezdett el gondolkodni, igaz, még nagyon rossz időszakában, amikor az evolucionista kultúrázás azt a célt szolgálta, hogy igazolja az egyik társadalom magasabbrendűségét a másikkal szemben. Azóta azonban az antropológia kanonizált és szalonképes tudománnyá nőtte ki magát: szakmányban termelte a kultúra-definíciókat (maga Geertz tizenegyet számolt össze, és javasolt egy tizenkettediket, kijelölte azokat a fogalmi kereteket, melyekkel a multikulturalisták operálnak (például a kulturális relativizmus alapelvét, mely leszögezi a kultúrák egyenlőségét és egyenjogúságát), valamint empirikus tevékenysége, azaz a terepmunka során összegyűjtötte azokat a tényeket, melyekkel a politikai filozófia példálózik. Képletesen tehát úgy lehetne összefoglalni ezt a viszonyt, hogy míg a politikai filozófusok üveggyöngyjátéknak tekintik az antropológusok piszmogását a különböző kultúrák „jelentésszövevényének” felfejtése körül,² addig az antropológusok úgy érzik magukat, mint egy primadonna, aki az előadás közben arra eszmél, hogy a kóristák éneklük helyette a nagyáriát.

Az elképzelések szerint a 2001. augusztus 13-án aláírt Ohridi Keretmegállapodás, illetve az ennek alapján megváltoztatott macedón alkotmány a multikulturális macedón állam alapjait vetette meg.³ Az antropológus számára ez az elképzelés két kérdést vet fel. Az egyik az, hogy meg lehet-e valósítani egy

² Újfent Geertz-et idézve: „Max Weberrel együtt úgy vélem, hogy az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudományának tartom. Ld. Geertz, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. (ford. Berényi Gábor) In: *Az értelmezés hatalma*. Válogatta Niedermüller Péter. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 196.

³ A macedón alkotmány módosításokra vonatkozó összes hivatkozás a következő weboldaltól származik: http://www.coe.int/T/E/Legal_affairs/Legal_co-operation/Police_and_internal_security/Police_cooperation/OHRID%20Agreement%2013august2001.asp

radikális államkoncepció-váltást egy „közegidegen”, kívülről importált értékeket képviselő alaptörvénnyel.⁴ A másik kérdés az, hogy – a vázolt előzmények után – elfoglalhatja-e az antropológia az őt megillető helyet a politikai filozófia gyakorlati alkalmazásának oldalán, és milyen módon vehet részt egy ilyen nagyszabású társadalmi kísérletben. A (politikai) filozófusok nagyratörő álma, a nemzetállaminál sokkal összetettebb, bizalmon és lojalitáson alapuló multikulturális intézményrendszer gyakorlati megvalósulása, szerintem, főleg azon múlik, mennyire sikerül „interiorizálnia” a társadalomnak a nemzetközi közösség által felállított szabályrendszert. Ezt „közvetlen megfigyeléssel”, „helyi tudással” lehet felbecsülni, s erre az antropológia empirikus módszertana és fogalmi készlete a legalkalmasabb.

A következőkben azt az álláspontomat próbálom meg felvázolni, hogy egy polgárháborús traumán átesett ország racionális és erőszakmentes működtetéséhez szükséges, de távolról sem elégséges feltétel a nyugati „policy laboratóriumokban”⁵ kifejlesztett alaptörvény. Az antropológiai tudás és „szőrszálhasogatás” ebben a stádiumban éppen azt a funkciót láthatja el, amire a politikai ideológia/filozófia kompetenciája már nem terjed ki, nevezetesen, hogy közelről sőt, „belülről” figyelje, beindulnak-e a várt mechanizmusok: létrejöttek-e az új diskurzusok, átalakulóban/erősödőben vannak-e a társadalmon belüli bizalmi viszonyok, átcsoportosultak-e a legbelső hatalmi- és befolyáshálózatok, kellően hatékony és rugalmas-e az új intézményrendszer működése.

Az elmélet szelleme és a törvény betűje

Az új macedón alkotmány teljesen egyedülálló jelenség a közép- és kelet-európai rendszerváltások történetében. Nem csupán azért, mert tudatosan meghaladja a nemzetállam elképzelését, hanem mert meggyőzően igazolja, hogy a jogi és politikai dokumentumok megfogalmazói még mindig a racionalitás és a józan ész (bármint is jelentsen ez) talaján állnak, és nem csábulnak el az ezerszínű társadalomról narráló „teoretikus szirének” szólamaitól. A módosított alkotmány szövegéből arra lehet következtetni, hogy ez az angolszász nyelvterületen zajló multikulturalizmus-vita és az ebből lepárolt „policy” talán

⁴ A keretmegállapodás 1.4 pontjának kicsit fellengőz megfogalmazásában: „A modern democratic state in its natural course of development and maturation must continually ensure that its Constitution fully meets the needs of all its citizens and comports with the highest international standards, which themselves continue to evolve.”

⁵ Az angol „policy” szóra még nem sikerült magyar megfelelőt találni, itt „gyakorlati politikai-társadalmi lépések/intézkedések megtételét szorgalmazó javaslat” értelemben használom.

első gyakorlati alkalmazása. Ha ez igaz, akkor ideje felülbírálnom azt, amit Brian Barry-vel egyetértésben sokáig vallottam, nevezetesen: „Úgy hittem, hogy a multikulturalizmus előbb vagy utóbb elsüllyed saját intellektuális gyengeségének súlyától”.⁶ Nem minden ítéletet elmerülésre, csak az az irgalmatlan mennyiségű szellemi salak, amit a multikulturalisták egymással versengve állítottak elő a „kulturális diverzitás” óvásának ürügyén; viszont ami a felszínen maradt, és alkotmányszöveggé transzformálódott, az néhány millió ember – albánok és macedónok – biztonságos létezését jelentheti.

Barry a *Kultúra és egyenlőség* című könyvében joggal jut arra a következtetésre, hogy „a multikulturalizmus tulajdonképpen megteremti a valóságot, mely a maga részéről, a önmege erősítés folytonos körforgásában úgy jelenik meg előttünk, mint a multikulturális politikai vezérelvek bővítésének indoka”.⁷ Kritikájának legfőbb célpontja a „kulturális közösség” dilettáns meghatározása. Iris M. Young például a következő nagyvonalú definícióval hívta ki Barry epés megjegyzéseit: „emberek csoportja, mely legalább egy másik csoporttól különbözik kulturális formáiban, gyakorlatában vagy életmódjában” – azaz a női, a meleg, a fekete stb. kultúrák mind léteznek és egyenrangúak, kvázi a lakosság 90%-a támogatandó kisebbségi kultúra képviselője.⁸ Barry nem kíméli a mérsékelt-liberális pozíciókat képviselő sztárteoretikust, Will Kymlickát sem, aki – szerinte – a „kultúrát” a nemzet szinonímájaként használja, így nézetei a német romantikus nemzetkonceptióval rokoníthatók: ez az a szemlélet, mely Hitlert az Anschluss gondolatához vezette.⁹ Ebből talán annyit érdemes komolyan venni, hogy a különböző árnyalatokat képviselő multikulturalisták közös, nagy ellenségének tekintett központosított nemzetállam és a nacionalizmus történelmileg elválaszthatatlan a liberalizmustól, pontosabban annak tizenkilencedik századi francia és német alváltozataitól: innentől kezdve minden képzettársítás elképzelhető.

A multikulturalizmus-vita ismertebb hozzászólói már több, mint harminc éve azon versenyeznek, ki tudja szélesebbre álmódni a „kulturális kisebbségek” autonómiáját, illetve ki tudja a minimumra csökkenteni a kötelezően betartandó univerzálisak mennyiségét. John Rawls és liberális kollégái a hetvenes évek elején még az esélyek kiegyenlítéséről beszélnek. Charles Taylor az *Elismerés politikájában* alig mond többet, mint hogy a kisebbségeket

⁶ Barry, Brian: *Culture and Equality. An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge: Polity, 2001. 6.

⁷ Uo. 315.

⁸ Uo. 306–307.

⁹ Uo. 308–309.

úgy lehet elismerni, ha „az elismerés státusával ruházzuk fel azt, ami nem egyetemesen elfogadott”,¹⁰ vagyis 1992-ben¹¹ újra felfedezi a kulturális relativizmust, amit aztán megtold némi „policy” ajánlással. A baloldali-kommunista Bhikhu Parekh már semmiféle központi hatalomra nem bízna rá, mely kulturális gyakorlat fogadható el és melyik vetendő el, olyan politikai rendszert képzel el, mely minden közösséggel képes demokratikus dialógust folytatni „a jóakarát és kompromisszum szellemében”.¹² A Parekh-kel megközelítően azonos platformon álló Monique Deveaux sem mond sokkal többet annál, mint hogy a liberalizmussal szemben be kellene vezetni a „tanácskozó liberalizmust” (*deliberative liberalism*),¹³ továbbá egy képzeletbeli vitafórumot javasol, ahol „minden résztvevőnek módjában áll előadni a fentartásait, melyeket meg is hallgatnak és meg is vitatnak”.¹⁴

Nem csoda, hogy ennek az egészségtelen versengésnek a résztvevői egyre magasabb labdákat adnak fel a józan észre hivatkozó szkeptikusoknak. A multikulturalizmusról szóló monográfiáknak nem feltétlenül az a fő bajuk, hogy több száz oldalon – jó esetben – egyetlen egy állítást tartalmaznak, és ráadásul ennek a terjedelemnek a legnagyobb részét egymás gondolati kisiklásainak szárazására szánják. Ennél sokkal zavaróbb, hogy életidegenek és a gyakorlatból vett példakészletük meglehetősen korlátozott: Kanada és Ausztrália a mindenkori eminens, Franciaország a gyakorló (asszimiláló) „gonosz”, a feloldhatatlan dilemmákat a Rushdie-ügy, a csadorviselés, a rituális vágás és a női körülmelés képviseli. Szinte teljesen kiesik a szerzők látóteréből az egykor látszólag megvalósult, majd katasztrófával végződött multikulturális kísérlet (Jugoszlávia), elvértve esik említés az eltérő szokásjogrendben élő közösségekről, mint például a cigányokról,¹⁵ a kaukázusi népekről: csecsenekről, adigokról,¹⁶ a gegekről Észak-Albániában,¹⁷ ahol a szokásjog gyakorlása távolról sem nevezhető

¹⁰ Taylor, Charles: *The Politics of Recognition*. In: *Multiculturalism: a Critical Reader*. Szerk. David Theo Goldberg. Blackwell, Oxford & Cambridge, 1995. 82.

¹¹ A tanulmány először 1992-ben jelent meg a *Multiculturalism and „The politics of Recognition”* (Princeton University Press) című kötetben.

¹² Parekh, Bhikhu: *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory*. Macmillan, London, 2000. 219.

¹³ Deveaux, Monique: *Cultural Pluralism and Dilemmas of Justice*. Cornell University Press, Ithaca and London. 2000. 2.

¹⁴ Uo. 169.

¹⁵ Vö. Weyrauch, Waler O.: Oral Legal Traditions of Gypsies. *The American Journal of Comparative Law*, vol. XLV, Tavasz, #2, 1997.

¹⁶ Vö. Babics, Irina: Evoljucija pravovoj kultury adigov (1860–1990 gody). [Az adigok jogi kultúrájának fejlődése (1860–1990 évek)]. Rossijszka Akagyemija Nauk, Moszkva, 1999.

¹⁷ Krasztev Péter: Az amnézia ára. Interpretációk az albán vérbosszúra. *Világosság*, 1999. November,

„kulturális kérdésnek”. Az eddig idézett multikulturalisták tehát modelleket gyártanak, melyeket mindenkinek szánnak, de senkire sem alkalmazhatók. Szerencse, hogy ezeket csak egymást közt cirkuláltatják, és senki nem vette komolyan megfontolásaikat a macedón alkotmány módosításánál.

Sok tekintetben kivételnek tekinthető a már más kontextusban említett Will Kymlicka, aki a Magda Opalskival közösen szerkesztett *Exportálható-e a liberális pluralizmus* című kötetben legalább egy gondolat kísérlet erejéig nekifutott a kérdésnek, és felkérték számos, a térségben élő kollégájukat, hogy fűzzenek hozzá kommentárt. Ebben a könyvben, mely szintén nem mentes a Barry által szóvá tett elméleti gyengéktől, Kymlicka többek között megkérdőjelezi a nyugati politikai doktrínák mechanikus alkalmazását és – bölcsen – az esetek egyenkénti vizsgálatát javasolja.¹⁸ Nehéz mit kezdeni azonban azzal a fejtegetéssel, amikor a szerző liberális és nem-liberális nacionalizmus között tesz különbséget (igaza volna Barry-nek, hogy itt a német romantika szelleme kísért?), bármennyire is elbizonytalanítja ezt a distinkciót a gondolatmenet végére.¹⁹ Az etnikai-kulturális alapú megközelítés helyett, szerintem, sokkal szerencsésebb lenne olyan közösségekről beszélni, melyek kellően intézményesültek ahhoz, hogy betartassák a liberális demokráciák kialakított játékszabályait, és olyanokról, melyek nem, mivel tagjaik egy része – okkal, ok nélkül – nem azonosul, például, a képviselői demokrácia elveivel. Ez utóbbiakban a „free riderek”²⁰ jelentős mozgósító erőt képviselnek (hogy csak a legtriviálisabb példákat említsem: a már említett csecse-neknél, a palesztin önkormányzatok esetében, Koszovóban), ragaszkodnak a saját – a többségi társadalommal nehezen összeegyeztethető – szokásjogrendjük-höz (például Észak-Albániában, számos roma közösség a világban, a pakisztáni bevándorlók Angliában), vagy éppen nehezen mondanak le a vezetőik által kiűgyeskedett „vámszabad terület” nyújtotta gazdasági előnyökről (Montenegró, „Dnyeszter Menti Köztársaság”), ami egy állami szintre emelt „free riderkedésnek” is tekinthető.

¹⁸ Kymlicka, Will: Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe. In: *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Szerk. Will Kymlicka és Magda Opalski. Oxford University Press, 2001. 28–29.

¹⁹ „Így hát nem sorolhatjuk a mindennapi életben megjelenő nacionalizmusokat a „liberális” és „nem-liberális” kategóriákba. Valószínűbb, hogy a nacionalista mozgalmak az egyik skálán liberálisbbnak, a másikon pedig kevésbé liberálisnak mutatkoznak majd.” – írja Kymlicka, de ezt megelőzően négy oldalon át és kilenc pontba foglalva definiálja a különbségeket (Kymlicka, i. m. 54–60.).

²⁰ A „free rider” (potyautas) a közgazdaságtanban inkább olyan élősködőt jelent, aki más fejlesztéséből született terméket jelentéktelen módosítással dobja piacra, s így tesz szert jogszerűtlen előnyre. A társadalomelméletben inkább azokat nevezik így, akik kivonják magukat a társadalmi játékszabályok alól, ezért lehetetlen egyezsége jutni velük.

Kymlicka nem ad, nem is adhat kategorikus választ a tanulmánya címében feltett kérdésre: javaslata úgy hangzik, hogy a közép- és kelet-európai országok tanulhatnának a Nyugat hibáiból. Ez a megállapítás már visszavezet a módosított macedón alkotmány konkrét kérdéséhez, nevezetesen ahhoz, mi is képezi valójában ennek az alaptörvénynek az elméleti hátterét. Kymlicka egy ponton érezhetően kategorikusabb a tőle megszokottnál, és ez a föderalizmus kérdése: „Mostanra a többnemzetiségű nyugati országok többsége már belátja, hogy a kisebbségi nacionalizmus elnyomására tett kísérletek fordítva süllhetnek el, és (...) úgy tartják, hogy a föderalizmus stabilizálhatja a multinacionális államot. Talán Közép- és Kelet-Európában is időben felismerik ezt a lehetőséget.”²¹ Dilemma, de nehéz nem egyetérteni vele abban, hogy a területi autonómia megadása sok esetben megelőzhette volna a vérontást. Ebben a kérdésben Jacob T. Levy, aki, szerintem, kimagaslóan a legmeggyőzőbb könyvet írta ebben a témában, szintén nem ismer kompromisszumot: „A némely nyugati vezető képzeletében létező, liberális multietnikus állam nem más, mint bolondos és veszélyes illúzió. Ha egyszer a szomszédok etnikai alapon gyűlölik egymást, a népesség nem keveredhet, a csoportokat külön kell választani.”²² Ezzel szemben a macedóniai fegyveres konfliktust lezáró egyezmény második alapelve leszögezi: „Macedónia szuverenitása és területi integritása, valamint a macedón állam egységes jellege sérthetetlen és meg kell őrizni. Az etnikai kérdéseknek nem lehet területi megoldása.” Vajon miért, amikor az 1992-ben már felvetett autonómia-kérdést ezúttal biztosan keresztül lehetett volna erőltetni a macedón többségen? Talán a Jeruzsálem-effektustól féltek Skopjében a megosztott lakosság miatt? Vagy attól tartottak, hogy a következő lépésben Koszovó egyesülhet az etnikailag tisztán albánok lakta Nyugat-Macedóniával, és így két albán állam lesz a térségben, ami bonyolultabb feladatok elé állítja a nemzetközi közösséget? Inkább annak a kockázatát vállalták, hogy megint be kell avatkozniuk, ha a közös államban kiújulnak a harcok? Vagy annyira jól artikuláltak lettek volna az albánok követelései, hogy teljesítésük önmagában is garanciát jelentett arra, hogy a közeli jövőben nem állnak elő újabbakkal? Ezekre a kérdésekre nyilván nincs válaszom, csak tisztelni tudom annak a merészségét, aki végül mégis e mellett döntött, mert ezzel megkímélte a térséget egy újabb öntörvényű és kezelhetetlen zárványország kialakulásától, mint amilyen a Republika Srpska, a „Dnyeszter Menti Köztársaság”, Koszovó és bizonyos értelemben Montenegró.

²¹ Kymlicka, i.m. 63.

²² Levy, Jacob T.: *The Multiculturalism of Fear*. Oxford University Press, 2000. 44.

Az új macedón alkotmány kidolgozói tehát két csapdát is elkerültek: 1. nem kísérleteztek a multikulturalisták utópisztikus, de minimum életszerűtlen javaslatainak beépítésével a szövegbe; 2. nem vállalták fel a föderalizmussal járó vélt, vagy valós veszélyeket. Ha nagyon röviden akarnám összefoglalni Levy már idézett, *A félelem multikulturalizmusa* című könyvének koncepcióját, azt mondanám, jobb félni, mint megijedni. A szerző jóval árnyaltabban így fogalmaz: „a 'félelem multikulturalizmusa' talán szokatlanul nagy hangsúlyt fektet a fenyegető társadalmi és politika veszélyekre, melyeket el kell kerülni, de nem lehet megúszi”.²³ Levy azon kevesek közé tartozik, akik legalább reagálnak az antropológusok azon igényére, hogy az intézmények kiépítésénél vegyék figyelembe a „belső nézőpontot”, de – érvel tovább a szerző – ez igen kevés támpontot ad ahhoz, „hogyan éljünk együtt azokkal, akiket nem egészen értünk, vagy akik nem értenek és nem akarnak megérteni bennünket”.²⁴ Saját megfogalmazása szerint elmélete a „negatívumra koncentrálni”, azaz arra, hogyan kerülhető el a terror és az erőszak, illetve csökkenthető minimumra a fájdalom és a szenvedés,²⁵ és ez kizárólag konkrét megelőző akciókkal érhető el: „Képesnek kell lennünk arra, hogy normatív állításokat tegyünk jogról és követendő gyakorlatról anélkül, hogy egy pillanatig is arra gondolnánk, hogyan termelhetjük ki azokat az embereket, akik azokat az intézményeket választják majd, melyek kitermelik az olyan intézményeket ... melyek a morálisan leghelytállóbb döntéseket hozzák. [...] ennek a folyamatnak az első szakaszában nem dolgozunk megvitatni például, hogy a kisebbségi képviselet biztosítása a törvényhozásban tágabb teret biztosíthat-e a cselekvésre a félelem multikulturalizmusa szempontjából.”²⁶ Levy egyértelműen fogalmaz: a békesség érdekében kategorikus lépéseket kell tenni, a többi, a finom munka meg a dolog elnevezése majd csak ezután jöhet. A többségtől nem várható el, hogy olyan döntést hozzon, amiben nem érdekelt, folytatja Levy, de egyszer eljön a pillanat, amikor ráviszi a kényszer („akarnia kell elfogadni ezeket az intézményeket” – jegyzi meg tapintatosan²⁷). Macedónia esetében ez nyilván csak a külső és belső nyomás hatására történt meg, ráadásul a 2004. novemberi népszavazás érvénytelensége még formálisan is legitimitást adott az új alkotmánynak.

²³ Uo. 11.

²⁴ Uo. 14.

²⁵ Uo. 33–34.

²⁶ Uo. 64.

²⁷ Uo. 66

A törvény szelleme és az antropológia gyakorlata

Az imént hosszan idézett passzusnak azonban van egy lényeges mellékmondata, mely átvezet mondandóm második részéhez, nevezetesen a gyakorlati megvalósítás problémájához: a törvényi szabályozás, bármilyen céltudatosan is csökkenti a szenvedést és vet gátat az erőszaknak, csak az első stádium, nem teremti meg a *social cohesion*-t és a *cooperation*-t, az állami intézmények és a képvisleti demokrácia iránti bizalmat. Különösen egy olyan országban, ahol a kisebbik államalakító nemzet évtizedek óta kimaradt a modernizációs folyamatokból, ezért a politikát és a közügyeket általában „idegen, szerb-macedón ügynek” tekinti.²⁸ Barbara Misztal a *Trust in Modern Societies* (Bizalom a modern társadalmakban) című könyvében meggyőző példákkal igazolja, hogy az állam, a tágabban értelmezett politikai közösség iránti bizalom hiánya szinte kikényszeríti egy közösség bezárkózását, illetve a vér szerinti kapcsolatok felértékelődését. Misztal Banfieldet idézve „amorális familizmus”-nak nevezi azt az etikát, mely szerint egy közösség tagjai más-más erkölcsi kategóriákat alkalmaznak a saját körükön belül és azon kívül, s e közben feltételezik, hogy mindenki így tesz.²⁹ A jelenség ismert, számos kutató leírta már a modernizációs folyamatokon kívül rekedt közösségeknek ezt a reakcióját, mint például Michael Stewart a magyarországi lovári cigányoknál végzett terepmunka után,³⁰ vagy Campbell a görögországi szarakacsanik (karakacsanak) tanulmányozása során.³¹ A kétféle értékrend és a bezárkózás természetes velejárója a párhuzamos intézmények kialakulása, egy olyan túlélési stratégia kifejlődése, mely befelé a feltétlen lojalításra, kifelé a tökéletes bizalmatlanságra épül.

De itt visszatérnék az antropológusok jól bevált fogásához, a történetmondáshoz. 2001. júliusában egy montenegrói tengerparti faluban nyaraltam a családommal. Naponta betértünk a helyi cukrászdába, idővel összebarátkoztam a tulajdonossal, akiről kiderült, hogy macedóniai albán, és egy szerencsés véletlen folytán ismertem az egyik unokatestvérét, akivel még interjúztam is pár évvel korábban. Agim, nevezzük így a cukrászt, bizalmába fogadott, rendszeresen megvitattuk a Macedóniában éppen akkor zajló polgárháború eseményeit. Egy másodpercig sem érezte, hogy rokonszenvezne az erőszak alkalmazásával, csak annyit mon-

²⁸ Zseljzkova, Antonina: Makedonija – edna godina szled etniceszskija konflikt. Razpada-ne na obstesztvenata takan. [Macedónia egy évvel az etnikai konfliktus után. A társadalmi szövet felfeslik.] In: *Albanszki perspektivi*. [Albán kilátások.] IMIR, Szófia, 2003. 108.

²⁹ Misztal, Barbara: *Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Social Order*. Polity Press, Cambridge, 1998. 193.

³⁰ Stewart, Michael: *The Time of the Gypsies*. Westview Press, Boulder 1997.

³¹ Campbell, J. G.: Honour and the Devil. In: *Honor and Shame. The Values of Mediterranean Society*. Szerk. J. G. Peristiani. Weidenfeld & Nicolson, 1965.

dott, hogy itt semmi többről nincs szó, mint amit az albánok az 1991-es népszavazás és az akkori alkotmány elfogadása óta mondanak: ragaszkodnak az államalkotó nemzet státusához, a nemzeti szimbólumaik használatához, az arányos képviselőkhöz az állami intézményekben. És ezt a macedónok tudtára is hozták, egyértelműen beígérték, hogy ezért ők akár fegyverrel is megküzdene. Amikor pedig a koszovói tragédia sem bírta jobb belátásra a politikusokat, úgy döntöttek, betartják a szavukat. Június 24-én, amikor a macedóniai események újabb rettenetes fordulatot vettek, némileg ingerülten kérdeztem tőle, mi lesz most, hány embernek kell még meghalnia, hogy végre használhassák a zászlójukat és legyen két alkotmánybírójuk? Agim rendíthetetlen nyugalommal annyit felelt: „Csak nem gondolod, hogy ha el akartuk volna foglalni Szkopjét, nem tettük volna meg egy hónappal ezelőtt? Ki állíthatott volna meg bennünket, amikor Aracsinovóig jutottunk? De kinek kell ez? Most beszéltem az otthoniakkal: tíz nap múlva vége az egésznek.” Este átnentem a szomszédos Budvába, és elmesélem a történetet ott nyaraló macedón barátainknak. Teljesen pánikban voltak, szinte reszkettek, rólam meg azt hitték, napszúrás kaptam. A beszélgetésünket követő napok eseményei nem támasztották alá, amit Agim mondott, augusztus 5-én azonban a két macedóniai albánpárt és a Nemzeti Felszabadítási Hadsereg lefektette az Ohridi Keretmegállapodás elveit, majd 13-án aláírták a dokumentumot.

A történet számos tanulsággal szolgál. A első, és legszembetűnőbb az, hogy 1991 óta, vagyis a macedón nemzetállami ambíciókat meghirdető alkotmány elfogadása óta egy olyan „identitáspolitikai” diskurzust sikerült bevezetni, mellyel a kisebbségi társadalom túlnyomó többsége azonosulni tudott. Amikor 1995-ben a macedóniai albánokról és az albániai macedónokról végeztem kutatást az Ohridi tó körül, az ott élő albánok már ismerték ezt a diskurzust, de nem lelkesedtek érte. A koszovói válság óta ez ott is megváltozott, azaz sikerült homogén álláspontot bevezetni Macedónia minden albánok lakta vidékén. A másik tanulság az, hogy a 2001 első felében lezajlott zavargások és a polgárháború egy cseppet sem voltak spontánok és kezelhetetlenek, mint akkoriban gondolták. A híradások a legkülönbözőbb harcoló alakulatokról, öntörvényű gerillavezérekéről és kusza célokról számoltak be – a jogaikért harcoló idealistákról, az elszakadásért küzdő szeparatistákról, a zavarosban halászó bűnbándákról –, de egységes irányítást senki nem feltételezett az események mögött. Ha az országtól néhány száz kilométerre élő laikus pontosan tudta, mikor érnek véget az erőszakos cselekmények, és mi volt a stratégia az egyes manőverek mögött (amely – valami miatt – feleslegesnek tekintette Szkopje elfoglalását), akkor a „káoszelmélet” nagyon is téves. Ha ez így van, márpedig ezt a „belső megfigyelő” elbeszélését túlmenően a későbbi események (példá-

ul az, hogy az erőszak egy csapásra megszűnt az egyezmény aláírása után) ezt elég valószínűvé teszi, akkor felmerül a kérdés, ki mobilizálta ennyire egységesen az albánokat. Az etnikai politikai pártok, azaz a demokratikusan választott képviselők nem tudták leállítani a harcokat, feltehetően azért, mert nem volt hozzá kellő befolyásuk és tekintélyük (arra a verzióra jobb nem is gondolni, mit jelentene, ha tudták volna, de nem tették). A következtetés nem lehet más, mint hogy a hivatalosan választott vezetők csak szimulálják a képviseleti demokráciát az állam és a nemzetközi közösség felé, a valóságban az eseményeket egy másik, ezzel párhuzamos hálózat tartotta ellenőrzés alatt. Ez a feltételezett hálózat, nevezzük így, sikeresen artikulálta a macedóniai albánok jogos igényeit, közösséget teremtett egy egységes diskurzus bevezetésével, elképesztő professzionalizmussal mozgósította ezt a közösséget az emancipáció ígéretével, majd – miután kimerítette az egyéb ismert eszközöket – erőszakkal kényszerítette ki ígéretei valóra váltását. Némi cinizmussal azt is lehetne mondani, hogy mi ez, ha nem a nemzeteszmé megvalósításának tökéletes forгатatókönyve: úgy, ahogyan azt a modernitás korában elképzelték, csak kondenzált formában és high-tech felszereléssel.

Ezt a feltehetően eléggé összetett párhuzamos intézményrendszert azonban felesleges lenne démonizálni, vagy bármiféle katasztrófa- és nemzethalál-forгатatókönyveket keríteni köré, mint azt a macedóniai többségi sajtó rendszeresen teszi, hiszen a kompromisszum, melyből az agyondicsért alkotmánymódosítás született, és mellyel sikerült elkerülni a föderalizálást, racionális és jól behatárolható politikai agendát sejtet. A nagyobbik problémát inkább abban látom, hogy amennyiben az eleve kettészakadt társadalom egyik része ennyire egységes és ennyire könnyen mobilizálható, maga a mobilizáló erő viszont nem transzparens, azaz nem a képviseleti demokrácia konvencionális intézményeiben ölt testet, az eleve lehetetlenné teheti a bizalmi és szolidaritási viszonyok kialakulását. Barbara Misztalnak teljesen igaza van abban, hogy „az emberek csakis az intézmények keretein belül tanulhatják meg tiszteletben tartani egymást és tanulhatnak meg együtt dolgozni.”³² A társadalmon belüli bizalom és minimális szolidaritáson alapuló együttműködés nélkül teljesen utópisztikus lenne bármiféle multikulturalizmusról, vagy – szerintem helyénvalóbb fogalmakkal – eltérő társadalmi és jogi normák együttlétezéséről beszélni.

Jacob Levy is egy folyamat első feleként határozza meg a „félelem multikulturalizmusa” elv alapján elfogadott törvényi szabályozást. Alighanem arról van szó, hogy ezzel az első fázissal a politikai filozófia (multikulturális el-

³² Misztal, i.m. 268.

mélet) gyakorlati lehetőségei ki is merültek. A folyamat következő szakasza a bizalom intézményeinek elfogadtatása és bevezetése lenne, erre azonban még annyi kész modell vagy recept sincs, mint a multikulturalizmusra. Mísztal három pontban fogalmazza meg a bizalom „policy” vonatkozásait: „Először is olyan szolidaritásgerjesztő stratégiára van szükség, mely a gazdasági szükségletek kielégítésére hivatkozik; másodsor egy bizalomgerjesztő stratégiára, mely a bizalmat kulturálisan adottnak tekinti a társadalom és az egyén vonatkozásában; végül harmadszor a bizalom megteremtését olyan stratégiával valósítja meg, mely összeköti a bizalmat a politikai struktúrák meglétével, mint például a gyülekezési- és szólásszabadsággal, a sajtó és vallásszabadsággal.”³³ Bármilyen rokonszenves is az elméleti szociológus javaslata, a hétköznapi gyakorlat nyelvére nehéz átfogalmazni, mert semmilyen útmutatást nem ad a külső szabályok „belsővé tételére” vonatkozóan. Egyfelől a macedón közösségnek kell elfogadnia az addig uralkodó nemzetállami diskurzus-sal szembenálló „félelem multikulturalizmusát”, másfelől az albán közösségnek kell elhinnie, hogy ezt a macedónok nem csak a látszat és békesség kedvéért fogadták el, azaz a többség politikai vezetői nem fogják elszabotálni a szép alkotmányos ígéreteket.

Hogy ez a gyakorlatban hogy nézhet ki, azt nagyon nehéz megmondani. Nyilván szükség lesz tömeges felvilágosításra, az oktatási programok újraírására és bevezetésére, olyan regionális korporatista gazdasági tervezetek kidolgozására, melyek mindkét etnikai közösséget érdekeltté teszik a végrehajtásban, a civil társadalom erősítésére, közös szakmai és kulturális szervezetek létrehozására, de ezek csakis akkor lehetnek sikeresek, ha a valóság és a létező igények alapos ismeretén alapulnak. A „helyi tudás”, melynek fontosságát Mísztal is hangsúlyozza,³⁴ csakis a terepen, az egyes közösségekkel és emberekkel folytatott közvetlen kommunikációból szerezhető meg. A tereptevékenység pedig – a tudományág módszertani meghatározottságából következően – a kulturális és/vagy szociálintropológia illetékességébe tartozik. A befejező néhány bekezdésben tehát arról szeretnék beszélni, hogy alá tud-e ereszkedni a Geertz-i joviális-sztorizgató antropológus morális felsőbbrendűségének csúcsairól, és tehet-e valamit azért, hogy az ő – egyszerre belső és külső pozícióból végzett – megfigyelései hozzájáruljanak az alaptörvény által körvonalazott intézmények bizalomerősítő szerepéhez.

³³ Uo. 219.

³⁴ Uo. 267.

Az antropológus, a politikai filozófussal ellentétben nem elvont eszméket dolgoz át „hétköznapi fogyasztásra”, hanem az emberek és közösségek hétköznapi interakcióinak megfigyelése után keresi azokat a következtetéseket, melyek az emberi nem egészére érvényesek lehetnek. Tömören fogalmazva: az egyik életidegen, a másik öncélú. Nem is csoda, hogy a két tudomány következetesen elbeszél egymás mellett, amint Herzfeld is megjegyzi: „A kultúra antropológiai értelmezésének óriási hányada irreleváns [a politikai filozófusok] politikai célkitűzései szempontjából, bizonyos elemei pedig (például a tágn értelmezett relativista hozzáállás) hasznukra válna, illetve viszont: az antropológusokat megihlelhetné a multikulturalizmus, hogy többet gondolkodjanak az olyan témákon, mint a helyzetbe hozás és az esélykiegyenlítés.”³⁵

Az új macedón alkotmány erős hangsúlyt fektet a hatalmi decentralizációra, a helyi önkormányzatok finanszírozására és működtetésének módjaira. Érzésem szerint ez az a pont, ahol az antropológiai tudás a maga részletekre és különbségekre való érzékenységevel becsatlakozhat az intézményformálás folyamatába. Az albán közösség „homogenizált” politikai diskurzusa ellenére helyi szinten mindmáig feleleveníthető a változatosság. Amit Geertz Boszniával kapcsolatban megjegyez, az legalább annyira igaz Macedóniára is: „Az »összetartozás kötelékei« egyszerűen nem egyetlen irányba futnak, és nem is gabalyodnak össze – ha csak nem véletlenszerűen – egy közös megegyezéssel meghatározott cél elérése érdekében. Amint a boszniai helyzet egyik elkeseredett megfigyelője megjegyezte: az embernek völgyről völgyre, politikusról politikusra be kell járnia a helyet, ha jutni akar valamire.”³⁶ Vannak olyan közösségek, ahol a szokásjoggal (népszerűbb nevén a vérbosszú-törvényekkel), máshol a vallási radikalizmussal és a nők diszkriminációjával, megint máshol az elvándorlással és a gazdasági csődhelyzettel kell szembesülnie a helyi hatalomnak, hogy csak azokat említsem, melyeket saját terepmunkáim során tapasztaltam. Ezek – elméletben – mind kezelhető problémák, de más-más hozzáállást és megközelítést igényelnek. A bizalom akkor alakul ki, ha a létrejövő új intézmények közvetlenül reagálnak a helyi gondokra, a helyi közösségek pedig érzékelik, hogy ezeken az önkormányzatokon keresztül az állam intézményeihez is kapcsolódnak, amelyek a szakértelmet biztosítják a helyi problémák megoldására (újra Misztal idézve: a „szakértő” ilyen esetekben „értelmező közvetítő” szerepét játszhatja³⁷). Az antropológusok egyik kulcsfeladata lehet annak feltérképezése, mennyire kerül átfedésbe a „párhuza-

³⁵ Herzfeld, Michael: *Anthropology. Theoretical Practice in Culture and Society* UNESCO & Blackwell Publishing, 2002. 146.

³⁶ Geertz 1994, i.m. 5.

³⁷ Misztal, i.m. 267.

mos intézményrendszer” a helyi hatóságokkal, azaz mennyire vonható be az árnyékhatalom a politikailag legitimbe.

Ezeket a lehetőségeket csupán példaként hoztam fel, de ez mind olyan terület, melyen antropológusok évek óta dolgoznak. A fiatalabb antropológus-nemzedék több tagja (például Keith Brown Macedóniában, Stef Jansen Boszniában, Stephanie Schwandner-Sievers Észak-Albániában és Koszovóban) olyan terepmunkát végzett, mely épp az ilyen lokális problémák intézményes megoldását szolgálta. A párhuzamos intézmények és az ebből fakadó „kettős gondolkodás” és „kettős viselkedési sztenderd” az antropológiában szinte közhelynek számítanak,³⁸ a fent említett, montenegrói „terepmunkám” csak apró adalék a problémához. Antonina Zhelyazkova és interdiszciplináris csoportja 2002 márciusában egy ötnapos (!) macedóniai terepmunka után pontosabb képet adott az Ohridi Keretmegállapodás utáni társadalmi diskurzusokról, mint bármelyik politikai vagy szociológiai elemző, pedig csak véletlenszerűen kiválasztott emberekkel beszéltek az ország különböző vidékein, a tanulmány végén hat pontban felsorolt következtetések közül legalább három akár konkrét cselekvési tervekhez is támpontokat adhatja.³⁹

Mindezzel csak illusztrálni akartam, hogy az antropológia a gyakorlatban egyre jobban közelít az alkalmazott tudományok felé, és az antropológusoknak már egyre kevesebb averziójuk van a „társadalomátalakító projektekkel” szemben, mint pár évtizeddel ezelőtt. Mert ki is tudhatná náluk jobban, hogy kultúrák vegytiszta formában nem léteznek, csak a társadalmi formák közötti állandó kölcsönhatásról és ennek dinamikájáról beszélhetünk, olyan alakzatokról, melyeket az egyes közösségek „kitermelnek” maguknak annak reményében, hogy általuk nagyobb biztonságban érzik magukat a külvilág fenyegetéseivel szemben. A párhuzamos intézményrendszer épp egy ilyen alakzat, mely nem értékelhető a jó és gonosz etikai kategóriáival. Létezik, s akkor válik majd feleslegessé, ha az intézmények iránti bizalom eléri azt a szintet, hogy a közösség, mely „kitermelte” és fenntartotta a párhuzamos hálózatot,

³⁸ Csak egy a tucatnyi példa közül: Mattijs van de Port *Háborúk, cigányok és a vadon egyéb kellei* című könyvében ír erről részletesen. Terepmunkája során arra a kérdésre kereste a választ, hogyan lehetséges, hogy a teljesen konvencionális európai értékrendet valló szerb városi lakosság egy része, mulatozás ürügyén, egy szemvillanás alatt extatikusan tomboló, magából kivetkőzött szörnnyé képes vedleni. A könyv nem áll túlzottan erős elméleti alapokon, de a vigadalom extázisa és a tömegesen elkövetett háborús bűnök közötti párhuzam elég meggyőzően igazolja az egyik – a hivatalosan vallott humanista – értékrend tömeges „interiorizálatlanságát”. (Port, Mattijs van de: *Wars, Gypsies and Other Instances of the Wild*. University Press Amsterdam, 1998.)

³⁹ Zseljazkova, i.m. 117–119.

maga kényszeríti bele a felszín alatti intézményeket a legálisakba. Az antropológus empirikus helyi tudása és „belső nézőpontja” sokat tehet azért, hogy ez a folyamat ne húzódjon el évtizedekig, és ne okozzon sérülést százazreknek. Egy érzékeny, helyi problémákra helyben reagáló intézményrendszer, egy plurális és decentralizált állam, mely elfogadtatja a többséggel a kisebbség eltérő értékrendjét, még lehet, hogy nem tökéletesen multikulturális, de kiegyensúlyozott és élhető. S ez már nagy előrelépés lenne a jelenhez képest.

SZEMLE

CSONGRÁDINÉ DR. BALOGH ÉVA

Ébli Gábor: *Az antropológizált múzeum. Közgyűjtemények átalakulása az ezredfordulón.* (Válogatott írások sorozat)
Typotex: Budapest, 2005. 340.

Ébli Gábor azon tanulmányainak átdolgozásával, a jegyzetanyag és a bibliográfia kibővítésével állította össze múzeumi témájú kötetét, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézete kutatójaként írt az elmúlt években. A kötet előszavában vall arról, hogy mi ösztönözte a válogatott írásokat tartalmazó kötet megjelentetésére. Nyilvánvaló, hogy nagy érdeklődésre tarthat számot a múzeumi szakemberek körében a kultúrakutatást, művészetelméletet, továbbá múzeumelméleti és konkrét esettanulmányokat tartalmazó könyv.

A 2000 és 2004 között megjelent elemző tanulmányok és előadások áttekintést adnak a szerző múzeumi szemléletének alakulásáról. Vizsgálatának középpontjában a művészeti gyűjtemények állnak, de a szerző – helyesen – a múzeumokat különböző gyűjtemények kölcsönhatásaként értelmezi. A kötet megjelentetésével a nemzetközi mintához igazodva, a hazai „korszerű múzeumi közbeszédet” szeretné közérthető formában élénkíteni.

A közérthetőség érdekében a kötet előszavában jelzi a szerző, hogy szeretné elkerülni az idegen szavakkal terhelt belterjes stílust, amit a húsz tanulmány során következetesen be is tart. Az „antropológizált múzeum” fogalmát a tanulmányokban bőszeges példákkal illusztrálva magyarázza meg az olvasónak, s magyar szóhasználatnál leginkább az „emberközpontú” múzeum analógiájaként említi. Ezzel kapcsolatban egy apró kritikai megjegyzésem van, ugyanis nem tartom szerencsésnek, hogy ugyanaz a könyv címe, mint az első nagyobb lélegzetű tanulmányé (*Az antropológizált múzeum*, 2000, 2004).

A kötet két fejezetre tagolódik. Az első részben a múzeumokat és társadalmi környezetüket vizsgáló tíz tanulmány található. Ma általánosan elfogadott tény, hogy a múzeum olyan közösségi színtér, ahova a látogatók különböző társadalmi környezetből, különböző kulturális igényekkel jönnek. Ennek

megfelelően a múzeum, mint nonprofit kulturális szolgáltatást nyújtó közeg, komoly és valós ismeretekkel kell, hogy rendelkezzen a látogatók szociális, kulturális és gazdasági helyzetével kapcsolatban. A kulturális marketing fontos eleme a környezeti vizsgálat, s ehhez járul hozzá Ébli Gábor több igényes tanulmányával ebben a fejezetben.

„SEMMI SEM IDEGEN TŐLEM, AMI EMBERI – egyre inkább ez az alapállás jellemzi a nemzetközi munkát” – ezek a tanulmány kezdő sorai, melyek szöges ellentétben állnak a múzeumok történetiségével magyarázható „tárgyéhséggel”. Mi az oka ennek a változásnak? Ébli szerint, míg a múzeumok régen a racionális rendszerezés helyei voltak, jelenleg a tárgyak közötti kapcsolat újrafelfedezése és bemutatása a cél egy átalakult múzeumi értékfogalom keretein belül. A hétköznapi ember távolmaradásának egyik oka lehet, ha a „magas” kultúra és a tömegkultúra egyensúlyában a „magas” kultúra dominál. Ebből a szempontból más értelmezést kapott az ember és a tárgy viszonya. A muzeológia központi tétele: a tárgy eredeti funkcióval jött létre, de a múzeumban „második életét éli”. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy ennek az összetetté váló viszonynak nem az a célja, hogy az ember manipulálja a tárgyat, hanem, hogy önkritikusan értékelje a jelenségsoportot.

Általános nézet, hogy a közművelődés szerepe felértékelődik és átértékelődik az uniós rendszeren belül. A kulturális pályázati programok is olyan jellegű, ún. *multilaterális tevékenységeket* támogatnak, amelyek az információs és tudásalapú társadalmat, a szociális kohéziót erősítik. A fenti változásnak Ébli szerint „egy holisztikus kultúra-fogalom” megjelenése lesz az eredménye a múzeumokban. A tárgyak múzeumba kerülésének a szűrője az emberközpontúság, s így válik lehetővé, hogy a tárgyak a hozzáadott információval és járulékos ismeretanyaggal különböző emberi helyzetek szimbolikus üzeneteivé váljanak. Az ilyen jellegű komplex gondolkodás azonban csak olyan múzeumokban valósulhat meg, ahol az intézménytörténeti és módszertani tudatosság, a tudományos és köznevelői munka nyilvános viták során oldja fel a feszültségeket. Ehhez szükség van a múzeumon belüli revízióra, amelynek eredményeként az ott dolgozók is elvégezhetik az önrevíziót emberi és tárgyi viszonylatban egyaránt.

Csak egyetérteni tudok a szerzővel, amikor kissé ironikusan sorolja fel a jelenlegi múzeumi változások központi szereplőivel, a múzeumi munkatársakkal szemben támasztott elvárásokat: legyenek rugalmasak, sokszínűek, problémaérzékenyek, a társadalomtudományokban jártasak, szívesen sajátítsák el a szociológiai és kulturális antropológiai ismereteket, sőt, a megváltozott finanszírozási körülmények között legyenek jártasak a gazdasági kérdésekben is.

A rendszerváltást követően a múzeumokban továbbra is közalkalmazottként, alkalmazottként dolgoznak a múzeumi szakemberek. A hétevenkénti továbbképzések lehetővé teszik számukra a más szakirányba történő tájékozódást, de többségük inkább a nyelvi képzést választja. A különböző kulturális menedzseri, művelődésszervezői, múzeumpedagógiai továbbképzések alkalmasak a szerző által felvázolt kívánalmak alapszintű elsajátítására, de az itt megszerzett ismeretek csak akkor válnak igazi tudássá, ha valóban igényeljük a változást és megértjük a változás okait. Azzal is tisztában kell lenni, hogy egy másik diszciplína elméleti és módszertani kérdéseivel való megismerkedés még nem elegendő a valódi interdiszciplináris szemlélet alkalmazásához, ehhez megfelelően adaptálni kell annak ismereteit. A forprofit marketing eszközök sematikus alkalmazása a nonprofit szférában nem hoz lényeges, hosszútávon fenntartható fejlődést, csupán rövidtávú hirtelen felfutást, ami csökkenti az intézményt fenntartók kötelezettségét, felelősségérzetét a működési feltételek folyamatos fejlesztése és biztosítása terén.

A '90-es években a megváltozott társadalmi-gazdasági feltételek miatt a múzeumok alapító okiratai megújultak, s lehetővé tették az alaptevékenység és az ebből fakadó kötelezettségek teljesítését nem veszélyeztető vállalkozások folytatását. Ezzel együtt a „kötelező bevételek” költségvetésen belüli aránya jelentősen emelkedett. A múzeumok szakmai munkájuk színvonalának emelése érdekében a civil szervezetek segítségét vették igénybe. De a pályázatokon nyert pénzek nem használhatóak a múzeum működési költségeinek és egyéb finanszírozási gondjainak enyhítésére, beruházást csak a fenntartó végezhet. A kulturális intézmények sokszínűségükkel vonzóak a különböző társadalmi rétegek számára, az állandó és időszaki kiállítások, illetve a hozzájuk kapcsolódó egyéb rendezvények lényegesen megnövelhetik a látogatói létszámot, de amennyiben nem történik meg az infrastrukturális háttér folyamatos fejlesztése, ennek következménye a látogatói elégedettségén jól lemérhető lesz.

A múzeum elsődleges feladata továbbra is a kutatás, a gyűjtemény megőrzése és állagmegóvása, de lényeges szempont már – a kulturális tárca Múzeumi Osztálya által készített vitaanyagot idézve –, hogy a gyűjtemény „a lehető legteljesebben és a lehető legszélesebb körben hasznosuljon”. A *Megújulás kényszere* című vitaanyagban, a múzeumi modernizáció középtávú stratégiai tervében jelentkezett markánsan a múzeumok közművelődési szerepének megnövekedése. Ennek jeleként fogalmazódott meg a múzeum harmadik fő feladata: a *szóráskutatás*, a közönség szolgálata, melyhez elengedhetetlenül szükséges a látogatóbarát múzeum tárgyi és szakmai körülményeinek kialakítása, fejlesztése.

A fenti gondolattal csengenek egybe Ébli írásai, melyekben kiáll amellett, hogy a múzeum a változó vélemények fóruma kell, hogy legyen, s nem az állam által fizetett közalkalmazottak révén közvetített ideológiai eszköz. A múzeum feladata, hogy kritikai tükröt tartson a társadalomnak és önmagának egyaránt.

Az új elvárásnak megfelelően az átadandó ismeret átalakul, kevesebb tudáselemet tartalmaz, és több élményt nyújt. A tárgy-alapú múzeum az élmény-alapú múzeum irányába tolódik el, így feltehetően nagyobb esély van arra, hogy a látogatók visszatérnek. Az élményekre épülő múzeum ma is a tudáson alapszik. Az élmény nem csupán a tárgyhöz kötődik, hanem a tudáshoz és a kultúrához vezető egyén szuggesztív személyiségéhez. Figyelemre méltó azonban, hogy a külföldi múzeumokban a törzsgyűjtemény 2–3 évente cserélődik a kiállításokon, így ezek félig állandó kiállítások. Ehhez képest mi jellemző a magyarországi múzeumokra? Nyilvánvalóan költői a kérdés és minden múzeumi szakember tudja rá a választ (sajnos). Bölcs előre látással figyelmezteti a szerző a szakembereket arra a veszélyre, hogy „...a múzeumi szemlélet eltolódása a szórakoztató kikapcsolódás irányába hiába invitál be egyre több látogatót, ha ez valójában a klasszikus múzeumi hatás elvesztésével jár együtt.”

Ami a múzeum és pénz viszonyát illeti, hazánkban a kormányzati szerepvállalás jelenleg a mecénás pénzosztó és a közvetlen állami beavatkozású menedzseri típusú szerepvállalásban nyilvánul meg. A szponzorokra, illetve mecénásokra épített rendszer azonban hazánkban még nem épült ki stabilan a nonprofit szektorban. Ennek egyik oka az adókedvezmények és más egyéb ösztönző rendszerek hiánya, a másik a hazai cégek kulturális háttérének hiányosságai és szervezeti kultúrájának fejletlensége.

Ébli esettanulmányaiban számos nemzetközi példát találunk a múzeumok működtetésével kapcsolatban. (Berlin, Madrid, London, Szentpétervár, Tokió, Bilbao, Sydney stb.) A szerző több ízben felhívja a figyelmet, hogy műtárgyak sokasága került be a múzeumokba az érvényben lévő örökösödési adó miatt. Ajándékozott gyűjteményekért adókedvezmény jár (amerikai, brit, francia példák). Az adományozók névsorát rivaldafénybe állítják a látvány-kiállítások segítségével. A vállalati szponzorok meggyőzése fontos tényező (dohánycégek, olajipar: mecenatúra oka, jó színben feltűnni a közvélemény előtt). A cégek PR-gesztusként támogatják a kulturális intézményeket, de mint azt a szerző is említi, ez nem egyértelműen pozitív kicsengésű: „...a non-profit múzeum mint a for-profit gazdaság és a politikai stabilitásban érdekelt döntéshozói réteg trójai falova.” Ennek értelmében a látogatóval fizettetik meg a kulturális fogyasztáson keresztül a non-profit szponzorálás költségeit.

A rendszerváltás óta már nem kérdés Magyarországon hogy a kultúra „áru”, de nyilvánvalóan nem vonzó befektetés egy profitorientált cégnek. A szponzoráció fogalmában benne van, hogy ilyen esetben egy kétoldalú szerződés jön létre a felek között. Az is nyilvánvaló, hogy a múzeumok is biztosíthatnak bemutatkozási lehetőséget, kitehetik emblémájukat, rendelkezésükre bocsáthatnak helyiségeket, de a múzeum nem vállalhat fel olyan szerződést, amely nem egyezik meg az általa képviselt küldetésnyilatkozattal. Jól fogalmaz a szerző, amikor figyelmeztet a libamájkrémes barokk asztal példájával a szponzorációért nyújtott ellenszolgáltatás reális mértékére. A mecenatúra kérdése még rosszabb helyzetben van, valóban kicsi az adományozó kedv.

A stuttgarti Neue Staatsgalerie története bizonyítja, hogy lehet jelentős sikereket elérni az újszerű, meglepő múzeumi épület kialakításával. A tartományi képtár 1843-ban egy klasszicista épületben nyílt meg, melyet a második világháborúban leromboltak, majd 1958-ban újjáépítettek, de nemzetközi múzeummá válása egy „bátor múzeumépítészeti beruházás”-nak köszönhető. 1977-ben a skót James Stirling „építészeti parafrázisokkal” tarkított pályázata lett a nyertes, s ez az építészeti különlegesség – a média segítségével – szponzorokat és mecénásokat szerzett a múzeumnak, melyek a hosszútávú fejlesztés lehetőségét biztosították.

A fenti eset is jól példázza, hogy az egyik legégetőbb feladat a múzeumok számára a mai múzeumépítészet, gyűjteményezés és kiállításpolitikai vizsgálata. Az új múzeumok, illetve a régi múzeumok bővítésének építészeti követelménye, hogy a bővítés során érvényesüljön az eredeti múzeumépület, az épület markáns vizuális hatása és a kiállított alkotások összhangban legyenek, a műtárgy-együttes és az épület folyamatosan „átértelmezzék” egymást. A jelenkor követelményeként a múzeumok egyre több, nem közvetlenül a profiljukhoz tartozó tevékenységet fogadnak be. („Legitim pszeudo-funkciók”: étterem, kávéház, múzeumi bolt, mozi- és rendezvényterem.)

A modern művészet és aboriginal art: Ausztrália (2001–2002) tanulmányában Ébli Ausztrália megújuló és újonnan létesített múzeumainak tanulságos példáit sorolja fel. A Sydneyben található, új alapítású *Powerhouse* (egy régi erőművet alakítottak át technikátörténeti és modern iparművészeti múzeummá) sikerén felbuzdulva Melbourne-ben és Canberrában is nyílt két új múzeum, de ezek annak ellenére, hogy nagy a látogatottságuk, „felemás” sikerként lettek elkönyvelve. „Míg Sydney Powerhouse-a az ügyesen kihasznált technikátörténeti profilja és nyíltan látogató-, különösen gyerekbárát jellege miatt rendre dicséretben részesül, a *Melbourne Museum* esetében zavaróan »kilóg

a kereskedelmi szándék lólába», a központi állami canberrai National Museum pedig politikai szempontok miatt csorbítja a kurátorok önállóságát.”

Ébli több tanulmányon keresztül elemzi a gazdaság és a társadalom környezetvizsgálatának kulturális aspektusait. Logikusan felépített esettanulmányok segítségével mutatja be vizsgálódásainak tárgyát, a múzeumot. Előnyére válik a kötetnek, hogy nem a már napjainkra általánossá vált és unalomig ismételt „marketinges panelelemek” hangoztatásával vezeti le kultúra- és művészettelméleti következtetéseit. A kulturális marketing alkalmazása alapfeltétele a múzeumok hatékony működésének, de nem célja, hanem egyik eszköze a valóságos, a társadalmi nyilvánosságnak teret adó múzeumi közeg komplex vizsgálatának, optimális működési feltételeinek felméréséhez. Ehhez elengedhetetlenül szükséges a belső PR erősítése, a szervezeti kultúra fejlesztése, illetve ezek jelentőségének felismerése a múzeumokban dolgozók részéről. Ébli könyvében sokszor hangsúlyozza, hogy a múzeum mint a társadalmi nyilvánosság, a felejtés, az ismeret és a megismerés, a kulturált diskurzus tere, ne a tárgyak temetője legyen, hanem az ott található tárgyak és a hozzáadott értékek segítségével időtálló értékteremtés helye.

De mi a valóság? Mit mutat a múzeumi önreflexió? Mi a múzeumi lemaradás oka? Ébli szerint a külső gazdasági és társadalmi körülményeken kívül a múzeumokon belül a szakmai elszigeteltség is egyik ok. A tudós gyűjt, publikál, ez elszigetelődést, értetlenséget, szakmai feszültséget és féltékenységet eredményez. Milyen kárt okoz mindez? A látogató, aki belép a múzeumba, a kiállításokon, a rendezvényeken keresztül érzékeli a szervezeten belül meglévő feszültséget, s mindannyian tudjuk, hogy ennek az érzésnek mindkét oldalon csak vesztesei lehetnek. Magyarországon több mint 800 múzeum, illetve muzeális intézmény van. Ebből következik a jogos kérdés: mi van a vidéki múzeumokkal? Ébli szerint a jellemző állapot: bizonyos szakterületek elorvasztása, a provinciális helytörténet, a szakgyűjtemények fejlesztésének és felolgozásának elakadása.

Sajnos igaz a kórkép, amit a szerző felvázolt. Ennek okait a megváltozott társadalmi és gazdasági háttér mellett a hazai múzeumi struktúrában, az elavult működési engedélyekben, a szakmai normatíva hiányában kell keresni. Egyre időszerűbbé válik a regisztrációs rendszer és a múzeumi normatívák kidolgozása. Kóczyánné Szentpéteri Erzsébet *Még egyszer a regisztrációról és a jogszabályokról* című cikkében ugyan jelezte, hogy a múzeumok működési engedélyének felülvizsgálata megkezdődött, „...és ez nyilván elvezet az engedélyek kiadásának szabályozásához és a múzeumi név, cím, rang jogszabályi »levédéséhez«”, de véleménye szerint a regisztrációs rendszer kidolgozása-

nak és a normatívák felállításának várható hatása az intézmények működésére még nem egyértelmű.¹

Balázs György *Múzeumok regisztrációja* című tanulmányában² részletesen foglalkozik a regisztrációs rendszerrel. Véleménye szerint a magyar múzeumi regisztráció a múzeumi szakmai munka megújulásának alapfeltétele, s bár a magyar múzeumügy törvényileg szabályozott, nem haszontalan a regisztráció megismerése. Azokban az országokban, ahol a múzeumi területnek nincs törvényi szabályozása, a múzeumi szövetségek regisztrációs eljárást dolgoznak ki. A regisztráció célja, hogy egységes elvek alapján kerüljenek felvételre a múzeumok, muzeális intézmények egy regisztrációs listára, bizonyítva, hogy megfeleltek azoknak a követelményeknek, amelyeket a múzeumi szakma állított fel a minőség biztosítása érdekében.

Holport Ágnes *Működési engedélyek és felülvizsgálatuk, avagy „így csináljuk mi”* című cikkében³ reagál a regisztrációs elképzelésekre. Véleménye szerint a hazai muzeális intézmények részben kötelező (állami, megyei önkormányzati), részben önként vállalt (települési, alapítványi, magán, stb.) feladatot látnak el, így a külföldi gyakorlattal szemben a magyar jogrendszer a közsféra számára törvény által írja elő a múzeumok kötelező fenntartását. A sokszínű és világos magyar múzeumi intézményrendszerben nem lenne érdemes a regisztrációs rendszert és a jelenleg érvényben lévő engedélyeztetési formát párhuzamosan működtetni.

Jelenleg a tételes normatívarendszer hiányában a feladat ellátásához szükséges épület, szakemberek, költségvetés, kiállítás, látogathatóság, a gyűjteményi anyag muzeális értéke működik normaként az egyes múzeumi kategóriákba sorolás esetében.

A fentiek ismeretében joggal teszi fel a kérdést Ébli Gábor: merre tovább, hazai múzeumkutatás? Tény, hogy intézménytörténetről, gyűjteményezésről, kiállításokról, a szakmai és köznevelői munka összehangolásáról külföldön negyed százada jóval árnyaltabb diskurzus folyik. Napjainkban égetően fontos a múzeumokon belül a múzeumpedagógiai vonal erősítése, múzeumaink szakmai múltjának feltárása és megismertetése a munkatársakkal. Szükség van a múzeumi munka módszertani reflexiójára.

A különböző esettanulmányok célja a módszer kiválasztása, a külföldi példák pozitív és negatív eredményeinek adaptálása, vagy elvetése. A tanulmánykötet második részében közölt nemzetközi és hazai példák (Berlin, Madrid,

¹ *Múzeumi Közlemények*, 2004, 2. 9.

² *Múzeumi Közlemények*, 2003, 3. 20–31.

³ *Múzeumi Közlemények*, 2004, 2. 9–13.

London, Bilbao, Szentpétervár, Ausztrália, Tokió) a modern múzeumi szemlélet megismertetését szolgálják. Ennek legmarkánsabb megjelenési formája a múzeumi épület és a gyűjtemény viszonyának, a gyűjteményezés- és kiállításpolitikai viszonyának megváltozása. Az állandó kiállítások és az időszakos bemutatók kapcsolatában beállt változások egyaránt jelzik, hogy „a semleges múzeumépítészet kora lejárt, (...) s a gyűjteményezés szerepét a múzeumi munkában az épület és a kiállításpolitikai által sugallt üzenet veszi át.” A kiállítások rendezési elveit a látogatóbarát módszer tudatos alkalmazása határozza meg, ami nem mond ellent a hagyományörzően kiállított klasszikus múzeumi tárgyak és az európai mércével felállított kulturális menedzsment ötvözésének. A szerző figyelmeztet arra, hogy a látogatóbarát múzeumok a kulturális piaci körülmények között jobban elboldogulnak, de a kurátorok felelőssége, hogy szakmailag is megalapozott legyen tevékenységük.

Ébli Gábor tanulmánykötetében főként művészettörténeti szemszögből vizsgálja a múzeumok külső és belső társadalmi környezetét, de írásaiban könnyen fellelhető a más tudományágak iránti fogékonyság, a hazai múzeumügy iránti elkötelezettség. Gondolatébresztő tanulmányaiban bőségesen utal a külföldi szakirodalomban található nemzetközi példákra, miközben következetesen vallja, hogy az önreflexió hiánya komoly gátja lehet a hazai múzeumok fejlődésének. Ennek elvégzéséhez elsősorban a társadalmi közeget, a múzeumi intézmények történetét kell vizsgálni, miközben a múzeumi épületek, gyűjtemények, kiállítások összhangba hozásával kell megteremteni az „emberközpontú” múzeumot. A jövő múzeuma ez, s a fenntartók, kurátorok, múzeumi szakemberek felelőssége az ilyen jellegű múzeum feltételeinek kialakítása és folyamatos működésének biztosítása.

„Az antropológizált múzeum” című kötetet jó szívvel ajánlom mindenkinek, akinek fontos a magyar múzeumok ügye, és részt kíván venni egy kulturált, közérthető és előrevivő múzeumi diskurzusban.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Kiss Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben.

Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, Kolozsvár 2004, 345. o.

A tanulmánykötet írásainak többsége – de nem mindegyike – egy 2004. március 5.-én Kolozsvárott tartott demográfiai konferencia előadásainak írásos, kibővített változata. A konferencia, illetve a kötet kontextusát a népesedési folyamatok iránti megnövekedett érdeklődés adta, amely a 2002-es romániai népszámlálást kísérte. Ennek eredménye, a romániai magyar népesség közel 200.000 fős fogyása előtt a politikai elit és az Erdéllyel foglalkozó társadalomtudomány egyaránt értetlenül állt.

A népszámlálás előzetes eredményeinek közzététele után a *Magyar Kisebbség* 2002/4-es számában, Varga E. Árpád vitaindító írását követően a kérdéssel foglalkozó kutatók többsége kifejtette az erdélyi magyarságot érintő népmozgalmi folyamatokkal kapcsolatos véleményét. Az írások azonban csupán a fogyást okozó folyamatok természetére mutattak rá, ezek mértékét nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy az elkövetkező kutatásoknak a természetes népmozgalmi folyamatok, a migráció és az asszimiláció kérdéskörét kell körüljárniuk, kiütközött azonban az ezeket illető súlyos aluldokumentáltság. A kötet azoknak a különböző társadalomtudományos kutatóhelyekhez (RMDSZ ÜE – Demográfiai Munkacsoport, BBTE Szociológia Tanszék, KSH – Népességekutató Intézet, Teleki László Intézet) kötődő elemzések eredményeit mutatja be, amelyek a népszámlálást követően születtek. A kötet maga is az egyes folyamatokat körüljáró blokkokra épül. Az első a természetes népmozgalmi folyamatokat, a második a migrációs mozgásokat, szándékokat és politikákat, a harmadik az asszimiláció dimenzióit elemzi, míg az utolsó blokk egyfajta Kárpát-medencére nyíló kitekintés, amelynek szerzői (Gyurgyík László és Sebők László) a szlovákiai, illetve a vajdasági magyarokat érintő folyamatokat összegzik.

A természetes népmozgalmi fejezet írásai (Kiss Tamás, Veres Valér) nemzetiség szerint tagolt adatsorokat közölnek, pontosan dokumentálva a folyamatokat. A migrációs folyamatokat a kötet többféle perspektívából mutatja be: Horváth István írása miközben a folyamatot számszerűsíti, társadalomtörténeti szempontból is kontextualizálja; Kiss Tamás és Csata Zsombor az utóbbi években végzett migrációs potenciál-vizsgálatokat elemzi, szintén egy tör-

téneti narratívába ágyazva azokat; Gödri Irén egy magyarországi bevándorlókra reprezentatív felvétel eredményeit mutatja be; míg Tóth Pál Péter a magyar migrációpolitikáról beszél. Az asszimilációs blokk Szilágyi N. Sándor fogalomtiszta írásával kezdődik, amit Horváth István vegyes-házasságokra, Csata Zsombor iskolaválasztásra és Kiss Dénes Maros megye etnikai térszerkezetre vonatkozó írása követ.

Németh Szilvia (szerk.) *Esély az együttnevelésre – Chance for Integration.*

Oszágos Közoktatási Intézet, Budapest, 2004. 270. o.

Az Országos Közoktatási Intézet 2003-ban a Világbank és a Nyílt Társadalom Intézet megbízásából és támogatásával egy projekt keretében megkísérelte körüljárni a magyarországi roma tanulók iskolai sikerességének témakörét. Az *Új irányelvek a roma tanulók szegregált oktatásának felszámolására* című projekt fő célkitűzése az volt, hogy a legfrissebb kutatási eredményekre és a program keretében készített fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések során összegyűjtött adatokra támaszkodva beazonosítsa a magyarországi iskolai gyakorlatban fellelhető szegregációs típusokat, és azok felszámolásának lehetőségeit finanszírozási, jogi és pedagógiai módszertani szempontból vizsgálja, végezetül pedig ezen eredményeket oktatáspolitikai tanulmányban összefoglalja.

A kétnyelvű (magyar és angol nyelvű) kötet a fenti projekt keretében született oktatáspolitikai elemzést, illetve a kapcsolódó háttéranyagokat tartalmazza. Az oktatáspolitikai tanulmány az *Írányelvek a roma tanulók szegregált oktatásának felszámolására* címet viseli, szerzői pedig a csapatmunka tagjai: Hermann Zoltán, Horn Dániel, Kádár András, Németh Szilvia, Papp Z. Attila és Székely Ágnes. A tanulmány végén ajánlásokat olvashatunk, amelyből kiemelnénk azt, hogy a szerzők szerint a roma tanulók integrálását egy integrációs „csomag” részeként kell kezelni. E csomagban a szülőkkel való kapcsolattartás, az intézményfejlesztés, valamint a pedagógusképzés és továbbképzés megreformálása egyaránt szerepel.

A három háttéranyag közül egyik az integrált oktatás jogi vonatkozásait (Kádár András: *A magyarországi romák oktatására vonatkozó jogi szabályozás áttekintése*), a második pedig a finanszírozási vetületeket tárgyalja (Hermann Zoltán – Horn Dániel: *A hátrányos helyzetű tanulók oktatásának finanszírozási módszerei*). Az utolsó tanulmány (Németh Szilvia – Papp Z. Attila: *Iskola és integráció*) a projekt keretében készült fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések részletes

elemzését tartalmazza, amelynek során közelről megismerhetjük, hogy az oktatási rendszer különböző szereplői (tanulók, szülők, tanárok, fenntartók stb.) miként vélekednek az integrációról, egyzersmind a roma tanulók oktatásának lehetőségeiről és sajátosságairól.

Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Tímea (szerk.):

Nemzetfelfogások. Kisebbség – Többség.

ÚMK – MTA SZKI Budapest, 2005. 340 o.

Tapasztalható-e elmozdulás a magyar nemzeti azonosulás formáiban az etnikai identitástól az állami-állampolgársági identitás felé? Meddig terjed a magyar közvélemény szolidaritása, lojalitása a kisebbségek – a határon túli magyarság, a hazai cigányság – iránt? Hogyan érinti a magyar nemzettudat etnikai tartalmának esetleges elhalványulása, valamint a modernizáció, az európai integráció társadalmi-politikai folyamata az idehaza és a környező országokban élő kisebbségeket? Vajon érvényes-e még egyáltalán a modernitás etnopolitikai alapelve és gyakorlata: integráció és asszimiláció összefonódása, a hibrid identitásokkal szembeni gyanakvás? Milyen szerepet kaphat hazánkban egy multikulturális és/vagy baloldali identitáspolitikai, illetve egy ilyen alapokon nyugvó – határon túli – támogatáspolitikai? Kik is valójában a migránsok – a kivándorlók és a hozzánk érkezők –, hányan vannak, s vajon mennyien lesznek? Ilyen s ehhez hasonló kérdésekre keresték e tanulmánykötet szerzői a választ, a kisebbségpolitikák gyakorlatát és mozgásterét vizsgálva. A szövegek között akadnak a kvantitatív megközelítések – előítéletesség, migráció – mellett történeti és antropológiai jellegűek is, szó esik a kitelepítések emlékezetéről, a vajdasági falvak világáról, az ún. státustörvény sorsáról, csakúgy, mint a roma integrációs politika különböző regionális megvalósulásáról.

Kovács M. Mária – Petr Lom (szerk.):

Studies on Nationalism from CEU. Budapest: Nationalism

Studies Program, Central European University, 2004.

A tanulmánykötet a Közép-Európai Egyetem Nacionalizmus Tanulmányok (Nationalism Studies) oktatóinak és néhány hallgatójának összegyűjtött tanulmányait tartalmazza. Az oktatók tanulmányainak egy része már megjelent neves szakfolyóiratokban. Impozáns az oktatók listája, a neves ma-

gyarországi kutatók mellett tanulmányokat közöl a nacionalizmus tanulmányok legjelentősebb képviselőitől.

Will Kymlicka összehasonlítja az észak-amerikai és a kelet-közép-európai kisebbségi nacionalizmusokat, rávilágítva, hogy a legfontosabb eltérés az igazságosság és a biztonság/stabilitás kérdéseinek megítélésében mutatkozik. Panayote Dimitras a kisebbségi követelések struktúráját vizsgálja, kimutatva, hogy a Balkánon a kisebbségi követelések nem értelmezhetők a polgári jogok keretében, hanem csak a nemzeti keretben. Kovács Mária azt vizsgálja, hogyan egyeztethetők össze a liberális demokratikus pluralizmus, a területi integritás és a különböző nemzeti törekvések. Erica Benner elemzésének következtetése az, hogy a nacionalizmus lényegében egy geopolitikai doktrína, és a modern állam biztonsági igényeit elégíti ki elsősorban. Tamás Gáspár Miklós szerint a kortárs nacionalizmusok teljesen elveszítették liberális jellegüket, kirekesztőkké és kizárólagossá váltak. Rogers Brubaker Marcel Mauss nemzetfelfogását mutatja be. Michael Stewart a magyarországi romák egyéni és kollektív emlékezetét vizsgálja tanulmányában. Karády Viktor a történelem szerepét a nemzeti identitás alakításában mutatja be. Petr Lom nézete szerint az Európai Unió csatlakozás új vitát nyitott az európai identitásról, amelynek alapján a stabilitás és legitimitás igénye áll. Kovács András a kollektív identitást elemzi a NATO csatlakozás körülötti viták kapcsán. Frank Tibor a Kossuth-mítosz dekonstrukcióját végzi el. A kötet négy hallgató tanulmányával zárul.

Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai
(TLA Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás –
KSH Levéltár, Budapest, 2005, 280 p.)

Egyszerű kivitelű, közepes méretű keményfedeles kötet – kevés szöveggel és rengeteg számsorral, száraz és tömör címmel. Mindössze ennyi, ha valaki veszi a fáradságot és kézbe veszi ezt a friss kiadású terméket. Tartalmilag azonban ennél jóval több: az első hivatalos magyar népszámlálás községi részletezettségű vallási adatait tartalmazza, nem egészen jelentéktelennek tekinthető késéssel megjelentetve ezeket, hiszen nem túl gyakran fordul elő, hogy egy népösszeírás részletes adatai 136 év késéssel jelenjenek meg!

Ezt a népszámlálást még a Földmívelési- ipar- és kereskedelemügyi Minisztérium egyik főosztálya bonyolította le, s a munkálatok folyamán felmerült nehézségek és szervezési problémák miatt levonható tanulságok következtében hozták lét-

re 1971-ben – hatósági jogkörrel – a Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatalt. (Ennek első vezetője az a Keleti Károly lett, aki a népszámlálási munkák fő szervezője volt még minisztériumi osztályvezetőként.) A népszámlálás megyei és városi bontású adatai két kötetben jelennek meg már Statisztikai Hivatal kiadásában.

A kiadás alapjául szolgáló kéziratos anyaga a KSH Könyvtár kéziratos gyűjteményében található meg 64 kb. A/2-es nagyságú vékony keménytáblás kötetben, ezek községenként a vallási adatokon kívül a házak, a családok és a jelenlevő népesség számát is tartalmazzák. Az összeállítás 1878–79-ben készült, ez a kötetekben található igazoló megjegyzésekből derül ki, elkészítését a KSH vezetése rendelte el nagy valószínűséggel a következő, 1880-as népszámlálás előkészületeinek keretében, erre vall, hogy az akkori (1878-as) közigazgatási beosztásnak megfelelő 65 megyei közigazgatás szerint készültek el ezek a füzetek. Az anyagot az első világháború előtt még biztosan forgatták és használták, aztán fokozatosan „elfelejtődött”, majd külső raktárakból elővéve csak az 1980-as években került a szakemberek látóterébe – jelentős mértékben az ajánlásban szereplő Dányi Dezső és Körmendi Gábor jóvoltából. Ezzel együtt valahogyan mindig a kutatói közeg periferiáján leledzett, viszonylag kevesen tudtak létezéséről, használatával pedig még kevesebben próbálkoztak. Varga E. Árpád volt az, aki elsőnek publikált belőle hatkötetes „Erdélyi etnikai és felekezeti statisztikája 1850–1992” című adatgyűjteményében.

Ennek a kiadásnak a létrejötte egy OTKA kutatás keretében valósulhatott meg, a résztvevő három intézet közös gondozásában, ennek körülményeiről, a népszámlálás lebonyolításáról, a kéziratos anyag feldolgozásának menetéről és nehézségeiről Pálházy László és Sebők László tanulmányai adnak áttekintést. A feldolgozási folyamatból csak két elemet emelnénk itt most ki: az adatsorokat Excel táblázatokban rögzítették, majd az ún. keresztábrázatos módszer szerint ellenőrizték és javították, így még a kéziratos anyag adathibáit is sikerült korrigálni. Némi utánjárással a legnagyobb hiányosságot – az elveszett Abaúj megyei kötet anyagát – is nagyobb részt sikerült pótolni a KSH Levéltár speciális gyűjteményeinek felhasználásával.

A publikációból végül hiányzik néhány Abaúj megyei adat, s az összegzések sem egyeznek meg az 1871-ben publikált népszámlálási kötetben található adatsorokkal, erre az összeállítók nem adtak magyarázatot, ezt a problémát további kutatásoknak kell majd tisztázni. A kötet forgatóinak további hiányérzete támadhat egy részletes névmutató elhagyása miatt.

Ezzel együtt ez az összeállítás kulturális örökségünk egy igen jelentős hiányát pótolja, s nem hiányozhat nagyobb könyvtáraink, tudományos intézeteink könyvespolcairól.